

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

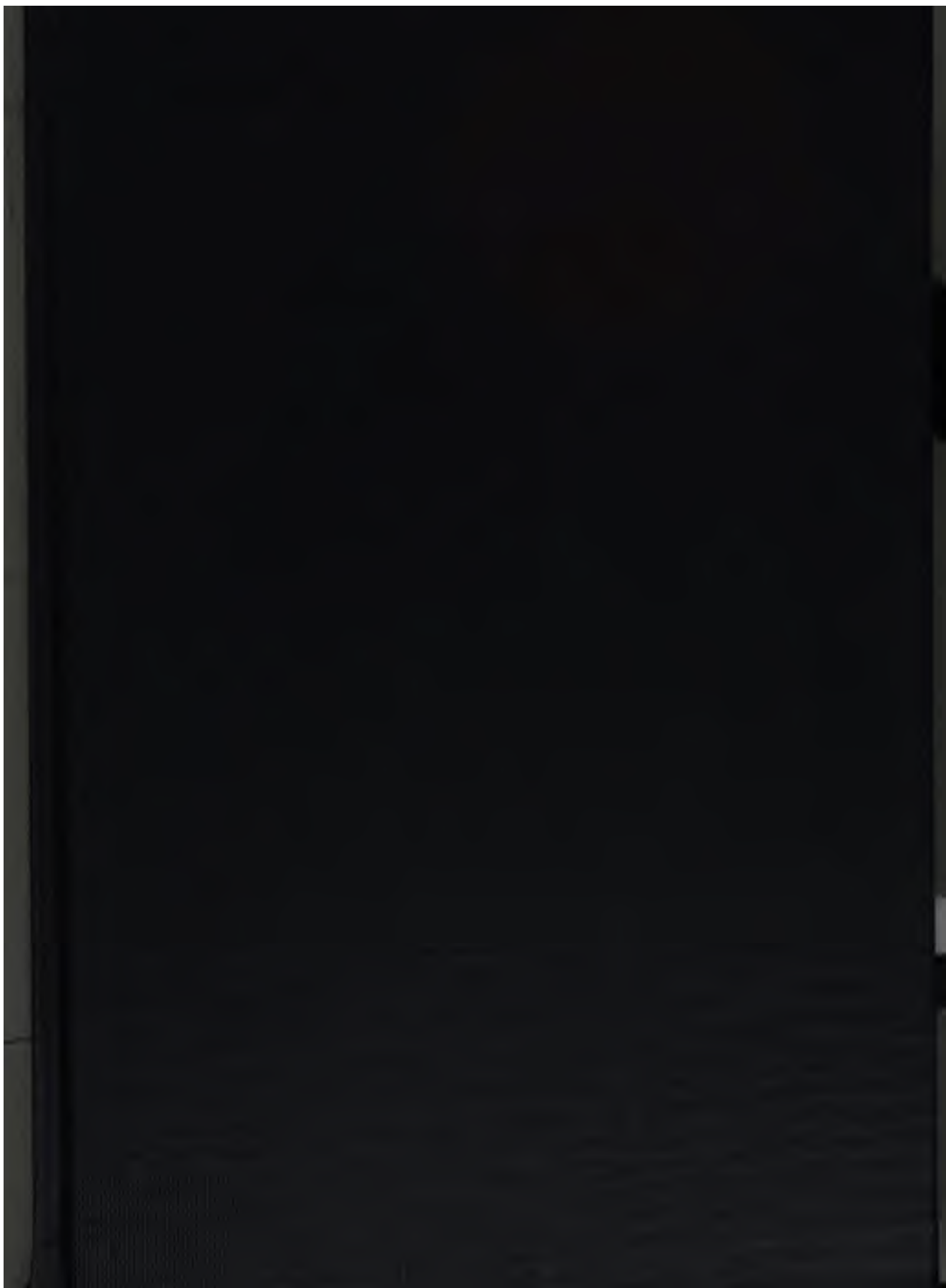
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

~~Indt 15.11.2.10~~

Harvard College
Library

THE BEQUEST OF

Charles R. Lanman

PROFESSOR OF SANSKRIT
1880-1926

THE
ABHIJNÂNAŚAKUNTALA
OF
KALIDASA

(The purer Devanagari Text)

EDITED WITH

A Literal English Translation, Various
Readings, A Preface principally treat-
ing of the relative value of the
several recensions, Full
Notes and useful
Appendices.

By

P. N. PATANKAR, M. A.

Professor of English and Sanskrit,
Madhav College, Ujjain, Some-
time Professor of Sanskrit,
Holkar College, Indore,
Central India.

(Second Edition Revised and Improved).

SHIRALKAR & Co.
Boodhwar Peith, Poona.

1902.

.....

Price Rupees Two.

COLLEGE LIBRARY
UNIVERSITY OF
SOUTHERN CALIFORNIA
LIBRARY 10, 1941

BY THE SAME AUTHOR.

* * *

A Literal English Translation of the Raghu-Vams'a,

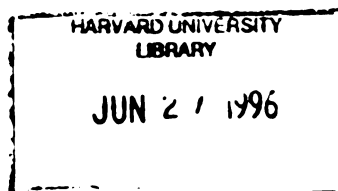
Cantos I-V with full critical and explanatory notes Re. 1.

续 续 续

A Literal English Translation of the Sisupalavadha of

Magha, Cantos I & II. with general notes As. 8.

F

PREFACE.

The present edition of the *Abhijnana Sakuntala* is based on a collation of the following manuscript and printed copies.*

† A. This is a Kashmir Ms. originally in Sarada characters transliterated into Roman characters and printed in Germany by Dr. Karl Burkhard. It has the following colophon :—समाप्तं चेदमभिज्ञानसकुन्तलाख्यं महाकाव्यम् । कृतिः श्रीमहाकाव्यसमर्थविपश्य महाकवेः कालिदासस्य । संवत् ११३ वै. क्र. ति. सप्तम्याम् : &c. &c. Dr. Burkhard infers the date of the manuscript to be not later than 1676 A. D. This with the following three were kindly lent to me by Dr. R. G. Bhandarkar.

B. This is a manuscript belonging to the Deccan College collection. It is a very correct and legibly written Ms. in Hindi Bala-bodha characters having marginal explanatory notes which are principally extracts from some commentary. It was written by a scholar named Krishnadas, probably in Benares as we see from the following colophon :—बसुनबसुनिचंद्रे वत्सरे पैपसासे क्षत्रिहरततपक्षे सप्तमी वैश्वि-युक्ता सकलभुवनमध्ये पश्यने कामशब्देऽपि लिख्यते मनोहरं नाटकं कृष्णदासः । It is thus 160 years old. It is one of the best representatives of one sort of a class of manuscripts known as the Devanagari.

C. This is another manuscript belonging to the Deccan College collection. It considerably agrees with B. but sometimes differs very widely from it. The character is the same as that of B. It bears no date but can be taken to be as old as B, from its appearance and condition. An old *Shikhar* belonging to the same collection was also obtained along with this copy. It contains mainly a collection of the translations of the *Shikhar* passages in the play, with here and there explanatory notes, like those in B.

* The description of most of these copies is quoted in substance from the preface to the first edition.

† These letters are used to indicate the copies described under them.

D. This manuscript also belongs to the same collection. It is written in a very bold hand, in Dakshinī Balbodha characters, on fine old paper and consists of 61 leaves. It bears no date; but it cannot be so old as B or C, though its text materially differs from that of either of the preceding copies. It falls under the general Devanagari class, but represents quite a distinct sort in this group. It is incorrect in numerous places, but the mistakes being mostly of the scribe's, the readings can be easily ascertained.

E. This manuscript belongs to the late Gangadhar Shastri Datar of Poona who had kindly placed it at my disposal. It is a very incorrect copy agreeing mostly with B. It bears the following date: १८३२ साधारण नाम संवत्सरे भाद्रपद शुक्ल चतुर्दशी भृगुशरे इदं पुस्तकलेखनं समाप्तम् । It is thus about 50 years old. It has a separate टिप्पणी for the प्राकृत passages, though this टिप्पणी belongs to a different manuscript of the same type.

F. This is the text of an edition published in Calcutta, about 30 years ago. I have chosen it as an excellent representative of the Bengali text of the play. It is accompanied by a commentary written by a modern scholar named श्रीकृष्णनाथ, born and educated in a family of Sanskrit scholars of the old school.

G. This is the second edition of the text published by the late Prof. Monier Williams.

H. This is the third edition of the text published by Isvara-chandra Vidyasagar.

J. This is the text that seems to have been popularly studied in the Vishrambag Patha Shala of Poona which 'was founded in 1821 exclusively for Brahmans'. It is printed in lithograph and concludes with the colophon.—अथ द्विसप्तदशमोऽध्यायः । इति श्रीमद्भारविष्णुसंहितायां श्रीकृष्णसंहितायां श्रीमद्भारविष्णुसंहितायां श्रीकृष्णसंहितायां । It is thus already 50 years old and must have been copied from a much older manuscript. It is a type of the class represented by B. This copy was kindly procured for me by Mr. G. L. Dhekne, B. A. LL. B. of Poona.

L. This is the text published in 1867, by Ghosalkar in Bombay, with a Marathi version by the late Krishnashastri

Rajvade. It is professedly "principally formed from the Calcutta edition prepared by the learned Pandit Premchandra Tarkabagish under the auspices of Edwards Byles Cowell Esquire M. A.,", following "what is called the Gaurian Recension." This like D, forms a distinct sort, but can be classed under the Bengali rather than the Devanagari group.

M. This is the text published from the Niranya Sagar Press by Messrs. Parab and Godbole, now published in a second edition, faithfully following the commentary R[q. v.].

N. This is an oblong copy printed in the Induprakash Press in Bombay in 1861 with this colophon:—रामावतर्तुमिति ज्ञाने
मुवाच्यपपत्ते । इदमकाव्यसदने मुद्रितोऽयमयोऽहरे: ॥ This seems to be generally
a reprint of the recension published in 1853 by the late Prof.
Monier Williams.

O. This is a ms. copy belonging to the late Bandunaka Rana-
nade of Poona, a gentleman of the old Mahratta school. It was
procured for me by my friend Mr. P. R. Shiralkar. It is very care-
fully written on thick modern foolscap, in beautiful Dakshini Ba-
labodha characters, having occasionally marginal notes, either ori-
ginal or extracted from commentaries. It is carefully revised and
corrected. It consists of 70 leaves with 9 lines to the page. It re-
presents *par excellence*, in Acts I-V, the same kind of the Devangari
recension as the copy D with which it agrees very often, at the same
time agreeing largely with AF. It bears the following colophon:—
स्नातिवाहनसकादः १०६० कार्तुने मासि कृष्णदृष्ट्या समाप्तिपक्षे । रामदे इत्युपनामकज्ञान-
शयसूत्रोक्तिप्रारम्भे । शिवं पुण्याक्ष्यपत्तने लिखितम् । It is thus more than fifty
years old. But this text being rare in the Deccan, it seems to have
been copied from some Telugu or Dravidian original which,
as we shall see, represents an older class. The owner had informed
me that its original belonged to a learned old Shastri and was itself
more than fifty years old, so that O's text can be traced to at least
a hundred years back.

P. This is the Bengali Recension, new edition, published in 1886 by Dr. Richard Pischel. Dr. Pischel's manuscripts date, some of them, two or three centuries back. This considerably agrees with our copy F.

8. This is a text accompanied by a commentary (see comm. 8).

This was copied from a printed original published in Tamil characters in Madras in 1874. The copy in manuscript was procured for me, from the late Srimant Bapusaheb Kurundwadkar, by my friend Mr. R. B. Godbole. This text considerably agrees with D, now and then agreeing with the Bengal copies. It was published under the supervision of a number of Shastris, and can be safely taken as the best type of its class.

T. This is a manuscript copy procured for me by Mr. G. E. Nandurgikar of Poona, from his friend Mr. T. Sankarrao of Kumbakonum, Madras Presidency. It belongs to the latter gentleman's family पुरोहित and has been with his family for some seventy-five years. It bears no date, but seems to be considerably older, at least as old as B. It agrees mostly with D and S, and occasionally with A, thus forming a very valuable type of the class of D.

U. This manuscript was procured for me by Prof. S. G. Parchure of the Madhav College Ujjain, now Superintendent of the Sardars' School, Gwalior. It belonged to the late Sorti Shastri of Ujjain. It is a very finely written manuscript with a separate टिप्पणी for the अष्टा. It bears no date, but agrees mostly with our copy C.

V. W. These manuscripts were lent to me by Shrimant Madhavrao Vinayak Kibe and Shrimant Mukundrao Ganesh Kibe of Indore. They represent the text of B and bear respectively the following dates in the colophons :—शके १७३६ युवनामसंवत्सरे पाँचैय शुद्ध १० दशमीभौम्यावासरे समाप्त ; शके १७३४ अंगिरासंवत्सरे षष्ठकृष्णत्रयोदश्यामह...अले (१६).

The following commentaries were used :—

F. This commentary was composed by a scholar श्रीकृष्णनाथ in 1789 शक as stated at its conclusion:—नवाष्टसप्तश्रांशुमितान्द शकभूपतेः । महानवम्या टीकेयं समाप्तिपदमागता । नवक्षिपासत्रभूमौ श्रीमद्भागवतीरथीतटे ग्रामं पूर्वस्थलीं नाम विद्धि वासस्थलीं मम । The text with this commentary* was printed, two years later, by श्रीश्रीतारवरेण्योपाध्याय in Calcutta. The commentary is named प्रवेशिका. श्रीकृष्णनाथ belongs to a learned family and his commentary displays his extensive reading. He appears to be particularly well-read in पुराण, and probably as a consequence is not very deep in his interpretations. But making due allowance for the somewhat superficial nature of his comments, he will be found to be very punctilious in explaining every word and every point de-

serving of notice. His explanations are full and display admirable command over Sanskrit expressions. His work is thus good reading for young students and serviceable as a source of abundant information, as it is interspersed with quotations from a number of lexicons and other works.

K. This is a commentary by Katayavema called कुमारगिरिराज्यं. It was kindly lent to me by a friend in Poona. It is wanting in a few leaves at the end of the first Act. It is an old manuscript, but bears no date. The author was king of कुमारगिरि in the south and is believed to belong to the sixteenth century. The commentary indicates that the author was a sound scholar and able expositor. He penetrates into the suggested sense of the words and seems naturally able to appreciate beauty in poetry. The commentary is undoubtedly of a high order, but does not explain minor points and is not therefore fully serviceable to young students.

R. This is the commentary of राघवभट्ट a comparatively modern author, not earlier than काट्यवेम and probably much later. This commentary was first printed by Messrs. Parab and Godbole in Bombay and has since been widely known. A manuscript copy of this commentary was lent to me by Srimant Madhavrao Vinayak Kibe, M. A., of Indore. राघवभट्ट is a very erudite writer. But the text he has commented on is full of defects, as we shall see later on, and his explanations too are not of the happiest. He now and then notices some various readings but does not exercise any sound critical sense in judging of the value of those he has chosen to comment on. His main purpose seems, as if, merely to determine the figures of rhetoric. As a rhetorician, indeed, his subtlety is boundless, but there, too, he is led away by the love of technicalities into suggesting better readings for the original. For example on कोमलविटगानुकरणौ बाहू in Act I. he says बाहू (पुद्गल sic.) विटगानुकरणौ मत्तम् इति पाठित्वा उद्विग्नमतिनिर्देशयप्रक्रममंगः परिहरणीयः. so he suggests his own readings on विशाम लभताम् &c. in Act I. क्षामक्षामकपोलमानं, मध्यःक्षान्तरः प्रक्रम in Act III. अग्नेयो वन्दे-वतां विताजडं दर्शनम् in Act IV. &c. &c. We do not think this means an intention to alter the text, but it is evidently a finical spirit that makes real appreciation impossible. His work, therefore, loses much of its merit as a help to the student of the text.

The bulk of the commentary is swollen, again, by attempts to apply the nicer technicalities of dramaturgy to the play—which all commentators on नाटकs feel it a bounden duty to do—a vice to which the preceding commentaries are no strangers. राघवभट्ट's father's name is पृथ्वीधरभट्ट and both the father and the son seem to have been famed for learning in Benares.

S. This is the commentary accompanying the edition of the text we have styled 'S,' printed in Madras. The author's name is श्रीनिवासाचार्य. He belongs, like his text, to the southern part of India. He is a modern commentator but probably earlier than राघवभट्ट. He shows even higher critical power than काट्यवेम. He has called his commentary शाकुंतलव्याख्या. He thus introduces himself to his readers :—

वैजानसाख्यपयोधिष्ठगांकमूर्तिः श्रीकौशिको विजयते स हि तिमयाख्यः । श्रीवैकटेशचरण-
बुध्नित्यपूजापूताकृतिगुणनिधिर्महितो मनीषिः । य एव पुत्रोऽरित विद्यानां स्वयंवरपतिः कविः
व्याख्याता नाटकादीनां श्रीनिवास इति श्रुतः ॥ यं श्रीनिवासमखिलागमसारासंयुक्तं भोद्वं बुध-
जनाः परिकीर्तयन्ति । सोऽहं विचार्य भरतादिमुनिमणीतं शास्त्रं कर्षोदराचितानि च नाटकानि ॥
व्यायं कर्णाद्रिफणितं कविलस्य तत्रं काण्डतन्त्रमथ जैमिनिना कृतं च । टीकां करोमि विदुषां
परितोषणाय । शाकुंतलस्य वृषशैलपतेः प्रसादान् ॥ व्याख्यायते मया किञ्चित्तनं नात्र
कुञ्चित् । पूर्वसुरिगिरिकेषु सारानुद्धृत्य रचयते ।

He refers to various works mentioned in this introduction and in one place to a commentary on the मालविकाग्निमित्र by himself. He professes to be a poet himself and probably wrote some dramatic work. He has made full use of the commentary of काट्यवेम or other commentators whom he refers to, but the quotations so fully tally with the कुमारगिरिज्ञेय, that no doubt is left about this commentary having been freely consulted by him. Like many other writers, he wilfully omits the name, only saying इत्येके &c. But there are no traces of राघवभट्ट's commentary in his work. He appears everywhere to be the true interpreter in the light of common sense, respecting at the same time acknowledged ways of interpretation. This commentary is worth publishing in the Devanagari characters.

Among the rest are चंद्रसेखर and शंकर whose comments appear in Dr. Pischel's edition of the Bengali recension, शंकर being represented by quotations in चंद्रसेखर's gloss. These have been of

small use to me, but wherever I have found any thing worth notice, I have quoted that in the notes at the end. Quotations have been occasionally reproduced from Prof. Williams's edition where they seemed important. The simple paraphrase subjoined to his text by Ishvarchandra is at times quoted, when his view of a passage seemed necessary in the explanation.

Some twenty copies, belonging to various sources, have in this way been collated in the preparation of the text of the present edition. And although I can claim no faultlessness or perfection for my attempt, I feel it no presumption to say that the text has been studied here in most of its bearings and that a line of investigation has been drawn along which the question of the comparative value of the various recensions can be satisfactorily solved. A thorough-going investigation is impossible within the limits of a preface; nor are all the materials at my command in this part of the country though once probably the fountain-head of learning in India.

But even with the amount of evidence available to me, I humbly hope to show how fallacious has been the choice of a number of scholars in the matter of the text of our most esteemed and favourite drama, and how persistently they have been blind to defects that could have been removed by exercising greater patience in the comparison of the various texts.

The once popular Bengali recension with its 'repetition and amplification' had become offensive already to critical readers and a wish for curtailment and readjustment was only naturally entertained. Sir W. Jones himself observed, in introducing his translation of the text available to him, "the piece might easily be reduced to five Acts of a moderate length by throwing the third Act into the second; and the sixth into the fifth, for it must be confessed that the whole of Dushyanta's conversation with his buffoon, and *great part of his courtship in the hermitage might be omitted without any injury to the drama*" A longing had thus been created for a more compact form of the work and the discovery of an actually shorter and more methodical recension was welcomed by scholars with all the blind eagerness of long disappointed hopes.

An edition of the shorter recension, called 'Devanagari' appeared in 1842, and based on that, and improved afterwards with the help of 'more ample materials', was published his second edition of the same recension by Monier Williams in London 1876, while uncritical editions of the Bengali recension continued to make their appearance in Bengal. In the mean time there was discovered the commentary of Raghavabhatta. The learned commentator, presenting himself, in an attractively erudite fashion, confirmed the general verdict of scholars against every thing peculiar to the Bengali recension. Ishvarachandra Vidyasagar based his edition mainly on Raghavabhatta's text and gave to it an indelible stamp of authenticity. The hankering of criticism against the Bengali recension was satisfied and Ishvarachandra and Raghavabhatta's text has carried the palm in India, some of our Universities contributing to stamp it as of indisputable authority. The sentiment was echoed almost everywhere in India and further editions here have, perforce, been little but reprints of the text popularised by Ishvarachandra.

On the other hand German scholars, notably Dr. R. Pischel, continued their study of both the texts without rejecting the Bengali recension as wholly spurious. Dr. Pischel published the Bengali recension first in 1876 and again in 1886, having previously defended many of its readings. Dr. Burkhard published a kindred recension, in 1884, as one of the oldest representatives of the text in Kashmir. In this way, while Raghavabhatta's text has been assumed as the standard one in Indian Colleges, the Bengali text has been maintaining its ground elsewhere against it.

Rehearsing the view of Sir W. Jones, it must be stated that the amplifications as a whole do point to an unscrupulous tampering with the genuine text, in whatever form the genuine text may have reached the hands of the Bengal Pandits, affected with such *cacoethes scribendi*. But supposing we could strike out interpolated passages and restore the amplified ones to their original dimensions, could we presume that the result, thus obtained, would be the text admired and accepted by Ishvarachandra and his school?

Yes!

This question it is our intention here to answer, and we feel quite confident, not only that a negative answer forces itself upon us, but that there are available data, that will help us in determining the genuine reading, in almost all dubious cases, in the text of our drama. With these preliminary observations we proceed to a comparison of the texts we have been able to use in our collation.

It has been seen that the distinct classes of the recension are called Bengali and Devanagari, and that a general preference has been given to the Devanagari class, the Bengali recension being particularly condemned on account of the amplifications and interpolations encountered in them. The first caution against such a preference or condemnation is that we should pause before wholly condemning the one or wholly eulogising the other; this principle, we shall see, leads us to the golden mean, where indeed the practical truth lies.

Our copies A F P represent fully the Bengali recension, the copies B C E I J M R U V W are all representative of the class styled the 'Devanagari.' The names distinguishing these classes were adopted from the character in which certain manuscripts were originally found written. But this nomenclature creates a confusion when we find that A is originally in Sarada characters and S in Tamil ones. For our convenience therefore we must here make a further distinction. A represents the text of Kashmir, F P represent the text of Bengal, R and its sister copies, let us say, represent the text of Benares and upper India (Mon. Wms.) and, as we have partly shown, S with D O T and K represents the southern text. O has greater affinity with F in the last two Acts. Having assumed these as convenient classes, we shall give to G L and N their proper place as need will arise.

Now among these, first considering the ages of the manuscripts themselves, we find that the oldest copies are the Kashmir and Bengali ones. A has been shown by Dr. Burkhard to belong to a date not earlier than 1676 A. D. and it has the closest affinity with the Bengali class. P is the result of a collation of manuscripts, some of which are assigned by Dr. Pischel to two or three

centuries back. F and P are of the same type; so that F's text is as old as that of P. Among the rest which bear definite dates, the oldest is B and the text of R E V W, as also that of J I M may, from their complete agreement, be assigned the same age as B. Between G and L there is considerable agreement especially in the readings which make B R and their sister texts distinct from the rest; L professes to be the reproduction of a Bengali text and G professes to be an edition of the Devanagari recension, based on a collation of old copies, of which the dates have not been given except that of a comparatively later one. It is stated by Monier Williams that his manuscripts are very old. We are inclined to believe that his text is undoubtedly older than that of B. L agrees much more than G with the Bengal and Kashmir copies; and we can presume the text of L to be older than that of G, though both L and G having considerable affinity with the text of B do not give a text much older than B. N is only a general reproduction of G's text of 1853.

There remain the copies C U and D O S T, among which O has been traced by us to some Tamil original and the probable age of the Tamil text may be presumed for O, as also for D S T and the text of K. C U could not be so traced, but seem to stand between B and S; earlier than the former, but later than the latter.

An attempt may be made to assign a date to the text of the Tamil mss. The ages of the commentators may, we think, be assumed, in the absence of other evidence, to determine the age of the texts used by them. We have already found that १५५५ is later in age than १५५५; the text of the latter may on this ground be assumed as older. A text most usually becomes corrupt in copying, and certain readings which are plainly the result of miscopying by intelligent scribes must be assigned to a later date than others. The relation of some readings in the B class to those in K is of this kind. Commentators usually think it a duty to give a reasonable interpretation to whatever they find before them; their purpose is many times to show off their own learning and they never presume that a reading, though grammatically right, may be in sense unintelligible or inconsistent. १५५५ is a commentator preeminently of this type, and perpetuates, as we shall see further on, a faulty

text, the faults in many cases being explainable as errors resulting from miscopying by intelligent scribes. From this general fact, also, काट्यवेम's text may be presumed to be older; and the text of DOST often agrees with his, agreeing at the same time very largely with the Bengali, and at times remarkably with the Kashmiri recension. In a few places राघवभट्ट refers to 'older' manuscripts e. g. on अञ्जडन इति in Act. I, he says कश्चित्पुरातनपुस्तके अयमवन् इति पाठः सोऽपि साम्प्रदायिक एव. This peculiarity of व्य for ङ्ग is to be found in our copy O, as in A. A is already shown to be one of the oldest copies. O can therefore be considered equally old with A, if not older. And D S T agreeing remarkably with O, as among themselves, may be taken to represent an equally old text. In the case of one reading, I was able to consult a palmyra-leaf manuscript in the possession of Dr. R. G. Bhandarkar, who knew the manuscript to be very old; I found that the reading there agreed with that in DOST and other older copies. We therefore assign to the text of DOST an age much earlier than that of BRC; and the same relation being observable between DOST and L, the latter can be pronounced to be nearer in antiquity to the former than to BRC.

But this mechanical adjustment of the ages of manuscripts is not sufficient as a proof of the genuineness or otherwise of their text. We must show that independently of the age of the paper or material on which the work has come down to later generations, we have other evidence that will enable us to determine the priority of one text of the work over another. We must show that our oldest manuscripts really represent the oldest text. On this point there is an amount of valuable evidence.

In our notes on Raghuvamśa cantos I-V, we had occasion to observe that the later महाकाव्ये owe their inspiration to Kalidasa, as he owes his inspiration to बाल्मीकि and श्याम; this fact can be traced so far, that the very ideas, and at times, even the words of the earlier poet, can be observed to have been consciously or unconsciously reproduced by the later poet; cf. e. g. our notes on महर्ष्यदाक्षी-विष—III. 57, लक्ष्मणभाग V. 70 वन्द्येतरा निवासः V. 41 &c. such ideas and words, therefore, at once serve to indicate the genuineness of those passages in the earlier poet's compositions, that contain them. An instance of the kind bears on the text of our drama. In the

last verse of Act I. असंस्थित is a *v. l.* for असंस्तुत, the reading of the Devanagari copies. Now the identical idea about the flag is reproduced in भारवि's किराताकुर्नीय XVI. 58 (see our note on असंस्तुत p. 30 of this edition: the figures IV. 59 in the note are incorrect), with the reproduction of the words केतु, श्रीनाशुक and असंस्थित. We cannot deny that this is a reminiscence of the last आयो of the first Act of शकुंतल. This, one can say, is sufficient proof for the antiquity of the reading असंस्थित; and copies of शकुंतल having this reading can be safely taken to represent the earliest text. All the Bengali copies^s without an exception, read असंस्थित. Somehow not one of the others, not even A, supports this word; for this reason, we have not inserted the reading in the Devanagari text, but have given due cognizance to it in our notes. The fact cannot be denied however that the text current in भारवि's time is represented in the Bengali copies; so that, for the oldest text of our drama we need not look beyond these copies. The next evidence on the point of the undeniable antiquity of the Bengali text is the reading of the quotations from this play in other early writers. Of some twenty-five quotations from शकुंतल in the साहित्यदर्पण, not one contains any reading, peculiar to the Devanagari text followed by राघवभट्ट, while they fully agree with the Bengali texts. Among the quotations, some forty in number, in the सरस्वतीकण्ठभरण, the variants mostly agree with the Bengali recension, only one or two (पतिभिः for ततिभिः—p. 38, मिष्टैव for मिष्टा (इ p. 37) being traceable to the text of B R. One manuscript of the साहित्यदर्पण bears the date 1504 of the Christian era; and the author himself belongs to the fifteenth century; while the सरस्वतीकण्ठभरण is believed to have been composed in the eleventh century. From evidence like this, the greatest antiquity among our texts can be assigned to the Bengali recension. This conclusion can be strongly corroborated by the author's own usages in his other works, such as the रघुवंश, कुमारसंभव and the other dramas, which we have called in evidence in estimating the value of the southern texts.

But as we observed at starting, the Bengali text has been so hopelessly tampered with that we cannot depend upon even the oldest manuscripts of its class, surcharged as they are with disproportionate amplifications and repetitions. The same is the

case with the text of A. So that A F P, although they no doubt contain the oldest text among them, could not give [the genuine one to us, unless we could test the value of every word therein with the help of a purer class. That D O S T, with K, and to a little extent, with L, represent this purer class we now hope to show.

We have shown that the age of the text of D O S T is prior to that of B R and even L. And the vast agreement between D O S T and A—which has peculiar affinity with F P—warrants the conclusion that the text of D O S T is of the oldest; and it is more reliable because, while it does not contain the faults flagrant in ৱৰ্ণমাল্য's text, it neither contains the repetitions and amplifications which disfigure the Bengali text. Our text in the present edition is fixed on the general agreement of D O S T with A. So that it is the result of the agreement of one or more of the southern manuscripts with one or more of the Kashmir and Bengal copies; at the same time, while we have readily rejected every reading of R's, not supported by the earlier texts, we have neither accepted a reading of D O S T, that is not directly or indirectly supported by the Kashmir or Bengali recension.

We now proceed to make a comparison, as far as our limits will permit, of the readings peculiar to ৱৰ্ণমাল্য's text with those in the older texts and hope to show that there are faults in the former, which can never be assumed to belong to Kalidasa's original production, but which can be indisputably proved to be the result of later corruption in the transition of the text. We have shown generally that R represents the text of B C E I J M U V W; it also considerably represents Monier Williams' text, which we have called G, and the text N, which we have already described as the reprint of the earlier edition of G. G has in several important readings, freely departed from R, though in the majority of cases it has given currency to the faulty text represented by the latter. A glance over the foot-notes in the body of the work will show the close agreement of G R in numerous places, where we shall find reason to condemn the readings of R. Among later attempts, since our first edition appeared, Mr. M. R. Kale B. A., of the Sharada Kridan Press, has ventured,

though with undue caution, we think, to slightly improve the text of this drama in the light of our readings, in his edition issued in 1898. But in general, our scholars have not yet been cured of the dazzle effected by the purism of Raghavabhatta's text and by the admiration and adoption of the same by Isvarachandra and partly by Monier Williams.

Here are a few readings from राघवभट्ट's recension :—

P. 60 R has दिवस इवाधेदयामः This is a spurious reading ; no old copy reads with R; the old reading is अभ्रदयाम, which gives plain sense and is corroborated almost by a literal recurrence in the रघुवंश XII. 83—see our note on the expression, where we have fully discussed the point. निदांघांति it may be added is only a paraphrastic expression for तपत्यये, so that the idea and the words could not be other than those in the older reading.

p. 70 रक्ख अविणञं—रक्ख विणञं is evidently better and is the reading of all the older copies.

p. 97 समवस्था दीसद्-समवस्थं वेवख is the older reading; in the sense of the latter R's reading is weak; but Mr. Kale has defended समवस्था by explaining it as समा अवस्था and quoted two parallels, रघु VIII. 41 and XIX 50; but on the former use, माहिन (य's) comment is doubtful and on the latter, he does not take it as समा अवस्था a construction which makes तुल्य redundant. The word is invariably used in the sense of अवस्था. राघवभट्ट himself does not understand समा अवस्था by it (अवस्थामेव मायिकया कथयति राघ. भ.), but only अवस्था is the usual meaning. Apte's interpretation of this as ' similar condition ' is equally doubtful; and his reference to रघु XIX. 50 goes against Mr. Kale.

p. 103 मलयतरुमूलिदा rendered मलमूलिता is acknowledged to be wrong; मलयतरुम् with तटोम् as संस्कृत is the old reading. तरु and लता are imagined to be related as husband and wife: cf. यदनेन तरुने पातितः क्षयिता तद्विष्टपाभिता लता रघु. VIII; लतावधूपरस्तरुवेषाणुः कुमाः III. चूनेन संभितवती &c. in this play. तटोम् is on the other hand very happy and appropriate and is the reading of all the old copies

p 106 सहधर्मचारिणी for a mere companion or friend is a spurious reading; this word invariably means a wife, as the masculine of it would mean a husband—cf. सहधर्मचारिणं प्राति स्वया मय्यः न कार्यः p. 219; सहचारिणी is the old reading.

p. 123 अज्जस्स पारिणर एव सरेहो—अज्जस्स is inappropriate in a place where we expect अज्जउत्तस्स; old copies omit अज्जस्स.

p. 133 अदिट्ठ for आदिट्ठपूरे: the older reading is altogether unusual. In the विक्रमो. मालवि and रत्नावली, we find the word आदेष्ट in this sense. In राम. अयो. 29.10 we find आदेष्ट used in the sense of a 'prophecy.' Only in one place रामा युद्ध 32.10 we find अदिट्ठ in the present sense. The older manuscripts however without an exception read आदिष्ट.

p. 142 पञ्जस्सुनअणे is read for पञ्जस्सुनअणे which is the older reading. The expression is purely fantastic; the latter on the other hand is quite common in the language.—of पर्यभूमी विलोकने—कि. 1V. 36; पर्यभूमी नयने in a verse quoted in साहित्यदर्पण p. 125 पर्यभू occurs in महाभा. वनप. 151 and the like.

p. 148 R has उने for सानुमती—this is wrong. The speech is सानुमती's, who has used the word राक्षसी, for which the चेटोस would have said भृश. The old copies have सानुमती.

p. 167 The omission of सच्च with R would make विद्वक्'s speech a mere tautology.

p. 167 अहिरुको is meaningless where अहिरुदो is the consistent expression. अभिरुप is quite out of place.

p. 176 पुरुवंशधीरकाल इवोत्तवीजाभूरेवंशला—this is utterly indefensible. The उपमा occurs in its right place in the verse that follows on p 177. The king is speaking of the possibility of the पुरुवंशभी going into the hands of a stranger in case he died childless. अकाले उत्तवीजा भू has nothing to do, directly at least, with becoming another's property and has absolutely nothing in common with पुरुवंशभी: in the matter of अकालोत्तवीजत्व. The poet himself would be far from using so lame an उपमा, when it is used in the happiest place in a following clause so near the speech. The reading of R is evidently spurious and absurd.

p. 193 पर्णस्वांतर is read for पर्णोऽन्तर—R is at pains to give a meaning to स्वांतर, which is as inelegant as it is strange.

p. 223 महीयसाम् for महीयताम्—The latter is natural and right and makes the expression harmonious and plain. But R has laboured to interpret महीयसाम्.

A vast number of R's readings can in this way be proved to be faulty, but we must content ourselves with drawing attention to some more and leave the rest to the observant student. Thus we have:--p. 23 वसंतद्वार rendered उदारवसंत by R. p. 31 वृष्टम् as a rendering of दिष्टं in भो दिष्टं (दिष्टम्); p. 143 कादंबरीसङ्गीतं rendered कादंबरीसङ्गीतम्; p. 157 सौम्यवचना rendered सौम्यवचनः; p. 92 अभिवेकी-जीर्णाय where अभिवेकावतीर्णाय is natural and appropriate; p. 215 वासवा-जुषोऽयः where वासवनिषोऽयः is proper; p. 211 परिणाममुहं where परिणामाहिमुहं is the right expression.

In this way we have marked out numerous readings where we have detected one or another serious flaw, especially in comparison with the older texts; and we have had to reject राघवभट्ट's text wherever it does not find corroboration in the older copies. Almost nowhere does his text agree with the oldest copies independently and the general verdict against it can in no way be affected. Wherever, for example, we find awkward constructions, inappropriate expressions, affected elegance or purism, obscurity, redundancy, inelegance, unusualness, absurd renderings of the प्राकृत, and other like faults, we may expect to find superior readings in the old copies and in no case shall we be disappointed. It is only in a finical purism, as we have observed, that R excels and is, therefore, likely to dazzle at first sight. He has affected comparison, but has never succeeded beyond making an egoistic bluster, presuming to improve the original for his disciples to satisfy the technical fancies of a one-sided understanding.

We have on these grounds prepared our text on the authority of older copies and have, as stated above, chosen A, the Kashmiri or northernmost manuscript and D O S T the southernmost manuscripts, with L as presenting the shorter Bengali recension, as the best copies to rely on; and the result is placed before scholars.

We may at once state that our attempt is by no means perfect. Our materials were yet insufficient and we lack other facilities that contribute to make any such work thorough; but we may repeat, with due deference to the scholars, who, once

for good reason, chose to uphold **राक्षस**, that they have been labouring under a delusion and that it would but be doing justice to the genius of our greatest poet to uphold and closely study the texts older than **राक्षस**'s. We can recommend the Tamil texts in particular to the attention of scholars.

A word could be said about the amplifications and repetitions in the Bengal copies. We feel that these too have been rather too harshly condemned. They will be found in general to be perhaps too free for the stage, though certainly not indelicate. But their manner and expression cannot be easily considered as not genuine. The prose and verse both sound like कालिदास's own composition and the question of rejecting them as interpolations, *in toto* is not easy to solve. We are therefore not quite sure if D O S T L K or A F P represent the oldest text, though on the general grounds of proportion and purity we have followed the former as more genuine.

Dr. Pischel's view is "that it is in south India that Sanskrit dramas have been adulterated and abridged." We are not in a position to appreciate the force of this conclusion, as our manuscripts seem to point exactly the opposite way—that it is the Southern copies that have preserved the text generally unadulterated and unamplified. But we cannot enter into a controversy on this point, unless we have all the materials and arguments of the devoted German scholar before us.

It will be seen that the main object of our attempt is the restoration of the text of the *Abhijnana Sakuntala*. Our work is, first and foremost, intended for attentive students of the various texts. But it is equally fully adapted to the requirements of College classes. A literal English translation, full explanatory, grammatical and critical notes, a brief explanation of Sanskrit dramaturgy and sundry other things necessary for the University candidate, are embodied in the volume to give him full facilities for studying the work in a critical spirit. We suggest that the student will habituate himself to read the **राक्षस** rather than the **गुण**; practice will facilitate the reading and he will then find himself more at home in the study of the text.

One great drawback I beg to point out. There are numerous misprints in the work and the student will have to verify the text by a reference to the notes, where almost all the errors have been corrected; a slight help from the teachers will be equally sufficient to ascertain the correct matter. This defect was somehow beyond my power to remove. The inconvenience encountered by the publishers owing to the repeated prevalence of the plague in Poona is, indeed, responsible in a large measure for the slovenliness in the correction of the proof; but I must apologise to my readers for the trouble they will have to undergo in amending the contents. Much indeed remains to be done; and if fortunately we have to issue a third edition before long, we hope to make the work as faultless in every way as possible. With this prayer we leave our humble venture to the indulgence of learned readers.

In the preparation of the first edition I received much help at starting from Mr. G. R. Nandargikar of Poona and Mr. R. B. Godbole of Kurnudwad. Dr. R. G. Bhandarkar deserved my warmest thanks then, but not less in the preparation of this second edition too, as he most encouragingly approved of my choice and discussions in the matter of the texts, when I submitted some of my conclusions to his consideration, during his visit to Malwa, in 1896. The late Prof. V. S. Apte was the first to put this work into my hands and highly encouraged me during the progress of the first edition; Prof. N. S. Panse B. A. of the Fergusson College, Poona, who warmly sympathised with my first attempt, was the first to draw my attention to the suggested sense of the verse on p. 127. My best thanks are due also to the editors of the various texts I have used and referred to in the foregoing pages.

In the preparation of this edition, Prof. D. S. Ghate B. A. and Messrs. Krishna Shastri Paradkar and Hari Shastri Bhat, of the Tukojirao Holkar College Indore, were repeatedly troubled by me for supplying me with references and extracts and I record my cordial thanks to them, especially to Prof. Ghate for spending much of his time in wading through a number of volumes for

me. I owe hearty thanks to the owners of the several copies of the text placed by them so kindly at my disposal, in this respect I may make particular mention of Shrimant Madhavrao Vinayak Kibe M. A. and Shrimant Mukundrao Ganesh Kibe of Indore who placed several manuscripts at my disposal. I record also my sense of deep obligation to Principal B. N. Dhekne M. A. of my present College and to Principal E. C. Cholmondeley M. A. Barrister-at-law, of the Holkar College, Indore, for the uniform encouragement I have received at the hands of both in my Sanskrit studies.

Before concluding, I cannot help adding that but for the generous encouragement of my friend Mr. P. R. Shiralkar of Messrs. Shiralkar and Co, of Poona, I should never have been able to take up either this or the first edition of this work, and

अंतर्बोधस्वरूपिणि स्वापारयति यो महान् ।

मेता प्रतिक्षणं तस्य निर्बोधोपकृतिः कथम् ॥

Madhav College
Ujjain,
Central India.
28th Nov. 1901

P. N. Patankar,

NAMES OF WORKS OCCURRING IN THE NOTES WITH THEIR ABBREVIATIONS.

Apte's Dictionary:—Apte.	भारतीय नाट्यशास्त्र.
Apte's Guide—Guide.	मत्स्यपुराण—मत्स्यपु.
Bombay Sanskrit Series—B. S. S.	मनुस्मृति—मनु; मनु Mandlik.
Indo—Aryans.	महाभारत—महाभा.
Laws of Manu—Buhler.	महाभाष्य.
Stormonth's—Ety. Dic.	माघकाण्ड, शिशुपालवध—माघ.
Whitney's Sanskrit } Grammar } Whitney.	माघ, the Author's notes } on, cantos I & II. } माघnotes.
आभिसानसकुंतल—Editions men- tioned in Preface.	मालतीमाधव—मालती.
अमर—Commentary on—भाषुजी.	मालविकाग्निमित्र—मालवि.
उत्तररामचरित—उत्त.	मृच्छकटिक—मृच्छ.
उद्धत काव्य.	मेघदूत—मेघ.
कामंदकीयनीतिसार—कामंद.	याज्ञवल्क्यस्मृति—मिताक्षरा.
किरातार्जुनीय—कि.	रघुवंश—रघु.
कुमारसंभव—कुमा.	रघुवंश, the author's } notes on I-V. } रघु notes.
गीतगोविंद—गीतगो.	रत्नावली.
चंड's Grammar.	राजनिघण्टु.
चंद्रशेखर—चंद्रशे.	रामायण—रामा.
तर्कसंग्रह—तर्कसं.	वराहपुराण—वराहपु.
तळेकर's संस्कृत व्याकरण } in Marathi. } Talekar.	वरदाचे's प्राकृतप्रकाश—वरद.
दशकुमारचरित—दशकु.	वामनपुराण.
इक्षकप.	वायुपुराण—वायुपु.
अभ्यालोक.	वार्तिक—वा.
व्यासभारती—व्यासभा.	विक्रमोर्वशीय—विक्रमो.
पतञ्जलि's योगसूत्र—योगसूत्र.	शंकराचार्य on भगवद्गीता—शं.गीताभाष्य.
पद्यपुराण—पद्यपु.	शुकनीति.
शरदस्मृति.	साहित्यदर्पण—सा. द.
शनि—P.	सिद्धांत कौमुदी Vols I. & II. edited } by तारानाथ. } सि.कौ. तारानाथ.
महिकाव्य—मह.	सौरपुराण—सौरपु.
मागधत.	

OTHER ABBREVIATIONS.

अव्ययीभाव—अव्ययी.	Foot-note—ft. n
उपपदसमास—उपप.	Infinitive—infin.
कर्मधारय—कर्मधा.	Irregular—irr.
तत्पुरुष—त., तत्पु.	Line—l.
द्वितीया—द्वि.	Locative—loc.
समास—स.	Noun—n.
Adjective—adj.	Object—obj.
Adverb—adv.	Page—P., p.
Appendix—app.	Pages—pp.
Commentator } Comm.	Passive—pass.
Commentary }	Past Participle—
Denominative—denom.	Present Participle—
Desiderative—desid.	Qualifying—qual
Dual—du.	Stage direction—
English—Eng.	Termination—ter

अथ

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विविहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे काष्ठं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः^a
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिराशः ॥ १ ॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखप्रवळोक्य) आर्ये यदि नेपथ्यविधान-
मवसितं तदितस्तावदागम्यताम् ।

THE

ABHIJNANASAKUNTALA.

ACT I.

May I'sa (Shiva, the Ruler-of-all) preserve you, Who is
manifested in (or, may be approached by) the eight visible
forms, viz., that which was the first creation of the Creator (viz,
water) that which bears the oblation offered according to the
prescribed rule (viz., fire), that which is the sacrificer, the two
that define (mark) time (viz., the Sun and the Moon), that
which having for its property the object of hearing (i. e. sound)
remains pervading the universe (viz., ether), that which they call
the origin of all seeds (viz., the earth), and that by which living
beings are possessed of breath (viz., air) !

(At the end of the benediction).

SUTRADHARA—(Looking towards the tiring-room or scene)
Lady, if the performance of decoration is over, then please come here.

a सर्वमृतप्र° O T N.

(प्रविश्य)

नटी—अज्जउत्त इअं म्हि । आणवेदु अज्जो को णिओओ अणु-
चिट्ठिअट्ठत्ति । [आर्यपुत्र इयमस्मि । आज्ञापयत्वार्यः कोनियोगोऽ
नुष्ठीयतामिति ।]

सूत्रधारः—आर्ये अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु का-
लिदासग्रथितवस्तुनाभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्य-
मस्माभिः^a । तत्प्रतिपात्रमध्वीयतां यत्नः ।

नटी—सुविहिदप्पओअदाए अज्जस्स ण किंपि परिहाइस्सदि ।
[सुविहितप्रयोगतर्यस्य न किमपि परिहास्यते ।]

सूत्रधारः—आर्ये कथयामि ते भूतार्थम् ।

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ २ ॥

नटी—एवं णेदं । अणन्तरकरणिज्जं दाव अज्जो आणवेदु ।
[एवं न्विदं । अनन्तरकरणीयं तावदार्य आज्ञापयतु ।]

(ENTER NATI.)

NATI—Here I am; my dear. May your honour command what duty is to be performed.

SUTRA—Lady, this audience consists, for the most part, of learned men; we are indeed to serve today with a new drama, of the name of Abhijñānasakuntala, the matter of which is composed by Kālidāsa. Please, therefore, let pains be taken with respect to each actor.

NATI—By your having excellently arranged the representation nothing will be wanting.

SUTRA—Lady, I tell you the fact. I do not consider (my) (nsli)i representation satisfactory until (it cause) the satisfaction of the learned; the mind of even highly instructed (or trained) persons, has no confidence in itself.

NATI—So indeed it is (such is indeed the case). Your honour will now command what is next to be done.

a आर्ये इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोर्विक्रमादित्यस्य अभिरू० षत् । अस्यां च कालि० । F. अभिज्ञानशकुन्तल० S O T R.

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादहेतोर्गीतादनन्तर-
करणीयमस्ति ।^a

नटी—अथ कदमं उण उदुं अधिकरिअ गाइस्सं ।

[अथ कतमं पुनर्कृतुमधिकृत्य गास्यामि]

सूत्रधारः—नन्विममेव तावदधिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयम-
धिकृत्य गीयताम् । संप्रति हि

सुभगसखिलवगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।

प्रच्छायसुखमनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

नटी—तह । (गायति) [तथा ।]

ईसीसिचुम्बिआइं भमरेहिं सुउमारकेसरसिहाइं ।

अवदंसअन्ति दअमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाइं ॥ ४ ॥

[ईषदीषचुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिलानि ।

अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥]

सूत्रधारः—आर्थे साधु गीतम् । अहो रागावबद्धचित्तवृत्तिराखि-
लित इव सर्वतो रङ्गः^b । तदिदानीं कतमव्यकरणमाश्रित्यैनमाराधयामः ।

SUTRA—What else is next to be done than singing, the cause
of the gratification of the ears of this audience ?

NATI—And with reference to which season may I sing ?

SUTRA—Why, please sing with reference to this very season
of summer, which has just set in and which is (so) suited to en-
joyment. For, at present are days, in which bathing in cold water
is pleasant, in which the forest breezes are fragrant on account of
the contact of “pāṭala” flowers, in which sleep is easily obtained
in thick shades, (and) which are delightful at the close.

NATI—Yes. (Sings). Young ladies use as ear ornaments, the
Śirisha flowers, tenderly handling the same, that are gently kissed
by the bees and have delicate crests of filaments.

SUTRA—Beautifully sung, my dear. How the audience ap-
pears on all sides as if painted in a picture having the feelings
bound up by the melody :—Now then, choosing what drama (for
the performance) should we entertain them ?

a °सादनतः । omitting हेतोः &c. O S ; following these
N °दनतः संगीतात् । b अद्यो हि रागेपदस्तचित्त°—°चित इव आति सर्व° P

नटी—णं अज्जमिस्सेहि पढमं एव आणत्तं अहिण्णाणसउंदलं
णाम अपुव्वं णाडअं पओएण अधिकरीअटुत्ति^a । [नन्वार्यमिश्रेः
प्रथममेवाज्ञप्तमभिज्ञानशकुन्तलं नामापूर्वं नाटकं प्रयोगेणाधिक्रियता-
मिति ।]

सूत्रधारः—आर्ये सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन्क्षणे विस्मृतं
खलु मया तत् । कुतः ।

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥ ९ ॥

(निष्क्रान्तौ)

प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च ।

सूतः—(राजानं मृगं चावलोक्य ।) आयुष्मन्

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।

मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

NATI—Why, your honour has already ordered that the new
play called Abhijñānasakuntala should be taken up for represent-
ation.

SUTRA—I am well-reminded, my dear. I had certainly forgot-
ten it at this moment. For, by the ravishing melody of your song
I was forcibly carried away as king Dushyanta here by an
antelope of great speed.

(Exeunt)

(END OF THE INTRODUCTION).

(Then enter in a chariot chasing an antelope the king and the
charioteer, the king having a bow with an arrow affixed in his hand).

CHAR—(Looking at the king and at the antelope) Long-lived
one ! Casting my eye on the (black, spotted) antelope and on you
having your bow strung, I behold, as it were, Śiva himself, bear-
ing the Pināka bow, pursuing the antelope.

^a See p. 2 a. A अहिण्णाणसउंदल.

राजा—सूत दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । अयमिदानीमपि

ग्रीवामङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धहाष्टिः

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनमयाद्र्यसा पूर्वकायम् ।

दधैरर्घावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रांशिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्योदग्रप्लुतत्वाद्विषति बहुतरं स्तोकमुन्वा प्रयाति ॥ ७ ॥

तदेव कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ।

सूतः—आयुष्मन् उद्धातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमनाद्र्यस्य
मन्दीकृतो वेगः^a । तेन भृग एष विप्रकृष्टान्तरः संवृत्तः । संप्रति सम-
देशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

राजा—तेन हि मुच्यन्तामभीषवः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथवेगं निरूप्य) आयुष्मन्
पश्य पश्य ।

KING—Charioteer, we have been drawn very far away by this antelope. And even yet, with the eyes repeatedly fixed on the chariot pursuing him, in a manner graceful by reason of the bending of the neck, entering as much as possible (for the most part) into the fore-part of his body by (contracting) the hinder half through the fear of the descent of the arrow, strewing his path with the half-chewed Dharbha-grass dropping from his mouth open on account of exhaustion, look! by reason of his lofty bounding (flying with lofty bounds), he flies more through the sky than along the earth. How then (is it that) he can be observed with difficulty by me though pursuing him?

CHAR—Long-lived one, the ground being uneven (rugged) I have lessened the speed of the chariot by drawing in the reins; Hence has the antelope gained so much distance. Now being on an even ground you will not find him hard to capture.

KING—Then let go the reins.

CHAR—As the long-lived one commands. (Putting speed to the chariot). Long-lived one, see! see! The reins being let

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया
निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः ।

आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया

धावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥ ८ ॥

राजा—सत्यम् । अतीत्य हरितो हरीश्च वर्तन्ते वाजिनः । तथैव हि ।

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां

यदर्धे विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।

प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-

न मे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ ९ ॥

सूत पश्यैनं व्यापाद्यमानम् । (शरसंधानं नाटयति)

(नेपथ्ये) भो भो राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूतः—(आकर्ण्यवलोक्य च) आयुष्मन् अस्य खलु बाणपात-
पथवर्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः^a ।

loose, these horses gallop (dash on) as if through impatience of the speed of the antelope, with the foreparts of their bodies full-streched, not (allowing themselves) to be surpassed-or surmounted—even by the dust raised by themselves, with the crests of the Châmaras motionless and with the ears steady erect.

KING—(Our) horses have indeed outstripped those of Sûrya and Indra ; for, on account of the speed of the chariot what appears minute (or faint) to my sight, suddenly attains magnitude ; what is divided in half, becomes as if united ; that also which is naturally crooked appears straight to the eyes ; nothing to me is at a distance, nothing even for a moment by my side ! Charioteer, see, him being killed (aims the arrow).

(Behind the scene.)

O KING ! That's a deer belonging to the hermitage, please don't kill it ; don't kill it.

CHAR—(Listening and looking) Long-lived one ! Hermits indeed have appeared between us and the black-antelope lying in the path of the descent (or course) of the arrow.

a बाणपातवर्तिनः R बाणपथ N ;

प्रथमोऽङ्कः

राजा—(ससंभ्रमम्) तेन हि प्रगृह्यन्तामभीषवः ।^a

सूतः—तथा । (रथं स्थापयति)^b

(ततः प्रविशत्यात्मनातृतीयो वैखानसः)

वैखानसः—(हस्तमुद्यम्य) ओ भो राजन् आश्रममृगोऽयम् ।

न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्

मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाविवाग्निः ।

क वत हरिणकानां जीवितं चातिछोद्यम्

क च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते^c ॥ १० ॥

तत्साधुकृतसंधानं प्रतिसंहर् सायकम्

आर्तप्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि ॥ ११ ॥

राजा—एष प्रतिसंहतः । (यथोक्तं करोति)

वैखानसः—सदृशमेतत्पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः ।

KING—(In haste) Then, then, please draw in the reins.

CHAR—Yes. (Stops the chariot).

(Then enter a hermit with two others—lit.—himself as the third).

HERM—(Raising his hand) O king ! O king ! It is an antelope belonging to the hermitage ; please do not, do not kill it.

Let not, let not indeed that arrow be cast on the delicate body of the deer, like fire on a heap of flowers. How unequal alas, are the exceedingly delicate life of the innocent deer and your arrows of thunder-bolt-like strength whose descent is hard (lit.—sharp) Please therefore put back the well-aimed arrow. Your weapon is for the protection of the distressed, not for striking at the innocent.

KING—Here it is taken back. (Does accordingly).

HERM—Worthy is it of you who are the light of Puru's race !

a निगृह्य^o F P ; बाजिनः for अभीषवः B J. b तथाकरोति P. c तूष् for पुष् F R.

जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव
पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

इतरौ—(बाहू उद्यम्य) सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा—(सप्रणामम्) प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् ।

वैखानसः—राजन् समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलु
कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यातिपातः
प्रविश्य प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः । अपि च^a ।

धर्म्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य^b ।

ज्ञास्यसि कियद्गुणो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥ १३ ॥

राजा—अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः ।

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्कारायादिश्य
दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः^c ।

It is highly worthy of you who have had your birth in Puru's race, may you obtain a son thus endowed with merits, who will be a supreme ruler.

The others—(Raising their arms) Assuredly you will have a son who will be a supreme ruler (an emperor, a king of kings).

KING—(With a bow) The word of Brāhmans is accepted.

HERM—O king, we are going out for fetching fuel. Yonder indeed you see the hermitage of the lord of hermits, Kanva, along the bank of the Mālīnī. If it does not interfere with any other business please go in and accept the reception due to a guest ; moreover, seeing the religious rites of the hermits, free from obstacles you will know how (effectually) your arm having the mark of the scar of the bow-string protects (them).

KING—Is the lord of the hermitage present there ?

HERM—Having just directed his daughter Sakuntalā to give due reception to guests, he is gone to Somatīrtha, to pacify (by propitiatory rites) her unfavourable fortune.

a ऋतामातिथेयः सत्कारः R. b रम्याः for धर्म्याः R. c नियुज्य for आदिश्य R.

राजा—भवतु । तां द्रक्ष्यामि । सा खलु विदितभाक्ते मां महर्षेः
कथयिष्यति ।

वैखानसः—साधयामस्तावत् । (सशिष्यो निष्क्रान्तः)

राजा—सूत चोदयाश्चान् । पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (भूयो रथवेगं निरूपयति)

राजा—(समन्तादवलोक्य) सूत अकथितोऽपि ज्ञायत एव
यथायमाभोगस्तपोवनस्येति ।

सूतः—कथमिव ।

राजा—किं न पश्यति भवान् । इह हि
नीवाराः शुक्गर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः कचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-

स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १४ ॥

KING—Very well. I shall see her. She will then speak of me
to the sage as having paid my respects to him.

HERM—Meanwhile, we beg your leave. (Exit with his pupils).

KING—Charioteer, drive the horses. We will purify ourself
by the sight of the holy hermitage.

CHAR—As the Long-lived one commands. (Again puts speed
to the chariot).

KING—(Looking about) Charioteer, even though not told, it
is already clear that this is the ground (lit: expanse) of the
forest of penances.

CHAR—How ?

KING—Why, don't you see, here beneath the trees
wild-rice-grains have fallen from the mouths of the hollows
having parrots in the interior ; in some places stones that
are oily appear to have been used in bruising ingudi-fruits ;
the deer, by reason of the growth of confidence, endure the sound
(of the chariot) with their movements undisturbed ; and the paths
of the water-places are marked with the lines of the water dripping

अपिच ।

कुल्यांभोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला
भिन्नो रागः किसलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन ।

एतेचार्वागुपवनभुवि च्छिन्नदर्भाकुरायां

नष्टाशंका हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥ १९ ॥

सूतः—सर्वमुपपन्नम् ।

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा) सूत तपोवननिवासिनामुपरोधो मा
भूत् । इहैव रथं स्थापय यावदवतरामि ।

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य) सूत विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि
नाम । इदं तावद्द्रव्यताम् । (सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीयार्पयति)
सूत यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः कियन्तां
वाजिनः ।

from the ends of the bark-garments. Moreover, the trees have the
foot of their trunks washed by the water of the canals rippling
with the breeze, the colour (redness) of the light of the young
leaves is altered by the rising of the smoke of ghee ; here, before
us, on the garden-ground, the sprouts of the Darbha-grass on which
have been cut off, the fawns, free from fear, pace at their ease.

CHAR—All is quite true.

KING—(Going a little further). Charioteer ! There must not
be any disturbance to the inhabitants of the penance-grove. Stop
the chariot at this very place, I will alight.

CHAR—I have drawn in the reins ; let the Long-lived one
alight.

KING—(Alights) Charioteer ! Forests of penance, of course-
ought to be entered in a modest dress. Please take this (takes the
ornaments and the bow to the charioteer and hands them to him).
Charioteer, by the time I return, having paid a visit to the in-
habitants of the hermitage, let the horses have their backs washed
(let them be given a refreshing bath).

सूतः—तथा । (निष्क्रान्तः)

राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य निमित्तं सूचयन्)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १९ ॥

(नेपथ्ये)

इदो इदो सहीओ । [इत इतः सख्यौ ।]

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अये दक्षिणेन वृक्षवाटिकामाछाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दातुमित् एवाभिवर्तन्ते । (निरूप्य) अहो मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ १७ ॥

यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि (विलोकयन्स्थितः)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।)

CHAR.—Yes (exit).

KING—(Walking round and looking) Here is the entrance of the hermitage. I will enter. (Entering, indicating an omen)—This is the peaceful ground of a hermitage ; yet my arm throbs ; where can there be its fruit here ? or why, things that are to be, find doors every where.

(Behind the scene.)

This way, this way, friends.

KING—(Listening) Ah ! I hear something like a talk to the right of the garden-yard. I will go there. (Walking round and looking). O ! Here there are hermit-girls coming up just hither to water the young plants, with watering-jars suited to their size. (Observing) How sweet is the sight (appearance) of these girls ! If such a form rare in the haram belongs to one inhabiting a hermitage, garden-plants are certainly set aside by wild plants, by their (attractive) qualities. Let me stand in this shade and wait. (Stands looking)

(Then enter Sakuntala, with two female-friends, occupied as above-described)

शकुन्तला—इदो इदो सहीओ । [इत इतः सरुयौ ।]

अनसूया—हला सउन्दले तुवत्तो वि तादकस्सवस्स अस्समरुक्ख-
आ पिअदरोत्ति तक्केमि । जेण णोमालिआकुसुमपेखवा वि तुमं एदाणं
आलवालपूरणे णिउत्ता । [हला शकुन्तले त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्या-
श्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुसुमपेखवा-
पि त्वमेतेषामालवालपूरणे नियुक्ता ।]

शकुन्तला—ण केवलं तादणिओओ । अत्थि ममाचि सोदरसि-
णेहो एदेसु । (वृक्षसेचनं निरूपयति) [न केवलं तातनियोगः ।
अस्ति ममापि सोदरस्नेह एतेषु ।]

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता । असाधुदर्शि तत्रभवान्काश्यपः
य इमामाश्रमधर्मे नियुक्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिच्छतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति^a ॥ १८ ॥

भवतु । पादपान्तरित एव विश्रब्धं तावदेनां पश्यामि^b । (तथा
करोति)

SAK.—This way, this way, friends,

ANA.—Dear Śakuntalā, I think the trees of the hermitage are dearer to your father Kanva even than yourself, since although delicate as the flower of Navamalika, you are ordered (or employed) to fill their basins with water.

SAK.—It is not only my father's order. I too have an affection for them as for brothers and sisters. (Waters the plants).

KING.—What ? Is this that daughter of Kanva ? Inconsiderate is his reverence Kāśyapa who sets her to do the duty of the hermitage. Certainly that sage, who wishes to make this form, that is charming without art, fit for austerities, does decidedly set himself to cut the fuel plant with the edge of the leaf of a blue lotus. Well ; I will see her with freedom concealing myself behind the trees. (Does accordingly).

a F P तपःक्लम^०; शमीलता^० (also N) b विश्रब्धम् for विश्रब्धम् A F P.

करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ २१ ॥

शकुन्तला—ण एसो दुष्टो विरमदि । अण्णदो गमिस्सं । (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिसेपम्) कहं इदो वि आभच्छदि । हला परि-
त्ताअहं मं इमिणा दुव्विणीदेण महुअरेण अहिहूआमणं । [न एष
दुष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि । कथमितोऽप्यागच्छति ।
हला परित्रायेथां मामनेन दुर्विनीतन मधुकरेण अभिभूयमानाम् ।]

उभे—(सस्मितम्) का वभं परित्तादुं । दुस्सन्तं अक्कन्द । राभ-
रक्खिदाइं तवोवणाइं णाम । [के आवां परित्तातुम् । दुष्यन्तमाक्रन्द ।
राजरक्षितानि तपोवनानि नम ।]

राजा—अवसगोऽयमात्मानं दर्शयितुम् । न भेतव्यं न भेतव्यम्
(इत्यर्थोक्ते । स्वगतम्) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु । एवं
तावदभिधास्ये ।

शकुन्तला—(पदान्तरे स्थित्वा । सदृष्टिसेपम् ।) कहं इदो वि मं
अणुसरदि । [कथमितोऽपि मामनुसरति ।]

राजा—(सत्वरमुपसृत्य ।)

having the outer corner active (in protecting it) ; flying near the
ear, you hum softly as if whispering secrets of love ; though she
waves the hands, you are tasting the lower lip the whole treasure
(the very essence) of love.

SAK.—This wicked thing does not stop. I'll move aside.
(Standing at another stop ; casting the eye). How, it comes even
here. Friends ! Protect me (who am) being troubled by this ill-
natured bee.

BORN —(With a smile) Who are we to protect you ? Cry
out to Dushyanta Forests of penance ofcourse are protected by kings.

KING.—That's the time to show myself. Fear not, fear not.
(With this half-said to himself) But my royal character will
be recognised. Well, I shall now say thus.

SAK.—(Standing at another step, casting her eye) How ?
Even here it follows me !

KING.—(Hastily going forward) Who, there, is practising

कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥ २४ ॥

(सर्वं राजानं द्रष्ट्वा किञ्चिद्देवसंभ्रान्ताः ।)

अनसूया—अञ्जणं कस्तु किञ्चिद्विदं । इदं णोऽपि असही
महूअरेण आउलीकिअमाणा कादरीभूदा^a । (शकुन्तलां दर्शयति)
[आर्यं न खलु किमप्यत्याहितम् । इयं नौ प्रियसखी मधुकरेणाकु-
लीक्रियमाणा कातराभूता ।]

राजा—(शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा) अपि तपो वर्धते ।

(शकुन्तला साध्वसादवचनांतिष्ठति ।)

अनसूया—दाणिं अदिहिविसेसलाहेण । हला सउन्दले गच्छ उ-
डअं । फलमिस्सं अग्वं उवहर । इदं पदोदअं भविस्सदि । [इदानी-
मतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले गच्छोटजम् फलमिश्रमर्धमुपहर ।
इदं पादोदकं भविष्यति ।]

राजा—भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

rudeness towards the innocent (or simple) hermit-girls, while Paurava the chastiser of the ill-behaved rules the earth ?

(All-the-girls seeing the king become somewhat confused.)

ANA.—Good sir, there is nothing very dangerous. Our dear friend here was frightened as she was troubled by a bee. (Points to Sakuntala).

KING.—(Turning towards Sakuntalā) Is your penance prosperous ?

(Sakuntala stands speechless through confusion or womanly nervousness)

ANA.—By now having (to welcome) a distinguished guest. Dear Sakuntala, go to the cottage (and) get materials of reception together with some fruit. The water, here, will serve for (wash-
ing) the feet.

KING.—Reception has been given (me) by your courteous words themselves.

प्रियंवदा—तेण हि इमसि पच्छाअसीअछाए सत्तवणवेदिआए मुहु-
त्तअं उवविसिअ परिस्समविणोदं करेदु अज्जो । [तेन ह्यस्यां प्रच्छा-
यशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्तमुपविश्य परिश्रमविनोदं करोत्वार्थः ।]

राजा—ननु यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः^४ । तन्मुहूर्तमुपविशता
अनसूया—हला सउन्दले उइदं णो पज्जुवासणं अदिहीणं । ता
एत्थ उवविसम्ह । (सर्वे उपविशन्ति ।) [हला शकुन्तले उचितं
नः पर्युपासनमतिथीनाम् । तदन्नेपविशामः ।]

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) किं णुक्खु इमं पेक्खिअ तवेवणवि-
रोहिणे विआरस्स गमणीअं हि संवुत्ता । [किं नु खल्विवमं प्रेक्ष्य त-
पोवनविरोधिनी विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता ।]

राजा—(सर्वा विलोक्य) अहो समानवर्योरूपरमणीयं सौहार्दं
भवतीनाम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अणसूए को णुक्खु एसो चउरग-
म्भीराकिदी महुं पेअं आलबन्तो पाहववन्दो विअ लक्खीअदि^५ ।
[अनसूये को नु खल्वेष चतुरगम्भीराकृतिर्मधुरं प्रियमालपन्प्रभाववानिव
लक्ष्यते ।]

PRİYAM.—Then your honour will be pleased to remove your
fatigue, sitting for a while on this seat (raised ground) beneath the
Saptaparna tree, which is cool by reason of its thick shade.

KING.—You too must have been fatigued with that work.
Then, please sit awhile.

ANA.—Dear Sakuntala, it is proper for us to do honour to
guests ; we'll then sit here. (All take seats.)

SAR.—(To himself) How may it be indeed that seeing him
I have been susceptible of an emotion inconsistent (improper) in
a penance-grove !

KING.— Looking at all the girls) How delightful is this
your friendship by reason of similar age and form !

PRİYAM.—(Aside) Anasuya, who indeed may he be ! of a
courteous dignified appearance, taking so agreeably and pleasantly
and seem- ing to be one possessed of majesty !

अनसूया—सहि मम वि अत्थि कोदुहलं । पुच्छिस्सं दाव णं ।
(प्रकाशम्) अज्जस्स महुरालावजणिदो विस्सासो मं मन्तावेदि^a
कदमो अज्जेण राएसिंवसो अलंकारीअदि कदमो वा विरहपज्जुस्सुअ-
जणो किदो देसो किणिमित्तं वा सुउमारदरो वि तवोवणागमणपरिस्स-
मस्स अत्ता पत्तदं उवणीदा^b । [सखि ममाप्यस्ति कौतुहलम् । प्र-
क्ष्यामि तावदेनम् ।.... आर्यस्य मधुरालापजनितो विश्वासो मां मन्त्रयते
कतम आर्येण राजर्षिवंशोऽङ्क्रियते कतमो वा विरहपर्युत्सुकजनः कृतो
देशः किनिमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनागमनपरिश्रमस्यात्मा
पात्रतामुपनीतः ।]

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हिअअ मा उत्तम्म । एसा तुए चि-
न्तिदं दाणिं अणसूआ मन्तेदि^c । [हृदयं मोत्ताम्य । एषा त्वया
चिन्तितामदानीमनसूया मन्त्रयते ।]

राजा—(आत्मगतम्) कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वा-
त्मापहारं करोमि । भवतु । एवं तावदेनां वक्ष्ये । (प्रकाशम्)
भवति यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमाश्रमिणामविघ्न-
क्रियोपलम्भाय धर्मारण्यमिदमायातः । ^d

ANA — Friend, I too have that curiosity. Let me ask him. (Aloud) I am made to speak by the confidence raised by your honour's pleasing words. — What royal family is adorned by your honour, what dominion is left by you with its people anxious on account of separation (from you, on account of your absence); and with what object is this person, though so delicate, subjected to the toil of coming to the forest of penance.

SAR.—(To herself) O Heart ! Do not be impatient. Here Anasuya speaks now what you have been thinking of.

KING —(To himself) How shall I now declare myself ? Or, how shall I conceal myself ? Well I'll now say thus to her ; (aloud) good lady, I am he, who is appointed by the Paurava king to the duty of superintendence (guardianship, protection) of religious rites, and have come to this religious forest to see (know) that the religious rites of the inhabitants of the hermitage are free from obstacles.

a विसंभो for विस्सासो P; F विसंभो. b पदं for पत्तदं R. c चिति-
दाणिं for चितिदं दाणिं R; दाणिं om. in A F P. d F P N R om.
आश्रमिणाम्.

प्रियंवदा—(शकुन्तलामुपरुध्य ।) हला ण दे जुत्तं गन्तुं^a ।
[हला न ते युत्तं गन्तुम् ।]

शकुन्तला—सभ्रूमङ्गम् । किणिमित्तं । [किनिमित्तम् ।]

प्रियंवदा—रुक्मसेअणे दुवे धारेसि मे । एहि दाव । अ-
त्ताणं मोचिअ तदो गमिस्ससि । (इति बलादेनां निवर्तयति ।)
[वृक्षसेचने द्वे धारयासि मे । एहि- तावत् । आत्मानं मोचयित्वा
ततो गमिष्यसि ।]

राजा—भद्रे वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये ।
तथा ह्यस्याः

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्सेपणा-

दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

बद्धं कर्णशिरीषराधि वदने घर्माभसां जालकं^b

बन्धे स्त्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥ २९ ॥

तदहमेनमनृणां करोमि ॥ (इत्यङ्गुलीयं दातुमिच्छति ।)

PRIYAM.—(Stopping Sakuntalā) Friend, it is not proper for you to go.

SAK.—(Contracting the brow) Why ?

PRIYAM.—You owe me two waterings of the trees ; come please ; you may go after having released yourself (from the debt).
(Forceibly makes her return).

KING—Good lady, I believe she is fatigued by the very (duty of) watering the trees. For, her arms with the shoulders drooping (or with the shoulder-joints slackened) have the palms excessively red on account of lifting the water-jar ; even yet an excessively strong breathing causes a heaving of her bosom ; on her face has gathered a cluster of drops of perspiration which obstructs (the play of) the Sirīsha flower on her ear ; and the braid (of the hair) being loosened, the irregularly hanging hair has been grasped (by her) in one hand. I will, therefore, make her rid of her debt.
(Offers to give his ring).

a उपसृत्य for उपरुध्य A P, F has उपेत्य; निरुध्य for it in N R.
b स्रस्तम् for बद्धम् R.

(उभे नाममुद्राक्षराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—अलमस्मानन्यथा संभाव्य । राज्ञः परिग्रहोऽयम् ।

प्रियंवदा—तेण हि णारिहदि एदं अंगुलीअं अंगुलीविओअं ।
अज्जस्स वअणेणेव्व अणिरिणा णाम एसा । (किञ्चिद्वितृत्य) हला
सउंदले मोइदा सि अणुअंपिणा अज्जेण अहवा महाराएण । गच्छ
दाणि । [तेन हि नार्हत्येतदङ्गुलीयकमङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य
वचनेनैवावृणा नामैषा । हला शकुन्तले मोचितास्यनुकम्पिनार्येणायवा
महाराजेन । गच्छेदानीम् ।]

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) जइ अत्तणो पहविसं । (प्रका-
शम् ।) का तुमं विसज्जिदव्वस्स रूंधिदव्वस्स वा । [यथात्मनः
प्रमविष्यामि ।का त्वं विस्मयस्य रोद्धव्यस्य वा ।]

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य । आत्मगतम् ।) किं नु खलु यथा
वयमस्यामेवमियमप्यस्मान्प्रति स्यात् । अथवा कञ्चावकाशा मे
प्रार्थना । कुतः ।

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्रुचोभिः
कर्णं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणे ।

(Both reading the letters on the seal, look towards
each other).

KING.—You need not think strangely of us ; it is a royal gift
(—implying ' either to you or to me ').

PRİYAM.—Then surely, this ring must not experience (lit :—
does not deserve) separation from your finger. She is free from
her debt by the very word of your Honour. (Turning a little
aside) Dear Sakuntalā, you have been freed by the compassionate
gentleman or rather by His Majesty. You can go now.

Sak.—(To herself)—(Yes), if I were master of myself.
(Loudly) Who are you to dismiss me or detain me ?

KING.—(Looking at Sakuntalā, to himself)—May I hope
that she feels respecting me as I feel respecting her ? Or, my de-
sire does find scope. For, though she does not mingle her words

कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखीयं
भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ ३० ॥
नेपथ्ये

भो भोस्तपस्विनः । संनिहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत ।
प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः ।
तुरगखुरहतस्तथा हि रेणु-
विटपविषक्तजलाद्रवल्कलेषु ।
पतति परिणतारुणप्रकाशः
शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥ ३१ ॥

अपि च ।

तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलैकदन्तः^a
क्रोडाकृष्टव्रततिवलयसङ्गसंजातपाशः^b ।
मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो
धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनालोकभीतः ॥ ३२ ॥

with mine, she turns her ear towards me, while I speak ; it is true that she does not stand with her face facing mine ; her sight however, has scarcely anything else for its object, (lit :—has mostly not any other thing &c).

(BEHIND THE SCENE).

Ho ! Ye hermits ! Be here (present) for the protection of the animals of the penance forest. King Dushyanta amusing himself with the chase is reported to be near ; in consequence of which the dust raised (struck up) by the hoofs of horses, having the light of the evening sun descends like a swarm of locusts upon the trees of the hermitage, on the branches of which are suspended wet bark-garments (for drying).

Moreover, an elephant, frightened by the sight of the chariots enters the penance-wood, like an incarnate obstacle to our penance, having dispersed the herds of deer, with one of his tusks stuck in the branch of a tree, broken off with a mighty blow, and having a snare formed (round his body) by the coils of the creepers dragged along by his chest.

a ° तरुः स्क° R. b O alone क्रोडाकृ° ; A F P प्रोडाकृ° ; T has क्रोडाकृ° ; the rest पादाकृ°

(सर्वाः कर्णं दत्त्वा किञ्चिदिव संभ्रान्ताः ।)

राजा—आत्मगतम् । अहो धिक् । पौरा अस्मदन्वेषिणस्तपो-
वनमुपरुन्धन्ति । भवतु । प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

अनसूया—अज्ज इमिणा आरण्णअवुत्तंतेण पज्जाउळ न्ह ।
अणुजाणाहि णो उडअगमणस्स । [आर्य अनेनारण्यकट्टतान्तेन
पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि न उटजगमनाय]

राजा—(ससम्भ्रम्) गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा
यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे

(सर्व उतिष्ठन्ति)

सख्यौ—अज्ज असंभाविदसत्कारं भूओ वि पेक्खणमिमित्तं
छज्जेमो अज्जं विण्णविट्ठं । [आर्य असंभावितसत्कारं भूयोऽपि
प्रेक्षणमिमित्तं छज्जावहे आर्य विज्ञापयितुम् ।]

राजा—मा भैवम् । दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि ।

(All listen and are somewhat bewildered).

KING.—(To himself) Fie ! Fie ! The town-people looking
after us are disturbing the penance forest. Well, we will go back
for the present.

ANA.—Good sir, we are afraid on account of this report about
the forest (or about the wild beast). Please give us leave to go
to the hermitage.

KING.—(In haste) You may go ; we also will so exert our-
selves that there will be no disturbance to the hermitage.

(All rise).

THE TWO FRIENDS—Noble sir, we are ashamed to request your
Honour to pay a visit again, when reception has not been given
to you.

a अरिहि before सत्कारं N R.

शकुन्तला—(राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता ।) a

राजा—मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान्समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयेयम् । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारादात्मानं निवर्तयितुम् । मम हि

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः । b

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ ३३ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्कः

KING—Don't say so; don't. I am honoured by your very sight.

SAK.—(Looking at the king pretendedly delaying, exits with her friends).

KING—I am slackened in my eagerness to go to the city. Meanwhile, I will join my followers and make them encamp at no great distance from the penance forest. I am certainly unable to divert myself from occupying myself about Sakuntalā; for, my body goes forward, (while) the mind not agreeing with it, flies backward, like the silken flag of a banner that is being borne against the wind.

(Exeunt all).

END OF ACT I.

... th ... dir. N B and some others of the
er c ... the fo ... ing speech अणसूए अहिणवकुस-

लणं च वक्कलं । ताव परिपालेधं

O tic it in the magin. In the same

A डि सिग्घदरं । आवला अय्या गोदमी

(-६) धंमेण विअलम्हि

रा०- पनेय्यामः । श०-

i. D अचस्थितम् F P.

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विषण्णो विदूषकः ।)

विदूषकः—(निःश्वस्य ।) भो हदो म्हि^a एदस्स मिअभासी-
स्स रण्णो वअस्समावेण । अअं मिओ अअं वराहो अअं सद्दुलो
सि मज्झण्णे वि गिम्हविरलपाअवच्छाआसु वणराईसु आहिण्हीअदि ।
पत्तसंकरकसाआणि कदुण्हाणि गिरिणार्इजलाणि पीअंति । अणि-
अदवेळं सुल्लमंसभूइठो आहारो अण्हीअदि । तुरगाणुघावणकंढि-
दसंघिणो रत्तिं वि णिकामं सइदव्यं णत्थि^b । तदो महंते एव्व पब्बुसे
दासीएपुत्तेहिं सउणिळुअएहिं वणगगहणकोलाहलेण पडिबोधिदो म्हि^c ।
एत्तिएण वि पीडा ण णिक्कमदि । तदो गंढस्स उवरि पिडिआ सं-
वुत्ता^d । हिओ किल अम्हेसु ओहीणेसु तत्तहोदो मिअआणुसारेण अस्स-
मपदं पविट्ठस्य तावसकण्णआ सउंदळा णाम मम अघण्णदाए दंसिदा ।
संपदं णअरगमणस्स कइं वि ण करेदि । अज्ज वि तस्स तं एव्व चित्त

ACT II.

(Then enter the dejected viduashaka).

VID.—(Sighing)—Oh ! I am undone by being an associate of
this king addicted to the chase. With cries of ' there's a deer,
there a boar, there a tiger ! ', we have been roving even at midday,
through the wild groves, where the shade of the trees is scanty in
(this) hot season. We have been drinking of the lukewarm waters
of the mountain-streams, embittered by being filled with leaves
(shed by the trees). At irregular hours we have been eating food
which chiefly consists of flesh roasted on spits. Even at night, I
am not able to sleep soundly, having my joints bruised by riding
after him. Then at the earliest dawn, I am roused with the noise
of taking the forest, by those whore-sons, the Fowlers. With all
this, the trouble is not over. Then a pimple has grown upon the
boil ; since, yesterday while we were left behind, His Majesty hap-

a भो दिहं for भो हदो म्हि N R; दिहं is rendered दिहम् in N.
and हदम् in R. a For कंढिद OS read संसुदिद. b वणगह
A, वणवमण F P. c पिडिआ N; विप्पोडओ for it in F P.

अंतस्त अक्खीसु पभादं आसि । का गदी । जाव णं किदाचार-
परिकम्माणं पेक्खामि^a । (परिकम्प्यावलोक्य च ।) एसो वाणास-
णहत्थाहिं जवणीहिं वणपुष्पमालाधारिणीहिं पडिबुदो इदो एव
आअच्छदि पिअवअस्सो । होदु । अंगभंगविअलो विअ भविअ
चिट्ठिस्सं । जइ एवं वि णाम विस्समं लहेअं । (दण्डकाष्ठम-
वलम्ब्य स्थितः ।) [.... भो हतोऽमि एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो
वयस्यभावेन अयं मृगोऽयं वराहोऽयं शार्दूल इति मध्याह्नेऽपि ग्रीष्म-
विरलपादपच्छायासु वनराजिष्वहिंज्यते । पत्रसंकरकषायाणि कदुष्णानि
गिरिनदीजलानि पीयन्ते । अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारोऽश्यते ।
तुरगानुधावनकाण्डितसंधे रात्रिमपि निकामं शयितव्यं नास्ति ततो मह-
त्येव प्रत्यूषे दास्याः पुत्रैः शकुनिलुब्धकैर्वनग्रहणकोलाहलेन प्रतिबोधि-
तोऽस्मि । इयतापि पीडा न निष्क्रामति । ततो गण्ड-योपरि पिटिका सं-
वृत्ता । ह्यः किलास्मास्ववहीनेषु तत्रभवतो मृगयानुसारेणाश्रमपदं प्रविष्टस्य
तापसकन्यका शकुन्तला नाम ममाधन्यतया दर्शिता । सांप्रतं नगरगमनस्य
कथामपि न करोति । अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽक्ष्णोः प्रभात-
मासीत् । का गतिः । यावदेनं कृताचारपरिकर्माणं पश्यामि । एष
वाणासनहस्ताभिर्ववनीभिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिः परिवृत इत एवाग-
च्छति प्रियवयस्यः । भवतु । अङ्गमङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यामि ।
यद्यवमपि नाम विश्रमं लभेय ।]

pening to enter the seat of a hermitage, in pursuit of the chase, my
misfortune showed him a hermit girl named Sākuntalā. Now he
does not even make mention of going to the city. To-day too as
he was thinking of the same girl, his eyes saw the day dawn.—
What help is there ? I'll meanwhile pay him a visit (now that)
his usual decorations must have been finished (lit:—him whose
usual &c)—(Walks round and looks)—There is my dear friend
coming just hither, surrounded by Yavana women, with bows in
their hands, wearing garlands of wild-flowers.—Well, I'll stand
being, as it were, crippled by the breaking of the members of the
body, if, in this way at least, I might get relief. (Stands leaning
on his wooden staff).

a परिक्रमं T A R N (but N has °कर्माणं in संस्कृत like G).

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा ।)

राजा—(आत्मगतम्)^a

कामं प्रिया न सुखमा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि^b ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

स्मितं कृत्वा । एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनाचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता
विहस्यते ।

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत्प्रेरयन्त्या तया

यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विद्यासादिव ।

मा गा इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी

सर्वं तत्किञ्च मत्परायणमहो कामी स्वतां पश्यति ॥ २ ॥

विदूषकः—(तयास्थित एव ।) भो वयस्स न मे हृत्पपाभा
वसरंति । ता वाआमेत्तएण जआवीआसि^a । [भो वयस्य न मे हस्त-
पादं वसरति । तद्वाङ्मात्रेण जाप्यसे ।]

[Then enter the King having a retinue as described (above)].

KING—True, the beloved lady is not easy to gain, but the mind feels comforted by having observed her feelings. Even though love may not have its object realised, a longing on the part of both causes pleasure. (Smiling) Thus is the lover mortified in as much as he imagines the feelings of the maiden (lit :—person) he loves, in accordance with his own bent of mind.

That she looked tenderly, although casting her eyes in another direction, that she stepped as it were with dalliance when she walked slowly on account of the weight of the hips, and that when stopped (by her friend) with the words 'Do not go', she addressed her angrily; all that had sole reference to me! O! How the lover looks upon (things) as referring to himself!

VIDU.—(Standing in the same manner) O friend! my arms and legs do not go forward. So, with words only I invoke victory on you.

^a N R om. आत्मगतम्. ^b °र्शनावासि R S.

^a जीआवइस्सं R and the rest of its class, rendered mostly by जापविष्वामि but by जीवविष्वामि in U.

राजा—(सस्मितम्) कुतोऽयं गात्रोपवातः ।

विदूषक—कुदो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ अस्सुकारणं पृच्छसि । [कुतः किल स्वयमक्ष्याकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि ।]

राजा—न खख्वगच्छामि ।

विदूषक—भो वअस्स जं वेदसो खुज्जलीलं विडम्बेदि तं किं अत्तणो पहावेण णं णईवेअस्स । [भो वयस्य यद्वेतसः कुञ्जलीलां विडम्बयति तत्किमात्मनः प्रभावेण ननु नदीवेगस्य ।]

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

विदूषक—मम वि भवं । [ममापि भवान् ।]

राजा—कथमिव ।

विदूषक—एवं राअकज्जाणि उज्झिअ एआरिसे आउलप्पदेसे वणचरवृत्तिणा तुए होदवं । जं सच्चं पच्चहं सावदसमुच्छारणेहिं संखोहिअसंधिवंधाणं मम गत्ताणं अणीसो भिहं संवुत्तो । ता पसाद-
इस्सं विसज्झिदुं मं एक्काहं वि दाव विससमिदुं । [एवं राजकार्याण्यु-
ज्झित्वैतादृश आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यम् । यत्सत्यं
प्रत्यहं श्वापदसमुत्सारणैः संक्षोभितसंधिवन्धानां मम गात्राणामनीशोऽस्मि
संवृत्तः । तत्प्रसादयिष्यामि विसर्जयितुं मामेकाहमपि तावद्विश्रमितुम् ।]

KING—(With a smile) Whence came this paralysis to your body ?

VIDU.—How indeed, having pained the eye yourself, do you ask the cause of tears ?

KING—I surely do not understand (you).

VIDU.—O friend ! That the cane imitates the action of a hunch-back—Does it do so by virtue of its own power or on account of the force of the stream ?

KING—The force of the stream is the cause in that case.

VIDU.—In mine too, you.

KING—How ?

VIDU.—That you should thus neglect your kingly duties and lead the life of a forester in such a dreary place ! To tell you the truth, I have come to be no (longer) master of my limbs, the joint-tethers of which have been chafed by daily pursuits of the beasts of chase. I therefore beg you the favour to give me leave to rest (myself) at least for one day.

राजा—(आत्मगतम् ।) अयं वैवमाह । ममापि काश्यपसु-
तामनुस्मृत्य मृगयाविक्रवं चेतः कुतः ।

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो
वनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।

सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः

कृत इव मुग्धविभोकितोपदेशः ॥ १ ॥

विदूषकः—(राज्ञो मुखं विभोक्य ।) अत्तमवं किं वि हिअए-
करिअ मेतेदि । अरण्णे मए रुदिअं ^a । [अन्नमवान्किमपि हृदये कृ-
त्वा मन्त्रयते । अरण्ये मया रुदितम् ।]

राजा—(सस्मितम् ।) किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मुहूर्त्वाक्यमि-
ति स्थितोऽस्मि ।

विदूषकः—चिरं जीअ । (गन्तुमिच्छति ।) [चिरं जीव ।]

राजा—तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

विदूषकः—आणवेदु भवं । [आज्ञापयतु भवान् ।]

राजा—विश्रान्तेन भवता ममान्यस्मिन्ननायासे कर्मणि सहायेन
भवितव्यम् ।

KING—(To himself) He too speaks thus. My mind also has grown weary of the chase, thinking of Kāshyapa's daughter ; for I am not able to bend, this strung bow, having the arrow fixed on it, against the deer which having come to dwell in the company of my beloved, have as it were given her instruction in lovely glances.

VIDU.—(Looking at the king's face) Your Majesty has been thinking of something with yourself, [lit :—consulting (yourself about something) having thought of it in your mind] ; I have been crying in a desert.

KING—(With a smile) What else ? I am at a stop since my friend's word cannot be transgressed.

VIDU.—Live long ! (Wishes to go).

KING—Wait, I have yet to say something (lit :—my speech has a part remaining).

VIDU.—Your Majesty may command.

KING—When you have enjoyed rest, you will be my help-mate in another matter involving no trouble.

a N R add °आस्मि (आसीत्) after रुदिअं. a रुदिआए R.

विदूषकः—किं मोदअखज्जिआए । [किं मोदकखादिकायाम् ।]

राजा—यत्र वक्ष्यामि ।

विदूषकः—गहिदो खणो । [गृहीतः क्षणः ।]

राजा—कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—(प्रणम्य ।) आणवेदु भट्टा । [आज्ञापयतु भर्ता ।]

राजा—रैवतक सेनापतिस्तावदाहूयताम् ।

दौवारिकः—तह [तथा] (निष्क्रम्य सेनापतिना सह प्रविश्य ।) एसो अण्णावअणुक्कण्ठो भट्टा इदो दिण्णदिट्ठी एव्व चिट्ठदि । उवसप्पदु अज्जो । [एष आज्ञावचनोत्कण्ठो भर्ततो दत्तद्वष्टिरेव तिष्ठति । उपसर्पत्वार्थः ।]

सेनापतिः—(राजानमवलोक्य ।) दृष्टदोषापि स्वाभिनि मृगया केवलं गुणायैव संवृत्ता^a । तथा हि देवः

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरपूर्व

रविकिरणसहिष्णु स्वेदलेशैरभिन्नम् ।

अपचितगपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं

गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥ ४ ॥

VIDU.—Is it in eating sweetmeats ?

KING—Where I will say.

VIDU.—I have pledged my word.

KING—Who is there ?

(Enter Door-keeper).

DOOR-K.—(Bowing) May Your Majesty command.

KING—Raivataka please call the Commander.

DOOR-K.—Yes. (Exit and enter with the Commander)

There is His Majesty anxious to give a word of command, with his sight cast in this same direction. Your Honour will approach (him).

COM.—(Looking at the king) The chase has only had a virtuous effect on his Majesty, though it is known to have evil effects ; for his Majesty, like an elephant living among mountains, possesses a body, having strength (itself) as its essence, the front

a गुण एव संवृत्तः O; मृगयाविहारः केवलं सगुणः संवृत्तः 'I'; गुण एव संवृत्ता R.

(उपेत्य) जयतु स्वामी । गृहीतश्चापदमरण्यम् । किमद्यापि स्थायते ।

राजा—सेनापते भग्नोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माघव्येन॥

सेनापतिः—(जनान्तिकम्) सखे स्थिरप्रतिज्ञो भव । अहं तावत्स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्तिष्ये । (प्रकाशम्) प्रलपत्वेष वैधेयः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् ।

भेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमश्चितं भयक्रोषयोः ।

उत्कर्षः स च घन्विनां यदिवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चछे

मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कृतः ॥ ५ ॥

विदूषकः—(सरोषम्) अत्तभवं पाकिदि आपण्णो । तुमं दाव अडवीदो अडवीं आहिंढंतो णरणासिआलोलुवस्स जिण्णरिच्छस्स कस्स वि मुहे

of which is hardened by incessantly stretching the bow-string, which is able to endure the sun's rays, which (i. e. whose skin) is unbroken (not run through) by the least particles of perspiration, which though grown thin is not observed (to be so) on account of being thoroughly developed. —(Approaching) —May Your Majesty be victorious! The beasts have been hemmed in in the forest (lit.—the forest has its beasts hemmed in). Why does my Lord yet delay ?

KING—Commander, I am made void of energy (I have my spirit damped) by Madhavya disapproving of the chase.

COM.—(Aside) Friend, be firm in your assertions. I will meanwhile follow the bent of His Majesty's mind. (Aloud) Let the fool babble. Your Majesty's self is an instance here. With the belly made thin by the reduction of fat, the body being light, becomes fit for exertion (easy movement) ; the spirit of the beasts too is observed as altered under fear and rage ; and that is the glory of archers when the arrows are successful on the moving mark ; falsely indeed do they call hunting a vice. From what can one find amusement like this ?

VIDU.—(Angrily) His Majesty has come to himself (lit. his

a भदोत्साहः N R. माघव्येन B U D S, माघव्येन T R; माघव्येन G N C E I.

पडिस्ससि । [अत्रभवान्प्रकृतिमापन्नः । त्वं तावदटवीतोऽटवीमाहिण्ड-
मानो नरनासिकालोलुपस्य जीर्णर्क्षस्य कस्यापि मुखे पातिष्यसि ।]

राजा—भद्र सेनापते आश्रमसंनिकृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो
नाभिनन्दामि । अद्य तावत् ।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्महस्ताडितं

छायाचद्वकदम्बकं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यतु ।

विश्रब्धं क्रियतां वराहतातिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले

विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥ ६ ॥

सेनापतिः—यत्प्रभविष्णवे रोचते ।

राजा—तेन हि निवर्तय पूर्वगतान्वनग्राहिणः । यथा च न मे सै-
निकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य ।

शमप्रधानेषु तपोधनेषु

मूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ता-

स्तदन्यतेजोऽभिभवाद्भवन्ति ॥ ७ ॥

natural state). You may meantime rove from forest to forest and
fall into the mouth of some old bear longing for a man's nose.

KING.—Good Commander ! We are in the neighbourhood of
the hermitage. Hence I do not approve of your words ; please let
the buffaloes enter the water of the tanks repeatedly splashed with
their horns; let the herd of deer, forming groups under the shade,
busy itself in rumination ; let the herds of boars be engaged in dig-
ging up the Musta-grass in the pool and let this bow of ours with
the knot of its string unloosed enjoy repose.

Com.—As it pleases Your Majesty.

KING.—So then, call back the beaters of the forest (strictly :-
those who surround the hunting circle) who have gone ahead ;
and let my soldiers be warned, so that they might not disturb the
forest of penance. See (remember) that in the hermits
(lit :—persons whose wealth is penance) in whom forbearance
is the foremost quality, there lies concealed a fiery principle whose
nature it is to burn ; they put forth that, when provoked by another
(opposing) fiery essence, like the sun-stones that (originally)
are harmless (or agreeable) to the touch.

सेनापतिः—यदाज्ञापयाति स्वामी ।

विदूषकः—गच्छ संपदं दासीएउत्त । धंसिदो दे उच्छाहवुत्तन्तो
[गच्छ साम्प्रतं दास्याःपुत्र । ध्वंसितस्त उत्साहवृत्तान्तः ।]

(निष्क्रान्तः सेनापतिः ।)

राजा—(परिजनं विलोक्य) अपनयन्तु भवत्यो मृगयावेशम् । रैव-
तक त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

परिजनः—जं देवो आणवेदि । (निष्क्रान्तः ।) [यद्देव आज्ञा-
पयति ।]

विदूषकः—कदं भवदा गिम्मच्छिअं । संपदं एदस्सि पादवच्छा-
आए अविरल्लदाविदाणसणाधे आसणे गिस्सिदद्दु भवं जाव अहं वि सु-
हासीणो होमि^a । [कृतं भवता निर्भक्षिकम् । साम्प्रतमेतस्मिन्पादपच्छा-
यायामविरल्लतावितानसनाथ आसने निषीदतु भवान् यावदहमपि सु-
खासीनो भवामि ।]

राजा—गच्छाम्रतः ।

विदूषकः—एदु भवं । [एतु भवान् ।]

Com.—As your Majesty commands.

VIDU.—Avaunt now you whore-son. All that tale of yours for
exalting (His Majesty) is balked.

(EXIT COMMANDER).

KING—(Looking at the attendants) Please put off the hunt-
ing-dress. Raivataka, you too look to your own duty.

ATTENDANTS—As your Majesty commands. (Exeunt).

VIDU.—You have driven off every fly (lit. You have made
the place free from flies i. e. there is none now to interrupt us
here). Now Your Majesty will sit on this seat graced with a
canopy of densely interwoven creepers, in this shade of trees; while
I too will sit at ease.

KING—Lead the way (go forward).

VIDU.—This way your Majesty.

a एदस्सि is translated as एतस्या by most copies; but
एतस्मिन् by P this same gender being given by G N
and F.

(उभौ परिक्रम्योपविष्टौ)

राजा—माधव्य अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि । येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् ।

विदूषकः—णं भवं अगदो मे वददि । [ननु भवानग्रतो मे वर्तते ।]

राजा—सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति^a । अहं तु तामेवाश्रमललामभू-
तां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

विदूषकः—(स्वगतम्) होदु । से अवसरंण दाइस्सं ।—(प्रकाशम्)
भो वअस्स जदा दाव सा तावसकण्णआ अप्पत्थणीआ ता किं ताए
दिट्ठाए । b [भवतु । अस्यावसरं न दास्यामि ।....भो वयस्य यदा ता-
वत्सा तापसकन्यकाप्रार्थनीया तर्त्तिक तथा दृष्टया ।]

राजा—धिङ्मूर्ख ।

निवातिनिमेषाभिर्नेत्रपङ्क्तिभिरुन्मुखः ।

नवामिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति ॥ < ॥

सखे न परिहर्ष्य वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

(BOTH WALK ROUND AND SIT).

KING.—Madhavya, you have not gained the fruit of your sight since you have not seen what is charming to the sight.

VIDU.—Are you not already before me ?

KING.—Every one thinks what belongs to oneself as beautiful. I however speak only with reference to that Shakuntala who is the ornament of the hermitage.

VIDU.—(To himself) Well; I will not allow him time (to continue his reverie). (Aloud) O friend ! If she is a hermit's daughter, then pray, what is the use of seeing her ?

KING.—Fie ! fool ! With what feeling do people, with faces turned upwards, look upon the new light of the moon, with the rows of their eyes ceasing to wink ? Friend, the mind of the descendants of Puru will never incline to a forbidden object. That daughter of the sage's is said to be the offspring of a celestial nymph, abandoned

a आत्मानं for आत्मीयं R A F P D. U corrects आत्मानं into आत्मीयम्. b भो वअस्स दे तावसकण्णआ अम्भत्थणीआ दासदि O R S T. But O marginally notices the text.

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं द्युतामिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ ९ ॥

विदूषकः—(विहस्य) जह कस्स वि पिण्डखज्जुरेहि उब्बोजिदस्स तित्तिलीए अहिछासो भवे तह इत्थिआरअणपरिभाविणो भवदो इअं अढमत्थणा । a [यथा कस्यापि पिण्डखज्जुरैकद्वेजितस्य तित्तिण्याम-मिच्छाषो भवेत् तथा स्त्रीरत्न परिभाविनो भवत इयमभ्यर्थना ।]

राजा—तावदेनां न जानासि येन त्वमेवमवादीः । b

विदूषकः—तं क्वरु रमणिज्जं जं भवदो वि विम्हअं उप्पादेदि । [तत्खलु रमणीयं यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति ।]

राजा—वयस्य किं बहुना ।

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा^c

रूपोद्भवेन मनसा विधिना कृता नु ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

चातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ १० ॥

(by her) and found (by him), like a flower of the Navamālikā, that being loosened has dropped on an Arka-tree.

VIDU.—(Laughing) As one having lost relish for dates might have a desire for tamarind, just so is this desire of yours setting aside the beautiful ladies of your harem.

KING.—You of course do not know her, hence you said so.

VIDU.—That must certainly be attractive that excites wonder even in you (inspires even you with admiration).

KING.—Friend, why say much ! May she have been endowed by the Creator with life, having first drawn her in a picture ? Or may she have been formed (fashioned) by him by the mind from a collection of the beauty (of the universe) ? Remembering the All-powerfulness of the Creator and the form of that lady, she appears to me a different creation altogether (an extraordinary creation) of a jewel among women (the most beautiful of women).

a अन्तेऽर before इतिआ N O F P, but चन्द्रशेखर's अया does not give it. b P N R न तावदेनां परमसि येनैवमवादीः (P येन त्वमेवमवादी). c F P चित्रे निवेश्य-ल्पितसत्त्वयोगान्.

× विदूषकः—जइ एवं पच्चादेसो दाणि रूबवदीणं^a । [यद्येवं प्र-
त्यादेश इदानीं रूपवतीनाम् ।]

राजाः—इदं च मे मनसि वर्तते । ✓

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै— ✓

रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्त्रादितरसम् ।

अखण्डं पुष्पानां फलमिव च तद्रूपमनघं ।

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः^b ॥ ११ ॥

विदूषकः—तेण हि लहु परित्ताअदु भवं । मा कस्स वि तवस्सि-
णो इङ्कुदीतेल्लचिक्कणसीसस्स आरण्णअस्स हत्थे पडिस्सदि ।^c [तेन
हि लघु परित्रायतां भवान् । मा कस्यापि तपस्विन इङ्कुदीतैलचिक्कण-
शीर्षस्यारण्यकस्य हस्ते पतिष्यति ।]

राजा—परवती खलु तत्रभवती । न च संनिहितोऽत्र गुरुजनः ।

विदूषकः—अध भवन्तं अन्तरेण कीदिसो से दिट्ठिराओ । [अथ
भवन्तमन्तरेण कीदृशोऽस्या दृष्टिरागः ।]

VIDU.—If so, ladies of beauty are now cast in the back-ground.

KING—And it further comes to my mind, that her faultless form is like a flower not (yet) smelled (by any one); like a young leaf not (yet) plucked by the nails; like a precious stone (or pearl) not (yet) perforated; like fresh honey (or wine) whose flavour is not (yet) tasted, or like the fruit of meritorious deeds that is uninterrupted (i. e. never disturbed in its continuity, and thus free from any fault all the while it lasts); I do not know whom fortune will approach here (in this case) as the enjoyer.

VIDU.—Then, then, let your Majesty help at once! Let her not fall into the hands of some hermit of the forest having the head greasy with the oil of 'Ingudi'.

KING—The lady is certainly not master of herself; neither is her father present here.

VIDU.—Well, regarding yourself what kind of feeling was observed in her eyes?

a A F P om. जइ एवं; सव्वधा पच्चादेसो कलु सा ६° O T om.
दाणि. b A F P भुवि for विधिः. c °त्ताअदु णं भवं B D S N.

राजा—निसर्गदेवाप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु

अभिमुखे मयि संवृतमीक्षितं

हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया

न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥ १२ ॥

विदूषकः—किंणु क्व सा दिष्टमेतस्स तुह अङ्गं आरोहदि ।

[किं नु खलु सा दृष्टमात्रस्य तवाङ्गमारोहति ।]

राजाः—सस्त्रीभ्यां मिथःप्रस्थाने पुनः शास्त्रीनतयापि मयि भूयि-
ष्ठमाविष्कृतो भावस्तत्रभवत्या । a तथा हि ।

दर्माङ्गरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शास्त्रासु वस्त्रकलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १३ ॥

विदूषकः—तेण हि गृहीदपाहेओ होहि । किदं तुए उववणं
तवोवणं ति पेक्खामि । [तेन हि गृहीतपायेयो भव । कृतं त्वयोप-
वनं तपोवनमिति पश्यामि ।]

King—Daughters of hermits are shy by very nature. But still her sight was withdrawn (from me only) when I turned my face towards her ; she would smile so (as to show) that the smile was caused by something else ; thus, love, having its action checked by modesty, was neither laid bare nor concealed by her.

Vidv.—Do you mean she would seat herself in your lap as soon as you were seen ?

King—Again in going along with her friends, she laid bare her feeling, almost fully though with bashfulness ; for, having gone only a few steps, the slender (beautiful) lady, stopped suddenly saying her foot was pricked by the point (lit. sprout) of the Darbha grass ; and she stood with the face turned back towards me, seemingly freeing her bark-garment, though it was not entangled in (caught by) the branches of the shrubs.

Vidv.—Then be provided with provisions for the way (journey ; i. e. be prepared to start on the enterprise of winning her hand.) I see you have turned the forest of penance into a pleasure-garden.

राजाः—सखे तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय ताव-
त्केनापदेशेन पुनरप्याश्रमपदं गच्छामः^a ।

विदूषकः—को अवरो अवदेसो । णं भवं राआ । [कोऽपरोऽप
देशः । ननु भवान् राजा ।]

राजा—ततः किम् ।

विदूषकः—णीवारच्छद्दुभाअं तावसा अम्हाणं उवहरन्तु त्ति^b ।
[नीवारषष्ठमागं तापसा अस्माकमुपहरन्त्विति ।]

राजा—मूर्ख अन्यद्भागधेयमेतेषां रक्षणे निपतति यद्वत्नराशीनपि
विहायाभिनन्द्यम् । पश्य

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।

तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ १४ ॥

(नेपथ्ये)

हन्त सिद्धार्थो स्वः ।

राजाः—(कर्णं दत्त्वा) अये धरिप्रशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भवितव्यम् ।

KING.—Friend, I am known (to be here) by some of the her-
mits; please find out with what pretext we can again go to the
hermitage.

VIDU.—What other pretext? Why? You are the king.

KING—What then?

VIDU.—Say that the hermits should pay your sixth portion
of wild-rice.

KING—Fool! Another portion comes (to our hands) by
protecting them which is to be grieved in preference to (lit. leav-
ing aside) heaps of jewels. Behold, that income of kings, which
is raised from the (different) classes (in the kingdom), is per-
ishable; while the foresters confer on us one-sixth of (their)
penance, which will never perish.

(Behind the scene).

Joy ! Joy ! Our object is accomplished.

KING—(Listening) Of a grave calm voice, they seem to be
hermits.

a केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे वसामः R. b N R om. तावसा; आरण्य
का । for it; A सामी उवहरन्तु for तावसा उवहरन्तु.

(प्रविश्य)

दौवारिकः—जेदु जेदु भट्टा । एदे दुवे इसिकुमारआ पढिहार-
भूमि उवट्टिदा । [जयतु जयतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रती-
हारभूमिमुपास्थितौ ।]

राजाः—तेन ह्यविलम्बितं प्रवेशय तौ ।

दौवारिकः—एसो पवेसेमि । (निष्क्रम्य ऋषिकुमाराभ्यां
सह प्रविश्य) इदो इदो भवन्ता । एष प्रवेशयामि ।इत
इतो भगवन्तौ ।]

(उभौ राज.नं विलोकयतः ।)

प्रथमः—अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवोपप
जमेतद्विषयो नातिभिन्ने राजनि । कुतः ॥

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये

रसायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।

अस्यापि ह्यं स्पृशति वशिनश्चारणद्वंद्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ १५ ॥

(Enter Door-keeper).

Door-K.—May Your Majesty be victorious, there have arrived
two young hermits at the door-keeper's post.

King.—Then, then, bring them in without delay.

Door-K.—Here I do. (Exit and re-enter with two young
hermits) this way, this way, divine sirs !

(Both look at the king).

First.—O wonder ! Though possessed of splendour his person
has the quality of inspiring confidence. Or rather, that is natural
in the king who is little else than a hermit. For he too has
taken up his residence in an order of life where all find support
(just as hermits resort to residence in a hermitage open for en-
joyment to all—who come as guests) ; he also day by day treasures
up merit by means of protection (just as hermits accumulate
merit by the protection of the world) ; of him, too, who
has controlled his passions, the holy title of ' Hermit, '
only preceded by (the attribute) ' Royal ', repeatedly reaches
heaven being praised by the couples of chāranas (celestial bards),
(just as the title of ' hermit ' belonging to hermits themselves is
sung everywhere by every one).

a All but A F P N अथवा उपपन्नमेतदस्मिन्प्रवृत्तये राजनि.

द्वितीयः—गौतम अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ।

प्रथमः—अथ किम् ।

द्वितीयः—तेन हि

नैतच्चित्रं यदयमुदधिदयामसीमां धरित्री-

मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति ।

आशंसन्ते सुरसमितयो बद्धवैरा हि दैत्यै-

रस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे^a ॥ १६ ॥ -

उभौ—(उपगम्य) विजयस्व राजन् ।

राजा—(आसनादुत्थाय) अभिवादये भवन्तौ ।

उभौ—स्वस्ति भवते (फलान्युपहरतः ।)

राजा—(सप्रणामं परिगृह्य) आज्ञां श्रोतुमिच्छामि ।

उभौ—विदितो भवानाश्रमवासिनामिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते।^b

SECOND—Gautama ! Is this that Dushyanta, the friend of Indra ?

FIRST—Yes.

SECOND—Then surely, it is not wonderful (there is no wonder) that single as he is, with arms as long (and big) as the bars of city-gates, he reigns over the whole earth the boundaries of which are dark on account of the oceans ; for the hosts of the gods bearing hostility to the demons hope for victory, (depending) on his strung bow and on Indra's thunder-bolt !

BOTH (Approaching) May you be victorious, O king !

KING—(Rising from his seat) I salute you.

BOTH—Hail to thee ! (They present fruit).

KING—(Accepting with a bow) I wish to know (your) order.

BOTH—The inhabitants of the hermitage know Your Majesty to be here ; they, therefore, request you.

a All but A N F P आशंसन्ते सुरयुवतयो बद्धवैरा &c, while A alone has सुरसमितयः, N F P समितिषु सुराः ; O त्यक्तभोगाः for बद्धवैराः; T corrects बद्धवैराः by त्यक्तभोगाः. b आश्रमसदा मि० R N. F P विदितो भवानिहस्थस्तपस्विभिः । तेन भवन्तमभ्यर्चयन्ते F (न्यति).

राजा—किमाज्ञापयन्ति ।

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेरसांनिध्याद्रक्षांसि न इष्टिबिम्बमुत्पादयन्ति^a । तत्कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

विदूषकः—(अपवार्य) एसा दाणिं अणुऊला ते अन्मस्थणा^b । [एषेदानीमनुकूला तेऽभ्यर्थना ।]

राजा—रैवतक मद्रवचनादुच्यतां सारथिः सवाणकार्मुकं रथमुपस्थापयेति ।^c

दौवारिकः—जं देवो आणवेदि । (निष्क्रान्तः) [यदेव आज्ञापयति ।]

उभौ—(सहर्षम्)

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपञ्चाभयसत्त्वेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ १७ ॥

KING—What do they command ?

BORN—On account of the absence of the great sage, the revered Kanva, evil spirits create obstacles to our sacrifice ; you will therefore be pleased to make the hermitage possessed of a protector (by staying here) for a few nights, accompanied by your charioteer.

KING—I am obliged.

VIDU.—(Aside to the king) Now here is a request favourable to you.

KING—Raivataka, ask the Charioteer in my name to have the chariot brought with bow and arrows.

DOOR-K.—As your Majesty commands. (Exit).

BORN—(With joy) Quite worthy is it of you who do your duty like your ancestors. The descendants of Puru have surely initiated themselves into the sacrifices of giving freedom from fear to the distressed !

a P तपो for इष्टि. b A F P अत्र दाणिं दे अणुऊलो गरुड-
त्पो. c All but A P O S स्मितं कृत्वा as a st. dir. before
रैव०

राजा—गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमप्यनुपदमागत एव ।^a

उभौ—विजयस्व । (निष्क्रान्तौ ।)

राजा—माधव्य अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

विदूषकः—पदमं सपरिवाहं आसि । दाणिं रक्खसवुत्तंतेण विंदू
वि णावसेसिदो । [प्रथमं सपरिवाहमासीत् । इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन
विन्दुरपि नावशेषितः ।]

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

विदूषकः—एसो रक्खसादो रक्खिदो म्हि ।^b [एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि
(प्रविश्य)

दौवारिकः—सज्जो रथो भट्टिणो विजअप्पत्थाणं अवेक्खदि ।
एस उण णअरादो देवीणं आणत्तिहरओ करभओ आअदो । [सज्जो
रथो भर्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगराद्देवीनामाज्ञासिहरः कर-
भक आगतः ।]

राजा—(सादरम्) किमंवाभिः प्रेषितः ।

दौवारिकः—अह इं । [अथ किम् ।]

KING—You may go forward. I too am coming just after you.

BOTH—May you be victorious ! (Exeunt).

KING—Madhavya, have you the curiosity to see Sakuntalā ?

VIDU.—It was over-flowing at first (or, it was already run-
ning down i. e. not very keen); and now by the mention of de-
mons not a drop is left (of it).

KING—Do not be afraid ; will you not be near me ?

VIDU.—Here am I saved from the demon ?

(Enter Door-keeper).

DOOR-K.—The chariot is ready, awaiting your Majesty's
setting out for victory. Here again has arrived Karabhaka from
the city bearing a message (lit. order) from the Queen-mother ;
(or bearer of messages from &c.)

KING—What ? Sent by my mother ?

DOOR-K.—Yes.

a All but P O S सप्रणामम्—before गच्छ°. A F P om. पुरो.
b A F P N चक्ररक्खीभूदोम्हि for रक्ख° ; F N तव (F तुह)
and P वज्जु तुह after एष.

राजा—ननु प्रवेश्यताम् ।

दौवारिकः—तह । (निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य)
एसो मट्टा । उवसप्प । [तथा ।.... एष भर्ता । उपसर्प ।]

करभकः—(उपसृत्य^a) जेदु जेदु मट्टा । देवी आणवेदि । आआमिणि
चउत्थादिअहे णिवुत्तपारणो मे उववासो भविस्सदि । तहिं दीहाउणा
अवस्सं संणिहिदेण होदव्वं ति^b । [जयतु जयतु भर्ता । देव्याज्ञापय-
ति । आगामिनि चतुर्थदिवसे निर्वृत्तपारणो म उपवासो भविष्यति ।
तत्र दीर्घायुपावश्यं संनिहितेन भवितव्यमिति ।

राजाः— इतस्तपस्विकार्यम् । इतो गुरुजनाज्ञा । द्वयमप्यनतिक-
मणीयम् । किमत्र प्रतिविधेयम् ।

विदूषकः—तिसंकू विअ अंतराळे चिठ्ठ । [त्रिशंकुरिवान्तराळे
तिष्ठ ।]

राजा—सत्यमाकृञ्जीभूतोऽस्मि ।

कृत्ययोर्मिन्नदेशत्वाद्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहं यथा^c ॥ १८ ॥

KING—Why then ; bring him in.

DOOR-K.—Yes (Exit and re-enter with Karabhaka). Here is
His Majesty. Go forward.

KARA.—(Approaching) May your Majesty be victorious. The
Queen-mother directs: “ On the fourth day from this my fast will
be concluded with the feast in connection with its conclusion.
There the Long-lived one should be present without fail. ”

KING—Here is the duty of the hermits ; Here a command
of elders. Neither is to be violated. What should be done here ?

VIDU.—Hang (lit. lie or stand) in the sky like Trisanku.

KING—I am surely perplexed. The duties having each a dif-
ferent locality, my mind is divided into two, like the stream of a
river opposed (lit. struck or pushed back) by a rock (lying) in

a N R. om st. dir. E gives प्रविश्य for it. E F P add
प्रवस्य च-. b A F P पुत्तपिडपालणो (P पारणो) नाम उव^o ; so
N. D O S 'I alone णिवुत्त^o ; others पउत्त^o. c P स्रोतोवहं, F^o
वहो, R G स्रोतोवहो ; त्रिशंकुतसो for स्रोतोवहं in E J L.

(विचिन्त्य) सखे त्वमम्बाभिः पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतो भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेद्य तन्नभवतीनां पुत्रकृत्यमनुष्ठातुमर्हति ।

विदूषकः—णं क्खु मं रक्खसभीरुअं गणेसि । [ननु खलु मां राक्षसभीरुकं गणयसि ।]

राजा—(सस्मितम्) भो महाब्राह्मण कथमेतद्भवति संभाव्यते^a ।

विदूषकः—तेण हि जहा राआणुएण गन्तव्वं तह गमिस्सं । [तेन हि यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गमिष्यामि ।]

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रिकांस्त्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

विदूषकः—(सगर्वम्) तेण हि जुवराओ म्हि दाणिं संवुत्तो । [तेन हि युवराजोऽस्मीदानीं संवृत्तः ।]

राजा—(आत्मगतम् ।) चपलोऽयं बटुः । कदाचिदस्मत्प्रार्थनामन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु । एनमेवं वक्ष्ये । (विदूषकं हस्ते

its course. (Pondering) Friend, you are regarded as a son by Mamma ; so, you will return hence, and informing that I have my mind called off by the business of the hermits, please perform the duty of a son for her sake.

VIDU.—You surely think me afraid of demons ; eh ?

KING—(With a smile) O Great Brahmana ! How is it possible in your Honour ?

VIDU.—Well, then ; I will go as the younger brother of the king would go.

KING—Why, I send all the followers with yourself as disturbance to the penance-forest is to be avoided.

VIDU.—(With pride) So then, I have now become the Prince-Royal !

KING—(To himself) This chap is indiscreet. He might perhaps communicate my desire (for Sakuntalā) to the ladies in the harem. Well, I'll tell him thus. (Taking Vidushaka by the hand ; aloud) Friend I go to the hermitage on account of reve-

a O T R om. भो महाब्राह्मण; F P T त्वयि for भवति.

गृहीत्वा प्रकाशम्) वयस्य ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न खलु
सत्यमेव तापसकन्यकायां ममाभिज्ञातः । पश्य ।

क वयं क परोक्षमन्मथो
मृगशावैः समवेधितो जनः ।
परिहासविजस्पितं सखे
परमार्थेन न गूह्यतां वचः ॥ १९ ॥

विदूषकः—अहं इ । [अथ किम्]

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

rence for the sages ; I have not in reality any desire for the hermit-
girl. Behold, what a difference there is between us and one (lit. -
where we and where one) unfamiliar with (affairs of) love, brought-
up in the company of fawns ! Friend, let not words uttered in jest
be taken in earnest.

Vidū.—All right.

(Exeunt.)

END OF ACT II.

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति यजमानशिष्यः)

शिष्यः—(कुशानादाय^a) अहो महाप्रभावः पार्थिवो दुष्यन्तः ।
यत्प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्रभवति राजानि निरुपप्लवानि नः कर्माणि
संवृत्तानि^b ।

का कथा बाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हुंकारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥ १ ॥

यावदिमान्वेदिसंस्तरणार्थं दर्भानृत्विग्भ्य उपहरामि^c । (परिक्रम्याव-
लोक्य च । आकाशे) प्रियंवदे कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति
-च नलिनीपत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनीय) किं ब्रवीषि । आत-
पलङ्घनाद्बलवदस्वस्था शकुन्तला । तस्याः शरीरनिर्वापणायेति । तर्हि

ACT III.

(Then enter a pupil of the sacrifice viz., of Kanva.)

PUPIL—(Gathering kusa-grass) How highly powerful king
Dushyanta is ! Because as soon as His Majesty entered the hermi-
tage, our rites became free from obstacles. Why speak of attaching
the arrow (to the bow), when by the mere sound of the bow-string,
as if by a menacing voice of the bow, he drives away obstacles
(even while they are) at a distance ! Well, I will take this kusa-
grass to the priests, for strewing it on the altar. (Walks round
and looks.—In the air) Priyamvadâ, for whom do you take this
Usira-ointment and lotus-leaves with stalks (unplucked) ?
(Listening) What do you say ? That Sakuntalâ is exceedingly

a A T alone give this st. dir. here, others include
it in the preceding, O R S adding it after °मानशिष्यः-
F P N inserting it before यज°. b निरुपप्लवाणि नः कर्माणि
प्रवृत्तानि भवन्ति । R. c A F P S N उपहरामि (A उपा°)
others उपनयामि.

यत्नादुपक्रम्यताम्^a । सा हि खलु भगवतः कुलपतेरुल्लसितम्^b । अह-
मपि वैतानिकं शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि ।
(निष्क्रान्तः)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा ।)

राजा—(सचिन्तं निःश्वास्य)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्तयितुम्^c ॥ २ ॥

(मदनबाधां निरूपयन् ।) भगवन् कामदेव न ते मय्यनुक्रोशः । कु-
तश्च ते कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत् । (विचिन्त्य) आं ज्ञातम् ।

अद्यापि नूनं हरकोपवह्नि-

स्त्वयि ज्वलत्यौर्व इवाम्बुराशौ

स्वमन्यथा मन्मथ मद्विधानाम्

भस्मावशेषः कथमेवमुष्णः ॥ ३ ॥

unwell from injury caused by the heat, (and that you are therefore
taking these things) to cool her body ? Then proceed with care ;
for she is the very breath of the venerable lord of hermits. I too
will send the soothing holy water of the sacrifice for her, by
Gautami. (Exit).

End of the Monologue.

(Then enter the king in the state of one love-sick.)

King—(Sighing anxiously) I know the power of penance ; I
(also) know that the maiden is not her own master ; nevertheless
I am not able to turn my (lit. this) heart from her. (Repre-
senting the torments of love) O Divine lord of Love ! You take
no pity on me. Whence indeed did you come to be so cruel (lit.
sharp, cutting), though having flowers for your weapons !
(Thinking) Yes, I see. Surely even yet the fire of the wrath of
Siva burns in you, as the submarine fire does in the ocean ; other-
wise, Oh Tormentor, how could you be thus hot to men like me

a उपचर्यताम् F P N. तर्हि त्वरितगम्यताम् R. b सखी सा खलु
B & others सखिसा खलु R. c for अलम°, न च निम्नादिषु सलिलं
निवर्तते मे ततो हृदयम् in F P N; O giving this reading
gives before it by a curious mistake this line अथ
निम्नादिषु सलिलं तस्या न निवर्तते चेत्तः ।

भगवन्कुसुमायुध त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामातिसं-
धीयते कामिजनसार्धः । कुतः ।

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वामिन्दो-

द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।

विस्तृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-

स्त्वमपि कुसुमबाणान्वज्रसारीकरोषि ॥ ४ ॥

अथवा

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे

यदि मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरतीति^a ॥ ५ ॥

when ashes were the only thing that remained of you. O Flower-
arrowed Divine one, the Moon and you who would be relied on (as
sources of comfort), deceive the whole class of lovers; since, with
respect to men in my condition, the two things, viz., your having
flowers for your arrows and the Moon's being cool-rayed, appear to
be untrue; the moon, with his rays full of cold, rains fire, (and)
you too make your flower-arrows as powerful as the thunder-bolt.
Or, the Fish-bannered god is highly esteemed by me even though
incessantly causing pain to my mind, in as much as he strikes me
on account of that maiden of long and sprightly eyes.

a D °दिराङ्गन°. ES मयि for यदि. The order of the
verses from 2 to 5, each being preceded by the ap-
propriate words or expressions which introduce it,
is found to vary in the several Mss. as follows;—A
B C D E F have 2, 3 and 4 as in the text (T is some-
what awkward as will be seen below); B D E F have
5 as in the text; A C T om. 5. I M om. 4 & 5. O U V
W have 5 before 4. G N S have this order—2, 4, 3 5.
After the last verse B D E F P N J G S read भगवन्
कन्दर्प (B F om. क.र्प; E काम for it) । एवमुपालब्धस्य ते (E J
उपालप्स्यसे) न मां (D om. मां) प्रत्यनुक्रोशः । वृथैव सङ्कल्पशतैरजस्र-
मनङ्ग नीतोऽसि मया वि (B F P L ति) वृद्धिम् । आकृत्य चापं श्रवणो-
पकण्ठे मध्येव योग्य (F P L N U G युक्त; S युक्तं त) स्तव बाणमोक्षः ॥
inserts this between 5 and 4.

(सखेदं परिक्रम्य) क नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञात-
तः श्रमह्वान्तमात्मानं विनोदयामि । (निःश्वस्य) किं नु खलु प्रिया-
दर्शनादृते शरणमन्यत् । यावदेनामान्विष्यामि । (सूर्यमवलोक्य) इ-
मामुप्रातपां वेलां प्रायेण छावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना झ-
कुन्तला गमयति^a । तत्रैव तावद्गच्छामि । (परिक्रम्य स्पर्शमुखं रूप-
यित्वा^b) अहो प्रवातमुभगोऽयमुद्देशः ।

शक्यमराविन्दमुरमिः कणवाही मालिनीतरंगाणाम् ।

अत्रैरनङ्गतसैरविरलमालिङ्गितुं पवनः^c ॥ ६ ॥

(Walks round in dejection.) Where indeed shall I amuse myself
fatigued with hard work, (now that I am) permitted (to go) by the
priests at the sacrificial session, their ceremony being over ? (Sighing).
What other source of comfort indeed have I but the sight of my
beloved ? I will then seek her. (Looking at the Sun) Sakuntala
probably (or, usually) passes this time of severe heat, along with
her friends, on the banks of the Mālini covered with bower-like
enclosures of creepers. I will just go there. [Walks round.—
Represents the pleasure caused by the contact (of the breeze to the
body)] How pleasant this place is with its everfresh breeze.
The breeze, fragrant on account of (blooming) lotuses and wafting
the particles of water of the waves of the Mālini, can be closely
(fully) embraced with the limbs burning by (the heat of) love!

a उप्रातपवेलां D S, L and R. b Before the st. dir,
C D F L P N G have परिक्रम्यावलोक्य च । अनया बालपादपवीच्या
पुतनुरचिरं गतेति तर्कयामि । कुतः समीलमिति न तावद्वन्धनकोषास्तयावाचे-
तपुष्पाः । क्षीरक्षिग्धाक्षामी दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ ; J gives thi.
verse after verse 6. U परिक्रम्य स्थितः निर्वर्ण्यनेन (निर्वर्ण्य-
अनेन !) न्दृश्यवीथिकां- (वृक्षवीथिकां ?)-तरेण तत्रभवतीभिरचिरगताभिरिव
अधितन्वं कथमपि; this is followed by a verse in मंदाक्रांता
metre: एताः सद्यः प्रथितकुसुमारिषकोशीकराणाः (sic.) संपर्पोज्ञैः कथिनम-
क्षिभिर्गणेशेषं दधानम् ॥ उत्कृष्टानां तदनुच नक्षैः कर्णपूरक्षमाणां छेदाक्षीरं विर-
मति छटापल्लवानां न * * ॥ then संपर्पोज्ञैः निरूपयित्वा (! निरूप्य).
c A F P R शक्योऽरः ; A मदनग्लानैरंगीः पीडितमाक्षिं, F P
निर्द्वयम् for अविरलम्.

(परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन्वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे संनिहितया शकुन्तलया भवितव्यम् । तथा हि^a ।

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जवनगौरवात्पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ७ ॥

यावद्विदपान्तरेणावलोकयामि । (परिक्रम्य तथा कृत्वा । सहर्षम्)
अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं
शिलापट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते । भवतु । श्रोण्याभ्यासां
विश्रम्भकाधितानि । (विलोकयन्स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।)

सख्यौ—(उपवीज्य ।) हला सउन्दले अबि मुहाअदि दे णळि-
णीपत्तवादो^b । [हला शकुन्तले अपि सुखायते ते नलिनीपत्रवातः ।]

शकुन्तला—किं वीअअन्ति मं सहीओ । [किं वीजयतो मां सख्यौ ।]

(सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—बलवदस्वस्थशरीरा खल्वत्रभवती दृश्यते ।

Walks round and observes) Sakuntalā is probably present in this bower of creepers enclosed by canes. For, in its entrance of white sand, is seen a recently-made line of foot-prints, raised in the forefront and deepened in the hinder part in consequence of the heaviness of her hips. Let me look in from behind the branches. (Walks round and does so,—With delight) O ! I have found the everlasting bliss of my eyes ! Here my sweetheart (the most beloved lady of my heart) reclining on the stone-slab having on it a covering of flowers, is waited on by her friends. All right. I will hear their unconstrained conversation. (Stands looking.)

(Then enter Sakuntala occupied as described, together with her friends.)

RIENDS—(Fanning) Dear Sakuntalā is the wind of the lotus-leaves agreeable to you ?

SAKU.—Why do my friends fan me ?

(The friends look at each other representing dejection.)

KING—Surely the lady appears excessively indisposed.

a Before the st. dir. O gives the passage अनयाबालपा-
दप^o omitting the verse संमीलति &c. b सुहृददि R.

वामनुमतं तत्तथा वर्तेथां यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीया भवामि । अन्य-
था सिद्धतं म उदकम् ।]

राजा—विमर्शच्छेदि वचनम्^a ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम् ।) अणसू दूरगमममहा अवलमा
इमं कालहरणस्स । जस्सि बद्धभावा एसा सो छलामभूदो पौरवाणं ।
ता जुत्तं से अहिलासो अहिणदिदुं^b । [अनसूये दूरगतमन्मथासमेयं
कालहरणस्य । यस्मिन्बद्धभावैषा स छलामभूतः पौरवाणाम् । तद्युक्तमस्या
अभिज्ञाणांऽभिनन्दितुम् ।]

अनुसूया—(जनान्तिकम्) सहि जह भणासि^c । (प्रकाशम् ।)
सहि दिट्ठिभा दे अणुरूजो अहिणिवेसो । साअरं वज्जिअ कहिं वा
महाणई ओदरइ^d । [सखि यथा भणसि । .. सखि दिष्ट्या तेऽ
नरूपोऽ भिनिवेशः । सागरं वर्जयित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति ।]

प्रियंवदा—को दाणिं सहआरं अंतरेण अदिमुत्तलदं पल्लविदं
अईदि^e । [क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां पल्लवितामर्हति ।]

I shall be an object of compassion of the saintly king. Otherwise,
pour (offer) me the water (of my funeral obsequies).

KING—The words have removed (all) doubt.

PRI.—(Aside) Anasūyā ! Being far-gone in love (or having
her love far-advanced) she is unable to bear loss of time. He, on
whom she has fixed her heart, is the ornament of the descendants
of Puru ; it is proper therefore that her attachment should be ap-
proved of.

ANA —(Aside) Friend, you are right (lit: let it be as you
say). (Aloud) Friend, fortunately your affection is well-placed.
Or, whither will a great river descend but to the Ocean ?

PRI.—Who indeed but the Sahakāra deserves the Atimukta-
craeper covered with foliage ?

a R N संशय for विमर्श, A F P विमर्श°. b F P om. जस्सि
&c. c F P om. this speech and the following. d N R give
प्रकाशम् &c. as प्रियंवदा', s speech embodying the follow-
ing in this. e R N सहेदि for अईदि (sic. अरेहदि !).

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तते ।

अनसूया—को उण उवाओ भवे जेण अविलम्बितं णिहुअं अ
सहीए मणोरहं संपादेमह । [कः पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बितं निभृतं
च सख्या मनोरथं संपादयावः ।]

प्रियंवदा—णिहुअं त्ति चिन्ताणिज्जं भवे । सिग्घं त्ति सुअरं ।
[निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् ।]

अनसूया—कहं विअ । [कथमिव ।]

प्रियंवदा—णं सो राएसी इमस्सि सिणिद्धदिट्ठोए सूइदाहिलासो
इमाइं दिअहाइं पजाअराकिसो लक्खीअदि^a । [ननु स राजर्षिरस्यां
स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष इमा न्दिवसान्प्रजागरकुशो लक्ष्यते ।]

राजा—सत्यमित्थंभूत एवास्मि । तथा हि ।

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणिकृतं

निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रसारिभिरश्रुभिः ।

अनतिलुलितज्याघाताङ्गं मुहुर्मणिचन्धना-

त्कनकवलयं स्वस्तं स्वस्तं मया प्रतिसार्यते^b ॥ १२ ॥

KING—What wonder is there if the Visākhas follow the new
digit of the moon ? (That her friends should approve of her
desire.)

ANA.—But what may be the way by which we shou'd ac-
complish the object of our friend without delaying and with
secrecy ?

PRI—' With secrecy ' is to be considered ; ' soon ' is easy.

ANA.—How, how ?

PRI—Is it not (a fact) that the saintly king, betraying his love
for her by affectionate glances appears now-a-days emaciated by
sleeplessness.

KING—I have really become just so ; for, I have been pushing
back this gold bracelet, repeatedly slipping down from the wrist
without being much obstructed (without hitching) at the scar of
the friction of the bow-string, having the jewels made water-less
(soiled) by tears hot from internal burning, which every night
flow from the eye-corner placed on the arm.

a F P read इमस्सि जणे, others om. जणे; चंद्रशेखर seems to
have एदास्सि जणे. U has एतस्यां in Sanskrit. b अनभिलु^o R T.

प्रियवन्दा—(विचिन्त्य ।) हला मञ्जुकेहो से करीअदु । तं सुमनोगोविदं कारिअ देवदापसावदेसेण से हत्थअं पावइस्सं^a । [हला मदनकेहोऽस्याः क्रियताम् । तं सुमनोगोपितं कृत्वा देवताप्रसादापदेशेन तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि ।]

अनसूया—रोअइ मे सुउमारो पओओ । किं वा सउंदला भणादि । [रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति ।]

शकुन्तला—किं णिओओ वो विकप्पीअदि । [किं नियोगो वा विकल्प्यते ।]

प्रियवन्दा—तेण हि अत्तणो उवण्णासपुव्वं चित्तेहि किं पि छल्लिअपदवर्षणं । [तेन ह्यात्मन उपन्यासपूर्वं चिन्तय किमपि छलितपद-वन्दनम् ।]

शकुन्तला—चित्तेमि । किं दु अवहरिणभीरुअं वेवइ मे हिअअं । [चिन्तयामि । किंत्ववधीरणाभीरुकं वेपते मे हृदयम् ।]

राजा—

अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुको

विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।

छभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥ १३ ॥

PRI.—(Thinking) Friend, let a love-letter of hers be prepared. I shall deliver it into his hand, concealed among flowers, under the pretext of a gift from the worship of the deities.

ANA.—I like the nice plan. But what does Sakuntala say ?

SAK.—Will your direction be doubted ?

PRI.—Well, then, think out some composition of beautiful words, setting forth yourself.

SAK.—I do ; but my heart trembles being afraid of rejection.

KING.—Here he stands longing for union with you, O Timid maiden ! from whom you fear rejection; the seeker (of Fortune) may or may not obtain Fortune ; how will one desired by Fortune be hard (for her) to obtain ?

^a देवपसादावदे° R. देवसेसावदे° A P N (N देवदावे°).

सख्यौ—अह अत्तगुणावमाणिणि को दाणिं सरीरणिवावइत्तिअं सारदिअं जोसिणि पडंतेण वारइस्सदि^a । [अयि आत्मगुणावमानिनि क इदानीं शरीरनिर्वापयित्री शारदीं ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयिष्यति ।]

शकुन्तला—(सस्मितम् ।) णिओइआ दाणिं म्हि । (उपाविष्टा चिन्तयति^b ।) [नियोजितेदानीमस्मि ।.....]

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि^c ।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ १४ ॥

शकुन्तला—हला चितिदा मए गीदिआ । असण्णिहिदाणि उण लेहणसाहणाणि । [हला चिन्तिता मया गीतिका । अस्मिन्निहितानि पुनर्लेखनसाधनानि ।]

प्रियंवदा—इमस्सि सुओदरसुउमारे णालिणीपत्ते णहेहिं णिक्खित्तवणं करेहि । [अस्मिच्छुक्रोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे नखैर्निक्षिप्तवर्णां कुरु ।]

FRIENDS—O undervaluer of your own merits ! Who will indeed keep off with the end of a garment the autumnal moon-light which cools the body ?

SAK.--(Smiling) Now I have applied myself. (Sits and contemplates.)

KING--Rightly, indeed, do I observe my beloved, with an eye that has forgotten to wink ! As she is putting together the words her face, with one creeper-like eye-brow raised up, discloses her love for me, with the thrilling cheek.

SAK.--Friend, I have thought out a verse ; but writing materials are not at hand.

PR.,--Let the letters be printed with the nails on this lotus-leaf which is as soft as a parrot's breast (lit :-make it such as has the letters printed &c.)

a F P have before this speech अपि च । अयं स यस्मात्प्रणयावधीरणामशङ्कनीयां करमोह शङ्कसे । उपस्थितस्त्वां प्रणयोत्सुको जनो न रत्नमन्विष्वति मृग्यते हि तत् । b R F N introduce the verse with यतः, P with तथाहि. c ण क्खु सण्णि^o all but A F P. चितिदं मए गीअवत्थु R.

शकुन्तला—(यथोक्तं रूपायित्वा ।) हला सुणुह दाव णं संग-
दत्था ण वत्ति । ^a [हला नृणुतमिदानीमेनां संगतार्था न वेति ।]

सुभे—अवहिदम्ह । [अवहिते स्वः ।]

शकुन्तला—(वाचयति ।)

तुज्झ ण आणे हिभअं मम उण कामो दिवा वि रात्ति वि ।
णिग्घिण तवेई बलिअं तुइं जुत्तमणेरहाइं अगाइं ^b ॥ १९ ॥
[तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रिमपि ।
निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि युक्तमनोरथान्यङ्गानि ॥]

राजा—(सहसोपमृत्यु) ।

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्देहत्येव ।
ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वर्ती दिवसः ॥ १९ ॥

सरुणौ—(विलोक्य सहर्षमुत्थाय) साभदं अविलंबिणो मणोर-
हस्स । [स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य ।]

(शकुन्तलाम्युत्थातुमिच्छति^c ।)

SAK.—(Doing as directed) Friends, now hear if it has a con-
sistent sense.

BOTH.—We are attentive.

SAK.—(Reads) I do not know thy heart ; but ! O Ruthless
One ! By day as well as by night, Love has been vehemently in-
flaming my limbs, which have fixed my desires on thee.

KING.—(Going up to her at once) O slender-framed lady,
Love has been incessantly inflaming you, but he actually burns
(consumes) me ; for, day-light does not so cause the lotus-bed to
fade, as it does the Moon.

FRIENDS.—(Joyfully rising on seeing the king) Welcome
to undelaying wish !

(Sakuntala wishes to rise.)

^a सुणुह दावें संगदत्थं ण वेति (agreeing with गीदवत्यु going
before) B. G N read with these though having धीतिद
मद गीदिधं before. ^b वुत्त for जुत्त N R; वुत्त (= अभिमुख) A P.
^c O A आरममं ससाध्वसं न-हिअत तथा उत्तम्मिअ दावे न किप्पि
वडिपज्जसि । इत्थुत्ता^c.

राजा—अलमलमायासेन ।

संदष्टकुसुमशेयनान्याशुक्लान्तविसभङ्गसुरभीणि ।

गुरुपरितोषानि न ते गात्राण्युदचारमर्हन्ति^a ॥ १७ ॥

अनसूया—इदो सिलातलेकदेसं अणुगेण्हदु वअस्सो^b । [इतः
शिलातलैकदेशमनुगृह्णातु वयस्यः]

(राजोपविशति । शकुन्तला सलज्जा तिष्ठति^c)

प्रियंवदा—दुवेणं पि वो अण्णोण्णाणुराओ पच्चवस्वो । सहीसि-
णेहो मं पुणरुत्तवादिणिं करेदि^d । [द्वयोरपि वामन्योन्यानुरागः
प्रत्यक्षः । सखीस्नेहो मां पुनरुत्तवादिनां करोति ।]

राजा—भद्रे नैतत्परिहार्यम् । विवक्षितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयति ।

प्रियंवदा—आवण्णस्स विसअवासिणो जणस्स अत्तिहरेण रण्णा
होदव्वं त्ति एसो वो धम्मो । [आपन्नस्य विषयवासिनो जनस्यार्तिह-
रेण राज्ञा भवितव्यमित्येष वो धर्मः ।]

KING—Don't, don't trouble yourself. Your limbs whose heat is excessive, which have scorched the flowery bed and which are fragrant with the disordered lotuses instantly fading under them, ought not to be subjected to the form of courtesy.

ANA.—Our friend will grace a part of the stone-seat here.

(The king takes the seat. Sakuntala stands with bashfulness.)

PRI.—The mutual affection between you both, is obvious; but love for my friend makes me speak the same thing again.

KING.—Good Lady, it must not be neglected; for what one wishes to speak causes repentance if not spoken.

PRI.—It is your (avowed) duty that the king should be the remover of the distress of a distressed person living in his kingdom.

a आशुविमर्दित (A विवर्णित) मृणालवलयानि A F P. After the verse F P द्विअ तच्चा &c. following A giving also the st dir. b अलंकरेदु for अणुगेण्हदु R. महाभाओ for वअस्सो F, महाराओ P. c A राजा-उपविश्य, before शकु^o, it has प्रियंवदे । कश्चित्सखीं वो नातिबाधते शरीरसन्तापः । प्रियं०-सख्या सहोपविष्टा ।—लक्ष्मिसदो संपदं उवसमं गमिस्सदि कालेण । अण० जनान्तिकम् ।—प्रियंवदे कालेण त्ति किं । पेक्ख मेहणादाहदं विअ मऊरि निमेसांतरेण पच्चागदं पिअसहि. F P nearly follow A omitting अण०-जना &c. d A F P N उण मं

राजा—नास्मात्परम् ।

प्रियंवदा—तेण हि इअं णो पिअसही तुमं ज्जेव उद्दिस्सिअ इमं अवत्थंतरं भअवदा मअणेण आरोविदा । ता अरुहसि अब्भुववत्तीए जीविदं से अवलंबिदुं । ^a । [तेन हायं नौ प्रियसखी त्वामेवोद्दिश्ये-
दमवस्थान्तरं भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीवितम-
स्या अवलम्बितुम् ।]

राजा—भद्रे साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वथानुगृहीतोऽस्मि ।

शकुन्तला—(प्रियंवदामवलोक्य) । अलं अंतेउराविरहपञ्जुत्सुअस्स
राएसिणो उवरोहेण^b । [अलमन्तः पुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन ।]

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा

हृदयसंनिहिते हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे

मदनबाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥ १८ ॥

अनसूया—वअस्स बहुवल्लहा राआणो सुणअंति । जह णो पि-

KING—None else than this.

PRI.—So then, our beloved friend here has been reduced to this altered condition by the divine Love, on account of yourself. You will therefore be pleased to save her life by favouring her.

KING—Good Lady, this prayer is common (in behalf of both of us). I am obliged to you in every way.

SAX.—(Looking at Priyamvadā) Cease distracting His Majesty who is anxious on account of separation from the ladies in his harem.

KING—O sprightly-eyed Lady (ever) present in my heart, if you take otherwise (understand wrongly) this heart of mine which has none else for its super-eminent object, I, already slain by the arrows of Love that I am, am slain again !

ANA.—Friend, kings are known to have many beloved wives ;

a P N R om. उज्जेव. b A F P O S T. अरुम्
others हला किम्. A F P अंते-स्तुएव राएसिणा उवरोहेण.

असही बंधुअणसोअणिज्जा ण होदि तह णिवाहेहि । [वयस्य बहु-
बल्लभा राजानः श्रूयन्ते । यथा नौ प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न
भवति तथा निर्वाह्य ।]

राजा—भद्रे किं बहुना ।

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम्^a ॥ १ ॥

उभे—णिव्वुदम्ह । [निर्वृते स्वः ।]

प्रियंवदा—(सट्टिक्षेपम्) अणसूए एसो इदो तदो दिण्ण-
दिट्ठी उस्सुओ मिअपोदओ मादरं अण्णेसदि । एहि । संजोएम णं ।
(उभे प्रस्थिते)^b [अनसूये एष इतस्ततोदत्तदृष्टिस्तुक्तो मृगपोतको
मातरमन्विष्यति । एहि । संयोजयाव एनम् ।]

Bear so through (the affair) that our dear friend will not be grieved
at by her relatives.

KING—Good lady, why say much? Notwithstanding the multitude
of my wives two will be the causes of permanence to my family :
the Earth having the ocean as her girdle, and this friend of yours.

BORN—We are happy.

PAI.—(Casting the eye) Anasūyā, there the anxious
fawn is seeking its mother, casting the eyes this way and that way;
come, we will take it (to the mother). (Both set out.)

a R T समुद्ररसना. b A before this speech has
शकु०—हला मरिसावेध लोअवालं जं किं च अम्हेहि उवआरादिकमेण
वीसंभपलाविणीहि भाणिदं । सख्यौ-जेण तं मंतिदं सो मरिसावेदु ।
अणस्स जणस्स को अचओ (अल्ययः) परोक्खं को वा किं ण मंतिदि ।
राजा—सस्मितम्—अपराधमिमं ततः सहिष्ये । यदिरम्भोरु तवाङ्गरेचितीर्षे ।
कुसुमास्तरणे क्लृमापहं मे । सुजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम् । प्रियं०—एत्तिएण उण
दे तुही भवे । शकु०—सरोषमिव-विरम दुल्ललिदे । एदावत्थाए वि मे कीळसि ।
F P nearly follow; then A बहिर्विलोक्य as the st. dir.
making it a speech of अनसूया, प्रियंवदे । एसो मअपोदओ;
०स्सुओ णूणं मादरं परिब्भट्ठं अण्णेसदि । ता संजोअईस्सं दाव एनं ।-इत्यु-
त्तिष्ठति । प्रियं०—णं चवलओ वल्लु एसो । एआइणी णिओजेतुं ण पारेसि । ता
अहं पि दे अणुवट्ठिदुं करईस्सं । उभे प्रस्थिते । N R have इदो only
for इदो तदो.

शकुन्तला—हृष्टा असरणम्हि । अण्णदरा वो आअच्छदु ।
[हृष्टा अशरणास्मि । अन्यतरा युवयोरगच्छतु ।]

उभे—पुहवीए जो सरणं सो तुह समीवे वट्ठइ । (निष्क्रान्ते)
[पृथिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्तते ।]

शकुन्तला—कहं गदाओ एव्व । [कथं गते एव ।]

राजा—अलमावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवाता-

न्संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निधाय करमोरु यथामुखं ते

संवाहयामि चरणानुत पद्मताम्रौ^a ॥ २० ॥

शकुन्तला—ण माणणीएसु अत्ताणं अबराहस्सं । (उत्थाय
गन्तुमिच्छति) । [न माननीयेष्वात्मानमपराधयिष्ये ।]

Sak.—Friends, I am helpless (companionless), let one of you come here.

Born—He, who is the help of the Earth, is near you. (Exeunt).

Sak.—How ! They are surely gone !

King—Do not be agitated, have you not your worshipper here beside you ? Shall I set in motion moist breezes with the cool fans of lotus-leaves, which drive away fatigue ; or, O Beautiful Lady, may I, to comfort you, lightly press your feet, which are as red as red-lotuses, having placed them in my lap ?

Sak.—I shall not make myself in fault with those whom I must respect. (Rises and offers to go.)

^a किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातम् F P. A °वातम् ; A F P संवाह-
यामि करमो° as last line and अङ्गे निधाय चरणा° as 3rd line.

राजा—मुन्दरि अपरिनिर्वाणो दिवसः । इयं च ते समवस्था^a ।
उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम् ।
कथमातपे गमिष्यसि परिबाधापेलवैरङ्गैः ॥ २१ ॥

(बलादेनां निवर्तयति)

शकुन्तला—पोरव रक्ख विणअं । मअणसंतत्ता वि ण हु अत्तणो पह-
वामि^b । [पौरव रक्ष विनयम् । मदनसंतप्तापि न खत्वात्मनः प्रभवामि ।]

राजा—भीरु अलं गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितधर्मा तत्रमवा-
नत्त दोषं न ग्रहीष्यति कुलपतिः । पश्य ।

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥ २२ ॥

शकुन्तला—मुंच दाव मं । भूओ वि सहीजणं अणुमाणइस्सं^c ।
[मुञ्च तावन्माम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्ये ।]

KING—Beautiful one, the day has not yet cooled. And this is your condition. Leaving the flowery bed where lotus-leaves form the covering of your breasts, how will you move in the heat with limbs so delicate as to be easily injured. (Turns her back by force.)

SAK—Puru's descendant! Harm not modesty. Although inflamed (oppressed) by love I am no master of myself.

KING—Traid Lady! There is no need of being afraid of your elders. The revered Lord-hermit who knows all rules of duty will, on consideration, not find fault here. See, many daughters of saintly kings are known to have been married by the Gāndharva form of marriage and have obtained the approval of their fathers.

SAK.—Leave me awhile; I shall again ask my friends to approve of it.

a R परि.^o b अविणभं for विणअं R. O T om. मअणसंतत्ता वि. After the verse, A F P widely differ from the text (vide कदा below). c A om. भूओ वि &c. and has, before this speech and after the verse उत्सृज्य &c., the following: शकु०—सहीमेत्तसरणा कं वा सरणइस्सं । राजा—इदानीं व्रीडितोऽस्मि । श०—ण क्खु अय्यं देवं उल्लहामि । राजा—किमनुकूलकारिण उपलभ्यते दैवस्य । श०—कथं दाणिं उवाचमिस्सं जो अत्तणो अणीसं परगुणेहिं मं ओहासेदि । राजा—स्वगतम्—अप्यीत्तुक्ये महति न वरप्रार्थनासु प्रतार्याः काङ्क्षन्त्योऽपि व्यति-करमुखं कातराः स्वाङ्गदाने । आबाध्यन्ते न खलु मदनेनापि लब्धास्पदत्वादा-बाध्यन्ते मनसिजमपि क्षिप्तकालाः कुमार्यः । शकु०—प्रस्थितैव । राजा—स्वगतम्—क-थमात्मनः प्रियं न करिष्ये ।—उत्थायोपसृत्य पटान्तादवलम्बते । ; then शकु०—पोरव मुंच मं; F P. follow generally.

राजा—भवतु । मोक्ष्यामि ।

शकुन्तला—कदा । [कदा ।]

राजा—

अपरिक्षितकोमलस्य ताव-

त्कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते

सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥ २३ ॥

(मुसमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाट्येन ।)

(नेपथ्ये^a) ।

KING—Yes, I'll leave you.

SAK.—When ?

KING—Charming one ! Thirsty as I am, I shall just gently taste the water of this nether-lip of yours which is tender being not bitten (yet), as the honey of a fresh-blown flower, which is tender being unscented before, is softly sipped up by the thirsty bee. (Offers to raise her face: Sakuntala wards off.)

(Behind the scene.)

a Between कदा and नेपथ्ये A has राजा—यदा सुरतज्ञो भविष्यामि । शकु०—ममपावट्टदो वि ण अत्तणो कण्णअ अणो पट्टदि । भूओ वि दाव सहीअणं अनुमानईस्सं । राजा—सुदूर्तमुपाविश्य (st. dir.)—ततो मोक्ष्यामि । शकु०—कृतक-कोपा-पोरव रक्ख विणअं । इदो इदो इसीओ संचरंति । राजा—दिशोऽवलोक्य—कथं प्रकाशमस्मि निर्गतः ।—ससम्भ्रमम् शकुन्तलां मुक्त्वा तैरेव परैर्निवर्तते ।—शकु०—स्तोकमुपगम्य साहभङ्गम् ।—पोरव । अणिच्छापूरओ वि दंसणमे-त्तसुहरो ण ते अथं जणो विसुमरिदव्वो । राजा—सुन्दरि त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न अहासि मे । दिनावसानच्छायेव पुरो मूलं वनस्पतेः ॥ शकु०—स्तोक-मिव गत्वा—इदं । ण मे चरणा पुरोमुहा पट्टवन्ति । इमेहि अय्यउत्तस्स कुरव-एहि अवहिदा पच्छदो लदामण्णवअस्स पेक्खिस्सं दाव से भावानुबं ।—तथा करोति—। राजा—प्रिये । मामेवमनुरागैकरसं समुत्सृज्य प्रस्थितैवासि निरपेक्षं गन्तुम् । अनिर्दयोपभोग्यस्य रूपस्य मृदुनस्तथा । दारुणं खलु ते चेतः शिरीष-स्त्वेव बन्धनम् ॥ शकु०—इमं सुणिअ ण मे अत्थि विहवो गंतुं । रा०—किमि-हाई संप्रति प्रियाशून्ये करोमि । गमिष्यामि प्रस्थितः (st. dir. ?) ।—मूर्ति विलोक्य—हन्त व्याहंतं मे गन्तम् । मणिबन्धविगलितमिदं सङ्क्रान्तो-श्रीरपरिमलं तस्याः । हृदयस्य निगडमिव मे मृणलवलयं स्थितं पुरतः ॥—सबहुमानमादत्ते—शकु०—हस्तमवलोक्य—भ्रमो । दुर्बलसिखिलशाय पठमई पि एदं मुणालवलअं मए ण विणादं । राजा—वलयाभःणमुरासि विन्वस्य—अहो

चक्रवाकवहुए आपतेहि सहअरं । उवट्टिआ रअणी । [चक्रवा-

O Bride of the Chakravāka! Take leave of your mate;

सुखस्पर्शः । अनेन लीलाभरणेन ते प्रिये विहाय कान्तं भुजमत्र तिष्ठता ।
जनः समाश्वासित एष दुःखभागचेतनेनापि सता न तु त्वया ॥ शकु०—अदो
अवरं असमत्थमिह विलंबिदुं । भोदु । एदेण एवेव ववदेसेण से अत्ता-
णअं दंसईस्सं ।—इत्युपगच्छति— । राजा—दृष्ट्वा सहर्षम्—अये । जीवितेश्वरी
मे प्राप्ता । परिदेवितान्तरं प्रसादेनोपकृतव्योऽस्मि खलु दैवस्य । पिपासाक्षाम-
कण्ठेन याचितं चारुपयाचिना । नवमेषोज्झिता चास्य धारा निपतिता मुखे ॥
शकु०—राज्ञः प्रमुखे स्थिता— । अंग । अद्धपथे सुमरिअ एदस्स इत्थमसिणो
मुणालवलअस्स कदे सणिअत्त (संनिवृत्ता) मिह । आचकिखदं मे हिअएण
तए (त्वया) गहिदं ति । ता खिव (क्षिप) इदं । मा मुणिअणे अत्ताणअं मे
च सूअईस्ससि । राजा—एकेनाभिसन्धिना प्रत्यर्पयेयम् । नान्यथा । शकु०—
केण रा०—यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयेयम् । शकु०—स्वगतम्—का गदी ।
राजा—इमं शिलापट्टमेव संश्रयावः ।—उभौ परिक्रम्योपविष्टौ— । राजा—शकुन्त-
लाहस्तमादाय स्वगतम्—हरकोपाग्निदग्धस्य दैवेनामृतवर्षिणा । प्ररोहः संमृतो
भूयः किंस्त्रिकामतरोरयम् ॥ शकु०—दूर्परोमाक्षं रूपयन्ती—तुवरअदु अय्यउ-
त्तो । राजा—स्वगतम्—इदानीमस्मि विश्वस्तो भर्तुराभाषणेन ।—प्रकाशम्—
सुन्दरि नातिस्त्रिष्टः सन्धिरस्य मुणालवलयस्य । यदि तेऽभिप्राय एतदन्वया
घटयिष्यामि । शकु०—विहस्य—कालकृत्वेवो कुसलो । जं दे रोअदि । रा०—
सव्याजविलम्बितम् । अवमुच्यावलम्ब्य च— । सुन्दरि । दृश्यतामिदम् । अयं हि
ते श्यामलतामनोहरो विशेष शोभार्थमिवोज्झिताम्बरः । मुणालरूपेण नवो नि-
शाकरः करं समेतोभयकोटिराश्रितः । शकु०—ण दाव णं पेक्कामि । पवणकं-
पिणा कण्णुपलरेणुणा कलुसीकदा मे दिट्ठी । राजा—सस्मितम्—यदि मन्यसे तदाह-
मेनां वदनमारुतेन विशदां करिष्ये । शकु०—अणुकंपिदा भवेअं । किं उण ण दे
वीससाभि । रा०—मा मैवम् । नवो हि परिजनः सेव्यानामादंशत्तरं न वर्तते ।
शकु०—एसो एव्व दे अरुचुवआरो (उपकारो—पवारो?) अवोसंभजनओ ।
रा०—नाहमेवै रमणीयमात्मनः सेवाकालं शिथिलयिष्ये । मुखमुन्नमयितुं प्रवृत्तः ।—
शकुन्तला कामप्रतिषेधं रूपयन्ती विहरति— । रा०—अथ पर्यश्रुतां ते गतं
चक्षुः । अलमस्मान्प्रत्यविनयशङ्कया । उन्नीयतामाननम् ।—शकुन्तला
किञ्चिद्दृष्ट्वा स्थिता । रा०—मुखमुन्नमय्याहुलीभां स्वगतम्—चादया स्फु-
रितेनायमपरिक्षतकोमलः । पिपासता ममानुज्ञां करोत्येष त्रियावरः ॥ शकु०—
पाडिणादमंथरो विअ अय्यउत्तो संवृत्तो राजा—सुन्दरि कणोत्पलसंनिकर्षादी-
क्षणासादृश्येन मूढोऽस्मि ।—मुखामारुतेन नेत्रं सिंचति— । शकु०—भोदु पईदि-
त्थमिह संवृत्ता । लज्जामि उण अणुवआरिणी पिअआरिणो अय्यउत्तस्स । रा०—
किमन्यत् । इदमप्युपकृतमबले सुरभि मुखं ते मया यदाप्रातम् ।—सस्मितम्—न
तु कमलस्य मधुकरः संतुष्यति गन्धमात्रेण ॥ शकु०—असंतोसेण किं करईस्ससि ।
राजा—इदमिति व्यवसितः । I' having the verse गान्धर्वेण &c.

कवधूः आमन्त्रयस्व सहचरम् उपस्थिता रजनी ।]

सकुन्तला—(कर्णं दत्त्वा ससंभ्रमम् ।) पौरव सअं मम सरीर-
वुत्ततोवल्गमस्स अज्जा गोदमी इदो एव्व आभच्छदि । ता विव्वंतरिदो
होहि ॥ [पौरव स्वयं मम शरीरवृत्तान्तोपलम्भायार्या गौतमीत
एवागच्छति । तद्विदपान्तरितो भव ।

night has arrived.

Sak.—(Listening—with haste) Paurava, the venerable Gau-
tami is coming just hither in person to know the condition of my
health, therefore be concealed behind the branches.

with its introductory sentence, between इसींभो संचरन्ति
and दिसोऽवकोक्य, follows A thus:—^०निर्गतोऽस्मि ।, om. स-भ्रमम्
दित्वा for मुक्त्वा; पदान्तरे प्रतिनिवृत्त्य for स्तो-म्य; वि संभाषणमेतपरिचिदो
अभं जणो न विपुं; दिवावसाने च्छां; स्तोममन्तरं गत्वात्मगतम् । इदी इदी
इवं मुनिअ न मे, ०हा पसरंति भोदु इमोहि पज्जंतकु-हि ओवारिदसरीरा भविअ
वे, तवाकृत्वा स्थिता; कवमेवं प्रिये अनु-सं मामुत्सृज्य निरपेक्षैव गतासि ।; सृ
दुनः कचम्; कठिनं कलु; संप्रति प्रि-म्ये किमस्मिन्नलतामण्डपे कगेमि ।; om
ममि-^०कव; ०वन्धाह्लि; ०हं एवं; न मए परिण्णादं; मृणालवलयमुरसि निक्षिप्य;
अहो स्पर्शः; न समत्थ; अवदेसेण; उपसर्पति; ०देववान; याचितं चाम्नु पक्षिणा;
संमुखे स्थित्वा अज्ज अद्द-कदे पक्षिणिवृत्त म्हि । आचक्षिदं मे; ता विक्किअ;
मा मं अत्ताणं च मुनिअणेसुं पआसइस्सदि ।; ०पयामि ।; om. नान्यथा; केण
उण; ०वेक्षयामि; शकु-आ का गदी भोदु एवं दाव । इत्युपसर्पति; इतः शिलाप-
ईकदेशं संभ्रं. रा-घ-टाया ह-य-अहोस्पर्शः । हर-शकु-स्पर्श रूपयित्वा ।
तुवरदु तुवरदु अज्ज, राजा-सहर्षमारमगतम्; विश्वसितः । भ-वणपदमेतत् ।
तेऽमिमत्तं तदन्य-रिमत्तं कृत्वा for विहस्य; om. काल-०सक्को;
जवा दे रो; ०लम्भ्य प्रतिमोच्य-। सु-; om. इदम्; अयं स ते, ०हरं;
०मेळोभवकोटिमाश्रितः; पवणकंपिदकण्ण-ययानुमन्यसे तदहमे-; ०दां कर-
वाणि; तदो अणु-; किं तु उण; शकु-अभं उजेव अचाभरो अविस्सासज-
णो । रा-नाहमे-सेवाचसरं; शकु-प्रति-न्ती विरमति । राजा-अयि म-
दिरेक्षणे अलमस्मदधिनवसंकया । शकु-किंचिद्वृद्धा श्रीरावनतमुखी तिष्ठति ।
०हा वदातीव प्रिया-; परिण्णानमंथरो; om संवृत्तो; राजा-कर्णो-क्षम-
तोऽस्मि ।-मु-न चधुः सेवते ।; ०दित्थदंसणसि; सुन्दरि किम-; ०वकृतिपक्षे
सुर-। om. स-तम्; ननु कम-शकु-सस्मितम्-असतोसे उण किं करेदि ।,
after the king's speech, शकु-वक्त्रं दौकते ।, P nearly fol-
lows F. For the speech ' behind the scene' A has only
अप्या गोदमी. F न उव.

a B N om. कर्णदत्त्वा; असंभ्रमं for सभ्रं. ०कंभस्स N. others
० कंभाज, except P F ०कंभजनिमित्तं.

राजा—तथा । (आत्मानमावृत्य तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी सख्योच्च ।)

सख्यौ—इदो इदो अज्जा गोदमी । [इत इत आग्या गौतमी ।]

गौतमी—(शकुन्तलामुपेत्य) जादे अवि लहुसंदावाइं दे अंगाइं ।
[जाते अपि लघुसन्तापानि तेऽङ्गानि ।]

शकुन्तला—अस्थि मे विससो [अस्ति मे विशेषः ।]

गौतमी—इमिणा दठभोदएण निराबाधं एव दे सर्गं भविस्सदि
(शिरसि शकुन्तलामभ्यक्ष्य) वच्छे पणिदो दिअहे । एहि । उडनं
एव गच्छह । (प्रस्थिताः) [अनेन दर्भोदकेन निराबाधमेव ते शरीरं
भविष्यति ।.. वरसे पणितो दिवसः । एहि । उटजमेव गच्छावः ।]

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हिअअ पदमं एव सहोवणदे मणो-
रहे वादरभावं ण मृचंसि । साणुसअ विहडिअस्स कहं दे संपदं संदावो ।

KING.—Yes. (stands concealing himself).

(Then enter Gautamī with a vessel in her hand, also enter the two friends).

FRIENDS—This way, this way, venerable Gautamī.

GAU.—(Approaching Sakuntalā) Child, are the members of
your body relieved of the suffering.

SAK.—I feel a change for the better.

GAU.—By this Darbha-water, your body will be quite free from
illness. (Sprinkling the water on Sakuntalā's head,) Child, the
day has drawn to its close ; come, we shall go to the hut itself.
(They set out.)

SAK.—(To herself) O Heart ! You did not leave your timid-
ity (reserve) when the object of desire already approached you
with ease. Why now this grief of yours, (O heart !) regretful

a A O S T include तथा in the st. dir. b A गौ.—उप-
सृत्य—अच चिद । इय देवदासदाआ चिद्वसि । शकु०—इदामि येव माताणि
अवदिण्णाओ पिअवदा—पिहसाओ । गौ०—दर्भोदकेन शकुन्तलामभ्यक्ष्य—वरसे
निराबाधा एव निर्जिव अवि &c ; F differs from A thus:—om.
उ—त्य; जादे अरुणाहदं सुणिअ अअदा इदं श निउदमं—दृष्ट्वा समुत्थाप्य च
इय । °हाःणां चि. ; अणपूअपिअवदाओ मातिणि अंदा °. गौ०—शान्त्युद्
जादे नि-या मे नि° अवि दे ल° ; °ई ।—इति स्पृशति । P generally
with F, but having जादे for जादे.

(पदान्तरे स्थित्वा । प्रकाशम्) कदावत्र अ संदावहारम् आभंते मे
मुमं भूभो वि परिभोभस्त (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सह-
स्रामिः) [इदं प्रथममेव सुखापने मनोरथे क तरभारं न मुञ्चामि ।
सानुशय विवटितस्य कथं ते । प्रभं संतापः । कदावत्र एतन्नापहारक
आमन्त्रये स्तां भूभोऽपि परिभोगाय ।]

राजा - (पूर्वस्थानमुत्थ । सनिःश्वासम्) अहो विवृत्यः प्रा-
वितार्थसिद्धयः । मया हि

मुहुः कृच्छिपन्तु शरोष्ठं प्रतिषेधाक्षगच्छिनाभिरामम् ।
मुसमंसावेवार्तं पश्यताक्षताः कथमप्युज्जनेनं न चुम्बितं तत् ॥ २४ ॥
क नु खलु संप्रति गच्छामि । अथ वा । इहैव शिवाशुभिकमु ते क-
स्यकथये मुहूर्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवबोध्य ।)

तस्याः पृष्पमयी शरीरकृच्छिना शय्या शिवाशुभिकम्
कान्तो मन्मथलेख एष नञिनापत्ते नैलैरपितः ।

after separation ? (Standing at another step, aloud) O Enclosure
of creepers, remover of (my) affliction, I bid you farewell again to
find enjoyment with you. (Sorrowfully exit Sakuntalā with the
rest).

King—(Going to the first place ; sighing) How full of
obstacles are the fulfilments of desired objects ! For, somehow I
raised up the face of my love, of eyes of long eye lashes, which
(face) had the lower lip repeatedly protected (by her) with the
fingers, which (face) appeared charming as it uttered with per-
plexity words of refusal, (and) which she drew away towards the
shoulders ; (and yet) I did not kiss it. Where indeed shall I
now go ! Or, I will rather stop for a time in this very enclosure
of creepers which my love left after having diverted herself in it.

a A क - अथवा - हिमम मनोरथरत्नं जगं पवित्र कामहर्षं क-
रेति । अथ । अविषादिरस कथं दे संपदं । - यदनि गता प्रतिनिहय प्रकाशम्-
कदावत्र आभंतेमे मुमं पुनो वि परिभोगम् । इति निष्क्रान्ता । F - इति
दुःखाय स्वगतम्-; on. एव; ० हे कामहर्षं करेति । संपदं अनुमत्तं दत्तं दु-
कृतं । - पदान्तरे पतिनिहय - प्रकाशम् - कदावत्र - य - इति; पुनो वि प- नोभय - इति
निष्क्रान्ते-; P nearly with F. b All but F P O I' तु for तत्.

हस्ताञ्जलिमिदं विसाभरणमित्यासज्यमानेक्षणो
निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृहाच्छक्नोमि शून्यादपि ^a ॥ २९ ॥
(नेपथ्ये) ^b

राजन्

सायंतने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते
वेदीं हुताशनवतीं परितः प्रयस्ताः ।

छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः

संध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ २९ ॥

राजा—अयमहमागच्छामि । (निष्क्रान्तः ।)

इति तृतीयोऽङ्कः ।

(Looking all round) Here is her flowery bed on the stone-slab disordered by her limbs ; here is the faded love-letter printed on the lotus-leaf with the nails ; here the lotus-ornament has dropped from her hand ; thus with the eyes fixed (or fastened, on this thing and that), I am not able to depart at once from this cane-bower, though (it is) vacant.

(BEHIND THE SCENE.)

O King ! The evening sacrificial rites having begun, the shadows of evil spirits, brown like evening clouds, inspiring fear in various ways, move scattered round the altar on which the fire is (kindled).

King—Here I am coming. (Exit.)

END OF ACT III.

a After this verse A has हा हा चिक् । न सम्यगाचेष्टितं मया प्रियामासाय कालहरणं कुर्वता । इदानीं रहःप्रत्यासति यदि सुवदना यास्यति पुनर्न कालं ह्यास्यामि प्रणयिदुरवापा हि विषयाः । इति क्लिष्टं विघ्नैर्गणयति च मे मूढहृदयं प्रियायाः प्रत्यक्षं किमपि च तथा कातरमिदम् । ; F P have the same with these variations:—विचिन्त्य-अहो धिगसम्यक्चेष्टितं प्रियां समासाय काल-ता मया । तदिदानीम्; प्रकृतिदुर^० ० तरमिव । b R N आकाशे for नेपथ्ये.

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ ।)

अनुसया—हला पिअंवदे जइ वि गंधर्वेण विवाहविहिणा णि-
वुत्तकळाणा सउंदला अणुरूपभत्तुगामिणी संवुत्तेत्ति णिवुदं मे हि-
अअं तह वि एत्तिअं चित्ताणिज्जं ^a । [हला प्रियंवदे यद्यपि गान्ध-
र्वेण विवाहविधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तलानुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति
निर्वृतं मे हृदयं तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् ।]

प्रियवंदा—कहं विअ । [कथमिव ।]

अनुसया—अज्ज सो राएसी इडिं परिसमाविअ इसीहिं विस-
ज्जिओ अत्तणो णअरं पविसिअ अंतेउरसमागदो इदोगदं वुत्तंतं समुरेदि
वा ण वत्ति । [अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसर्जित
आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा
न वेति ।]

ACT IV.

(Then enter the two friends gathering flowers.)

ANA.—Dear Priyamvadâ, although my heart is happy that Sakuntalâ has been united with a husband worthy of her, having her happiness brought about by the Gândharva form of marriage, still there is this matter for concern.

PRI.—How, how ?

ANA.—whether, now, the saintly king, being permitted to go by the hermits having finished the sacrifice, having entered his capital and been united with his harem, remembers what (the circumstances, facts or things) happened here.

a A P om. इल; N R om. it in the छाया;
F translates it by अयि. A F P अडि (F P भासि) भाइणी
संवृत्ता तथापि ण णिवुदं मे हिअअं । (F मे ण, P ण मे).

प्रियंवद—नामद्धा होति । न तादिसा आकिदिविसेसा गुणवि-
रेहिणो हाति । तादो दाणि इम वृत्तन्ते सुणेअ ण आगे कि पडिब-
जिम्भसदि त्ति । [विस्रज्जा भव । न तादिसा आकृतिविशेषा गुण-
विरोधनो भवन्ति । तात इदानीमिम वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं
प्रतिपत्स्यत इति ।]

अः सुया—जह अहं देवस्वामि तह तस्म अणुमदं a । [यथाहं
पश्यामि तथा तस्यानुपपत्तम् ।]

प्रियंवदा—कहं इत्थं । [कथमिव ।]

अनमूया—गुणवत्तमं वण्णमा पडिबादणिजेज्जि अअं दान पद-
मो संवप्पो । तं जइ देवस्व एव संपादेदि णं अप्पभासेण विदत्थो
गुरुभणो । [गूणवते वन्यका प्रणिपादनयेत्ययं तावत्प्रथमः संकल्पः ।
तं यदि देवस्व संपादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः ।]

प्रियंवदा—(पृथग्भाजनं विलोक्य) सहि अवइदाइं वखु बलि-
कम्मपज ताइं कुम्माइं । [सखि अवचित्तानि खलु बलिकर्मपथास्तानि
कुपुमानि ।]

अनमूया—णं सउंदराए सेहगदेवआ अवणीआ b । [ननु
शकुन्तरायाः सौभाग्यदेवताचर्त्तया ।]

PR.—Be confident. High characters like that (noble persons
like him) never go against virtue. Now, I do not know, what
Papa will do when he hears the story (these facts).

ANA.—So far as I see, he will approve of it.
PR.—How ?

ANA.—It is of course the primary desire to give the daughter
to a worthy husband ; if fortune itself accomplishes it, have not the
elders their object effected without any endeavour ?

PR.—(Looking at the flower-vessel) Friend, I think, suffi-
cient flowers have been gathered for the offering.

ANA.—You know, Sakuntalā's guardian deity is to be wor-
shiped.

a R N add भवे at the end. b R न सहीए सउं ; N नः
विमसहीए सउं. A F S सोहगदेवराओ अवणीआओ ।

प्रियंवदा--ऋजुनिदि । [यज्यते ।]
(तेष कर्मभिरेते)
(नेपथ्ये)

अथाहं मेः ।

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा) सहि अदिष्वाणि विअ निवेदिदं ।
[ससि कर्थांनामिष निवेदितम् ।]

प्रियंवदा--गं उडनसणिदिदा सउंदलःb । [ननूटनसंनिहिता
सकृन्तडा ।]

अनसूया--ऋजुन उण हि अण असाणिहिदा । अलं एत्तिएहि
कुमुभेहि । [अ.य पुनर्हृदयेनांनिहिता । अकमेतावद्धिः कुमुभेः ।]
(प्रस्थिते)
(नेपथ्ये)

आः अतिथिपरिभाषिनि

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोवनं वसि न मामुपपितम् ।

IAS - Right. (Both continue doing the same thing.)
(Behind the scene.)

Here I am, ho !

ASA.—(Listening) Friend, it appears to be the announcement
of a guest.

PAI -- Sakuntalā is in the cottage, is she not ?

ASA—But, as regards her heart, she is absent today. So
many flowers will do. (Both set out.)
(Behind the scene.)

Ha ! Thou that dost disrespect a guest ! He, thinking of
whom with an exclusively absorbed mind thou dost not know me,

a A F P G N अदिष्वाणि b P R N do not close
प्रियंवदा's speech here, connecting it with the next,
reading अस्मत् (P विचिन्तय) for अनसूया and closing with
गंणादिदा; then lt N अनसूया-होतु अलं &c. A nearly
reads with lt N having आम् for आत्मगतम्.

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि स-

न्कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव^a ॥ १ ॥

प्रियंवदा—हृदी हृदी । तं एव संवृत्तं । कस्मिं पि पूआरुहे
अवरद्धा सुण्णहिअआ सउंदला । [हा धिक् हा धिक् तदेव संवृ-
त्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला ।]

अनसूया—(पुरोऽवलोक्य) ण हु जस्सि कस्सिं पि । एसो दुव्वासा
सुलहकोपो महेसी । तह सविअ चटुलदुव्वाराए गईए पडिणिवुत्तो^b ।
[न खलु यमिन्कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा
शप्त्वा चटुलदुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः ।]

प्रियंवदा—को अण्णो हुदवहादो दहिदुं पहविस्सदि ।
गच्छ । पादेसु पणमिअ णिवत्तेहि णं । जाव अहं अग्वोदअं उवक-
प्पेमि^c । [कोऽन्यो हुतवहाद्भुं प्रभविष्यति । गच्छ । पादयोः
प्रणम्य निवर्तयैनम् । यावदहमर्षोदकमुपकल्पयामि ।]

wealthy in penance, to have arrived here, (he) will not remember thee, even though reminded, as an intoxicated person does not remember the talk made before.

PRI.—Alas ! Alas ! that very thing has happened ! Sakuntalā, absent-minded as she (now) is, has offended some person deserving respect.

ANA.—(Looking forward.) Not an ordinary person, indeed ! It is the easily-irritable great sage Durvāsas ! Having cursed in that way, he is gone back with a hasty step difficult to check.

PRI.—Who else than fire will be able to burn ? Go, prostrate yourself at his feet and make him come back, while I will make reception-preparations (lit. water for worship).

a A F P उभे श्रुत्वा विषण्णे as a st. dir. after the verse. R N T अत्पिअं (T adds तं) for तं. S puts this and the following two speeches in the mouth of Anasūyā. A P F alone give the order of speeches as in the text ; others make हृदी to पहवदि as one speech of प्रियंवदा and गच्छ-प्पेमि of अनसूया. b R पुनर्विलोक्य. c B पिअंवदे गच्छ. D O S T °दअं गेण्हिअ उवसप्पामि ।

अनसूया—तह । (निष्क्रान्ता) a । [तथा ।]

प्रियंवदा—(पदान्तरे स्खलितं निरूप्य) अम्नो । आवेगस्व-
च्छिदाए पद्मद्वं अगहस्थादो पुष्कभाअणं मे । (इति पुष्पावचयं रूप-
यति^b) [अहो । आवेगस्खलितायाः प्रभ्रष्टमग्रहस्तात्पुष्पभाजनं मे ।]

(प्रविश्य ।)

अनसूया—सहि पकिदिवक्को सो कस्स अणुणअं पडिगेण्हदि ।
किचि उण साणुक्कोसो किदो^c [सखि प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्र-
तिगृह्णाति । किचित्पुनः सानुक्रोशः कृतः ।]

प्रियंवदा—तस्सि बहु एदं पि । कहेहि^d । [तस्मिन्बहेतदपि ।
कथय]

अनसूया—जदा णिवत्तिदुं ण इच्छदि तदा विण्णविदो मए ।
मअवं पदमं त्ति अवेक्खिअ अविण्णादतवप्पहावस्स दहिदुजणस्स मअ-
वदा एको अवाहो मरिसिदब्बो त्ति^e । [यदानिवर्तितुं नेच्छति तदा

ANA.—Yes. (Exit.)

PRI.—(Stumbling at a step) Alas ! The flower vessel has fal-
len from my hand, as I stumbled in the hurry. (Gathers the
flowers.)

(Enter Anasuya.)

ANA.—Cross by nature, whose persuasion (entreaty, prayer)
will he listen to ? He was however made a little to relent.

PRI.—Even this is much of him. Say how.

ANA.—When he would not return, I implored him thus :
Divine Sir ! Considering that it is a first (failing), your

a This and the subsequent speeches, up to the st.
dir. परिक्रामतः, are given according to A and F, the other
mss. putting अनसूया for प्रियंवदा and vice versa. After
that st. dir. the text follows all but A. A om. तह । b
All but A O S T have गदीए after °दाए. O S T °अं मे;
others °ई मे. B D °व्योपचयं. I M °व्योचयं G om. अगग. A
मे । ता पुणो वि अवचिणिसं । (तथा करोति ।). c A F किचि, N किचि. T
तह वि कि पि. R कि वि. d A F O alone om. सस्मिन्तम् which
st. dir. is given by others. e A P S T पदममस्ति अवेक्खिअ.
F I C N वेक्खिअ for अवे°.

विज्ञापितो मया । भगवन् प्रथममेतद्वेद्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहि-
तृजनस्य भगवत्केऽपराधो मायितव्य इति ।]

भियंवदा—ततो तदो । [ततस्ततः ।]

अनसूया—तदो ण मे वअणं अण्णहा भविदुं अरिहिदे । किं
दु अहिण्णागाभरणंदमणेण सावो गित्तिस्सदित्ति मंतभंनो एव्व अं-
तरिहिदो " । [ततो न मे ववनमन्यथा भवेतुवतीति । किं त्वभिज्ञाना-
भरणदर्शनेन सावो निवर्तिष्यत इति मन्त्रप्रयोग एवान्तर्हितः ।]

भियंवदा—सकं द गिं अस्ससिदुं । अत्थि तेण गएसिणा संपत्थि-
देण सणामहेअकिं अंगुठीअमं सुभरणीअंति सउंदचाए हत्थे सअं
उजेव पिणद्धं । तस्सि साहीणोसाआ मउंदळा भविस्सदि b [शक्य-
मिदानीमाश्वासितुम् । आसी तेन नार्पिणा संप्रस्थितेन स्वतापधेयाङ्कि-
तमकुटीयक स्मरणीयमिति शकुन्तलाया हस्तो स्वयमेव सिद्धम् । तस्मि-
न्स्वाधीनोपाया शक्यताया भविष्यति ।

अनसूया—एहि । देवकज्जे दाव से णिवत्तेम्ह c । [एहे ।
देवकार्यं तावदस्या निर्वर्तयावः ।]

reverence will pardon one fault of a daughter ignorant of the power
of penance.

PRI.—Yes, then !

ANA.—Then, saying "My word cannot be otherwise; but at
the sight of an ornament as a sign of recognition the curse will
cease," he instantly disappeared.

PRI.—If so, we can hope for it—it is possible to hope). When
His Majesty set out, he himself fastened, as a token of remem-
brance, on Sakuntal's finger (lit.—hand), a ring marked with his
own name; with that, Sakuntala will have the remedy in her
power.

ANA.—Come; in the meanwhile we will perform the worship
of the deity for her.

a R N तदो मे वअणं—दं नागिः; सअं for एव्व. b O S T तेण
for तस्सि. A F P alone give सउतचाए हत्थे and जेव, others
except C U omit all the words. C U om. जेव; C मउंदळाहत्थे.
c A om. this speech. R N om. से. F R N साहे एहे ।

(पारिक्रमतः* ।)

प्रियंवदा—(विचोक्ष्य) अणमृए पेक्ख दाव । वापहत्योवहिद्व-
वमणा आलिहिदा विम पिअग्हा । मत्तुगदाए चित्ताए अत्ताजं पि
एसा ण विभावोद । किं उण आअंतुअं^b । [अन्सये पइय तावत् ।
वामहस्तोपाहितवदनालिखितेव प्रियसखी । मरुगतया चिन्तयात्मान-
मप्येव न विभावयति । किं पुनरागन्तुकम् ।]

अनसूया—पिअंवदे दुवणं एव णो मुहे एमो वृत्तंनो चिह्नु ।
रक्षितव्या कल् पकिदिपलवा पिअसहां^c । [प्रियंवदे द्वयोरेव नौ
मुख एष वृत्तान्तरितिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपलवा प्रियसखी ।]

प्रियंवदा—को दणि उण्होदएण णामालिकं सिञ्चदि । [क
इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।] निष्क्रान्ते ।

विष्कम्भकः^d ।

(ततः प्रविशति सुसंस्थितः क्षिप्यः ।)

क्षिप्यः—वेद्योपलक्षणार्थमादिष्टांऽरिम तत्रभवता प्रवामादुपावृत्तेन
काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावद्वेद्येक्यामि वियदवशिष्टं रजन्या

(Both walk round .)

PAI — (Observing) Anasuya, just see, our beloved friend looks
as if painted in a picture, with the face resting on her left hand.
By the thoughts about her husband she is not aware even of her-
self; what then of a stranger?

ASA.—Priyanka, let this incident remain in the mouth of
us two only; our beloved friend, tender by nature, must be saved
the shock.

PAI.—Who indeed will sprinkle hot water on the Navamālikā!

(Exeunt.)

End of the Interlude.

(Then enter a pupil who has risen from sleep.)

PV.—His reverence Kāśyapa, who has arrived from his jour-
ney, has asked me to observe the time. Now going into open air

a P *मति । b A from this speech has the names of
the speakers interchanged. D O S T *वचना; अदेदं; *दी.
A O S दसः न; others न एव. c A D S T om. विज
d A D O T प्रवेक्षकः । (so उद्गृह्णते.)

इति । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) हन्त प्रभातम् । तथा हि^a ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-

माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य युगपद्यसनोदयाम्बां

लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु^b ॥ २ ॥

अपि च ।

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे

दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।

इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य

दुःखानि नूनमतिमात्रमुदुःसहानि^c ॥ ३ ॥

I will see how much of the night (yet) remains. (Walks round and observes) Oh ! It is day-break ! For, on the one hand the lord of herbs (i. e. the Moon) descends towards the setting mountain ; on the other, the sun with the twilight as his barbing, has become manifest : by the simultaneous rise and fall of the two luminaries, the world is, as it were, regulated in its changes of condition (i. e. warned about the vicissitudes of life.) And, the Moon having set, the same lunar-lotus-plant does not (now) delight my eye, its beauty being only a thing of memory ; the distresses of the weaker sex, caused by the staying away of beloved persons (i. e. lovers), are certainly extremely hard to bear.

a A P F S तत्प्रका° A प्रभासात्प्रतिनिवृत्तेनोपाध्यायकाद्य° ; तत्प्रा-
काश्यं निर्गत्य ताव° ; किमवशि° ; after तथा हि, it has कर्कन्धूनामुपरि
तुद्दिनं रज्जयस्यप्रसन्ध्या दार्भं मुखत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः । वेदिप्रान्तात्सुर-
विलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः पश्चादुच्चैर्भवति हरिणो गात्रमायच्छमानः । अपि च ।
पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्ध्वं कृत्वा सुमेरोः क्रान्तं येन क्षपिततमसा मध्यमं धाम
विष्णोः । सोऽयं सोमः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखैः सूरारोहो भवति महतामप्यपभ्रंश-
निष्ठः ॥ तत्सत्यं यतः सूर्याचन्द्रमसौ जगतोऽस्य संपद्विपच्योरनित्यत्वं दर्शयत इव ।
तथा च । F °सात्प्रतिनिवृत्तेन कण्वेन. °शं निर्गत्यावलो°भातप्राया रजनी । तथा
हि । b A C D E F G °ष्कृतारुण. F P इवैष दशा° .
c A °दुरुत्सहानि. Among other variations F for the
last line of the second verse quoted from A has
अत्याकृष्टिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा ।

(प्रविश्य पटाक्षेपेण ।^a)

अनसूया—एवं वि णाम विसअपरम्मुहस्स वि जणस्स एदं ण विदिअं जघा तेण रण्णा सउंदळाए अणज्जं आअरिदं^b । [एवमपि नाम विषयपराङ्मुखस्यापि जनस्यैतन्न विदितं यथा तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् ।]

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (निष्क्रान्तः ^c) ।

अनसूया—पडिबुद्धा वि किं करिस्सं । ण मे उइदेमु वि णिअ-करणिज्जेसु हत्थपाआ पसरंति । कामो दाणिं सकामो होदु जेण असत्तसंधे जणे सुद्धहिअआ सही पदं कारिदा^d । अह वा दुव्वासकोवो

(With a toss of the curtain, enter Anasuya.)

ANA.—Was it not indeed so feared by us, although we were not conversant with love-affairs, that the king practised baseness towards Sakuntala ?

PU.—Now I shall let the preceptor know that the time for the morning sacrifice has arrived (Exit.)

ANA.—What am I to do, even having risen from sleep ? My hands and feet do not go forward even for my usual duties. Let the god of Love be now gratified, who has made our simple-minded friend to offer herself to a perfidious person. Or it is Duryāsa's

a I M अपटीक्षे° F पटीक्षे° A अपट°क्षे° b A om. जणस्स. A अणउज्जदा आअरिदन्वाति. D om. ण. D S T विदिदं । (S यत्तहा) तहाविहेणावि रण्णा ; अण्णाअं आअरिदं अह (D ह, T ह वा) पडिबुद्धा वि किं करिस्सं । L F N रंरिदं ति । A F N S om. first वि. R तह वि for जघा. F S °हस्स जणस्स ण (एदं for ण S) विविदिदं जघा. I om. second वि G N इमस्स जण°; ण एदं ण. c A om. होम & गुरवे. d B पाअं °पसरदि E S om. णिअ. D O S T have the first sentence in the last speech. O T om. 2nd वि. S अथवा प्रतितु°; शकुन्तला for सही. T repeats अववा पडि° &c. in this speech; सकामो दाणिं कामो होदु । A करिस्सं; ण मे उरिदाए चित्तिदेसु पहादववारक°; इत्या पादा वा पडवति । सकामो-दु (like T) जेण सिणिद्धहि-°ही अ-गे पडं. F अन-°णं पहादा रअणी ता सिग्धं सअणं परिचआमि । अथवा लहु लहु उरिदा वि किं; °देसु पहादकर°गे पिअसही सुद्धहिअआ पदं. Et. मुणिदि. P follows F in substance. R सुण्णहि°; so O S T.

एसो विअरेदि । अण्णहा कहं सो राएसी तारिसाणि मंतिअ एत्तिअ-
स्स कालस्स लेहमेत्तं पि ण विसज्जेदि । ता इदो अहिण्णाणं अंगुली-
अं से विसज्जेम । दुक्खसीले तवस्सिज्जे को अब्भत्थीअदु^a । सही-
गामी दोसो त्ति ववसिदा वि ण पारेमि पवासपडिणिउत्तस्स
तादकस्सवस्स दुस्संतपरिणीदं आबण्णसत्तं सउंदलं णिवेदिदुं । इत्थंगए
अम्हेहिं किं णु कखु करणिज्जं^b । [प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न
म उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो
भवतु येनासत्यसंधे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता । अथवा
दुर्वासःकोप एष विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि
मन्त्रयित्वैतावतःकालस्य लेखमात्रमपि न विसृजति । तद्वितोऽभिज्ञानम-
ङ्गुलीयकमस्य विसृजावः । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थयताम् ।
सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य
तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् ।
इत्थंगतेऽस्माभिः किं नु खलु करणीयम् ।]

wrath that works evil here; otherwise, how would the saintly king having made professions of that sort, not even write a letter for such a (long) time? We might therefore send him hence the recognition ring; (but) who is to be requested (to do the duty) among the ascetics inured to hardships? The fault lies with my friend; hence, I cannot-though I have made up my mind to—in-
form father Kasyapa who has returned from his journey, that Sakuntala married Dushyanta and is pregnant. What indeed are we to do under such circumstances?

a G F L N I T साबो for कोबो. All but R S T com.
pound दुर्वासम् and the next word. O S C विसज्जेमि. O एवं
for एसो. O S अब्भत्थीअदि. T एसो एवं. °साणि अल्लविअ; °हिण्णाणंगु°;
A स्मृत्वा-अथवा ण तस्स राएसिणो अवराहो दु-कोबो एत्थ विप्पकरे°
तादिसो रा°; °साइं वअणाइं मं; °स्स वि काल°; °दि-विचिन्त्य-इदं अंगुलीअं
से अहिण्णाणं विस°; अथवा दु°. F स्मृत्वा-°वा ण तस्स राएसिणो अव-
राहो दु-बो कखु एसो पडवदि । अण्ण°; वात्ता for लेह; अथवा दु°P
nearly follows F b R ण सही° thus having two ण s.
I F S ण सही°. L ण अ सही°; वि पारे°. R om. णु कखु A ण
सहिगमणेण दोसोत्ति ववसिदं । दाणिं पारेम्ह । पहासणिञ्जुत्त°; °सत्तं को वि
स-लं णिवेदईस्सदि ।; कखु अम्हेही कादव्वं. F ववसाइदुं पि ण पारेम्ह
ता-स्स प-स्स दु°; ता एत्थ दाणिं किं णु कखु अ° like A.

अनसूया—तेण हि एवस्सि च्चदसाहावकंविदे णारिएलसमुगए
एद्विणिमित्तं एव्व काळंतरक्खमा णिविखत्ता मए केसरमाळिका ।
तां तुमं हत्थसंणिहिदं करेहि । जाव अहंपि से गोरोअणं तित्थामित्तिअं
दुव्वाकिसलआणित्ति मंगलसमाळंभणाणि विरएमिअ । [तेन येतास्मिभूत-
आसावळम्बिते नारिकेलसमुद्रक एतन्निमित्तमेव काळान्तरक्खमा निशि-
त्ता मया केसरमाळिका । तां त्वं हत्थसंनिहितां कुरु । यावदहमपि
तस्यै गोरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमाळंभनानि
विरचयामि ।]

प्रियंवदा—तह करीअहु । [तथा क्रियताम् ।]—(अनसूया
निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनोमाजनं गृह्णाति^b ।)

(नेपथ्ये ।)

गौतमि आदिश्यन्तां चाङ्गरर्वमिश्राः शकुन्तलानयनाय

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) । अनसूए तुवर तुवर । एदे कहु
हत्थिणाउरगामिणो इसीओ सदावीअंति । [अनसूये त्वरस्व त्वरस्व ।
एते खहु हस्तिनापुरगामिन ऋषयः शब्दाद्यन्ते]

(प्रविश्य सपाळम्भनहस्ता ।)

ANA—Well then, in that cocoa-leaf-box suspended on the
mango-branch, I have deposited for that very purpose a Kesara-
garland that can remain fresh for (lit.—can endure) some time. You
take that in your hand, while I too prepare auspicious unguent-
materials, such as, yellow pigment, holy-clay, and tender Dūrvā-grass*

PRI.—(Yes), do so.

(Exit Anasūya; Priyamvada takes the flower box).

(Behind the scene).

Gautamī ! Tell Śārṅgarava and others to go with Sakuntala
(lit.—to take her to her husband's).

PRI.—(Listening) Anasūyā, be quick, be quick. There, the
hermits who are to go to Hastināpura are being called.

(Enter Anasuya with auspicious unguent-materials
in her hands.)

a मिळोअणं for गोरोअणं R N. b सुमनसो ए^० R N; O कुसुमभा^०;
S सुमनसो भा^०; A E P प्रियंवदा तथा करोति.

अनमूया—सहि एहि । गच्छम्ह । [सखि एहि । गच्छावः ।]
(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य) । एसा सुज्जोदए एव्व सिहामज्जिदा
पडिच्छिदणीवारहत्थाहिं सोत्थिवाअणिकाहिं तावसीहिं आहिण्दीअ-
माणा सउदला चिट्ठइ । उवसप्पम्ह णं । —(उपसर्पतः) । [एषा
सूर्योदय एव शिखामार्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिका-
भिस्तापसीभिरभिनन्दमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् ।]
(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारादनस्था शकुन्तला) ।

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तलां प्रति) । जादे भत्तुणो बहुमाण-
सूअअं महादेईसइं अधिगच्छ^a । [जाते भर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवी-
शब्दमभिगच्छ ।]

द्वितीया—वच्छे वीरप्पसविणी होहि । [वच्छे वीरप्रसविनी भव ।]

तृतीया—जादे भत्तुणो बहुमदा होहि^b । [जाते भर्तुर्बहुमता भव ।]
इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।

सख्यौ—(उपसृत्य) सहि सुहमज्जणं दे जादं^c । [सखि
सुखमज्जनं ते जातम्]

ANA —Come friend, we'll go.

(Both walk round.)

PRI.—(Looking) There is Sakuntala who having bathed over
head early at sun-rise is (now) being congratulated by the hermit-
ladies, having wild rice in their hands, and invoking blessings (on
her). We will go up to her. (Go forward).

(Then enter Sakuntala occupied as described, sitting on a seat.)

ONE OF THE HERMIT LADIES—(To Sakuntala) Child, may
you obtain the title of ' Great Queen ' indicating your husband's
esteem (of you).

ANOTHER—Child, May you be the mother of a hero.

A THIRD ONE—Child, May you be highly esteemed of your
husband.

(Thus having blessed, exeunt all the hermit-ladies except
Gautami.)

FRIENDS—(Approaching) Friend, we hope you have had a
happy ablution of it.

a लहेहि for अधि° R N. b वच्छे for जादे R N; D O वाळे.
A F P om. this speech. c होदु for जादं R N; F P भूदं
for it.

शकुन्तला—साभदं मे सहीणं । इदो णिसीदह । [स्वागतं मे सकृयोः । इतो निषीदतम् ।]

समे—(मङ्गलपात्राण्यादाय । उपाविश्य) । हला सङ्दले सज्जा होहि । जाव दे मंगलसमालम्भणं विरएमम् । [हला शकुन्तले सज्जा भव । यावत्ते मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः ।]

शकुन्तला—इदं पि बहुमंतव्वं । दुल्लहं दाव मे सहीमंढणं भविस्सदि । (बाष्पं विस्रजति^b)—[इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभं तावन्मे सखीमण्डनं भविष्यति]

समे—सहि ण दे उइमं मंगलकाळे रोइदुं । —(इत्यश्राणि प्रमुज्य नाट्येन प्रसाधयतः) [सखि न त उचितं मङ्गलकाळे रोदितुम् ।

प्रियवन्दा—आहरणोइदं रूपं अस्समसुल्लहेहिं पसाहणोहिं विप्पआरीअदि^c । [आभरणोचितं रूपमाश्रमसुल्लभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते ।]

(प्रविश्योपायनहस्तौ)

ऋषिकुमारकौ—इदमलंकरणम् । अलंयक्रितामत्रभवती ।

(सर्वा विस्त्रोक्ता विस्मिताः ।)

Sak.—Welcome to my friends ! Sit here.

Both—(Taking up the vessels of auspicious articles ; sitting down) Dear Sakuntala, be ready ; we will smear (your arms with) the auspicious unguent.

Sak.—Even this is to be highly valued. Decoration by the hands of my friends will now be rare to me. (Sheds tears.)

Both—Friend, it is not proper for you to weep on an auspicious occasion. (Wiping off her tears, decorate her.)

Pr1.—Your beauty worthy of ornaments, is being marred by decorations obtaining in a hermitage.

(Enter two young hermits with presents in hands.)

Hermits—Here are ornaments ; let the respected lady be adorned.

(All are wonder-struck at the sight.)

a R N om. दे. D O S T वधं दे. b R N दाणि for दाव ; F P add पुनो after दाव. L has जदो to represent दाव. E D O S T विहरति ; R विहरति. c D O S T विभारी^c.

गौतमी—वच्छ णारअ कुदो एदं a । [वत्स नारद कुत एतत् ।]

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं माणसी सिद्धी । [किं मानसी सिद्धिः ।]

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत इदानीं ।

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमविष्कृतं

निष्ठचूतश्चरणोपभोगमुलभो लाक्षारसः केनचित् ।^b

अन्येभ्यो वनदेवताकरतैलपर्वभागोत्थितै-

र्दत्तान्याभरणानि तत्किंसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्वभिः ॥ ५ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य ।) हला इमाए अब्भुववत्तीए सूइआ दे भत्तुणो गेहे अणुहोदवा राअलच्छी^c । [हला अनयाम्बु पपत्त्या सूचिता ते भर्तुगेहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीः]

(शकुन्तला व्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम एह्येहि । अभिषेकावतीर्णाय काश्यपाय वनस्पति-सेवां निवेदयावः ।^d

GAU.—Child Nārada ! Whence comes this ?

ONE—By the power of father Kasyapa.

GAU.—Is it a creation of his will ?

THE OTHER—No, no ; hear ; the revered sage ordered us saying “ Get flowers from the trees for Sakuntala ” ; when, lo ! some tree put forth moon-white silk garments suited to the auspicious ceremony ; another exuded lac-dye suited for dyeing the feet ; from others, ornaments were presented by the hands (lit: palms) of the sylvan nymphs, rising up to the wrists, which (palms) vied with the young leaves sprouting on the trees.

PRI.—(Looking at Sakuntala) By this favour, is fore told the royal fortune that you will enjoy in your husband's house.

(Sakuntala feels bashful.)

FIRST HERM.—Gantama, come, come ; we will communicate this service done by the trees to Kasyapa who has gone down (to the river) for bathing.

a A F P E हारीत for नारद. b सुभगो for सुलभो A F.
c लच्छी ति R N. d अभिषेकोत्तीर्णाय R N.

द्वितीयः—तथा ।

अनसूया—अणुवज्रुत्तभूणो अमं जणो । चित्तकम्मपारिअएण दे
अंगेसु आहरणविणिओअं करेम्ह^a । [अनपयुक्तभूषणोऽयं जनः ।
चित्रकर्मपरिचयेन तेऽङ्गेष्वाभरणविनियोगं कुर्वः ।]

शकुन्तला—जाणे वो णेउणं । (उभे नाट्येनालंकुरुतः ।)
[जाने वां नैपुणम् ।]

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठस्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषं चिन्ताजडं दर्शनम् ।^b

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादर्ण्यौकसः

पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ६ ॥

(परिक्रामति ।)

सख्यौ—हला सउंदले अवसिदमंडणासि । परिधेहि संपदं खो-
मज्जुअलं । [हला शकुन्तले अवसितमण्डनासि । परिधत्स्व सांप्रतं
सौमयुगलम् ।]

SECOND HERM.—Yes. (Exeunt both.)

ANA.—We have never used ornaments, we will put the orna-
ments on your limbs in accordance with our practice of the art of
painting.

SAK.—I know your skill. (Both adorn her.)

(Then enter Kasyapa who has returned after bathing.)

KASYAPA—(At the thought) that Sakuntala goes today, my
heart is touched with (afflicted by) anxiety; the eye growing
heavy with care has been dim by the gushing tears suppressed in
the throat; if such is the distress through affection of me who pass
my life in the forest, how (bitterly) indeed must house-holders
be afflicted by the first pangs of separation from their daughters !

(Walks round.)

FRIENDS—Dear Sakuntala, your decoration is finished; now
clothe yourself in this pair of silk-garments.

a सख्यौ for अनसूया R N. अणुमुदभूषणं F P; अणुःसूया N R,
also अप before अणु°. b कण्ठः स्त—वक्षि° R L N; F P
have अंतर्बाष्प भरोपरोपरोधि नादितं चि°.

(शकुन्तलोत्थाय परिधत्ते) ।

गौतमी—जादे एसो दे आणंदपरिवाहिणा चक्षुणा परिस्सजंतो विअ गुरु उवट्ठिदो । आआरं दाव पडिवज्जस्त । [जाते एष त आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थितः । आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व ।]

शकुन्तला—(सत्रीहम्) ताद वंदामि । [तात वन्दे ।]

काश्यपः—वत्से

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ७ ॥

गौतमी—भअवं वरो कखु एसो । ण आसिसा । [भगवन् वरः स्वस्वेषः । नाशीः ।]

काश्यपः—वत्से इतः सद्योहुतानग्नीन्द्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाशास्ते) ।

अमी वेदिं परितः ऋतधिष्यन्त्याः

समिद्धन्तः प्रान्तस्तूर्णदर्भाः ।

(Sakuntala rises and puts the clothes on.)

GAU.—Child here comes your father as if embracing you with the eye over-flowing with happiness; please do him obeisance.

SAK.—(Bashfully) Papa, I salute you.

KAS.—Child! Be highly esteemed of your husband, as Sârmisṭhâ was of Yayâti; may you obtain a son (who will be) a universal monarch, as she obtained Pûru.

GAU.—Venerable sir, it is indeed a boon, not (a mere) blessing.

KAS.—Child! Now go round the fires here, to which, a sacrifice has just been offered.

(All walk round.)

KAS.—(Blesses her in a verse in a Rigvedic meter) May these sacrificial fires purify thee, having seats prepared for them round the altar, bearing consecrated fuel, with Darbha-grass strewn by

अपघ्नन्तो दुरितं हन्यगन्धै-

रैतानास्त्वां वदयः पाळयन्तु^a ॥ ८ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सङ्घट्टिक्षेपम्) क ते शार्ङ्गरवमिश्राः ।

(प्रविश्य) ।

शिष्यः—भगवन् इमे स्मः ।

काश्यपः—शार्ङ्गरव भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती ।

(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

काश्यपः—ओ भोः संनिहितदेवतास्तपोवनतरवः^b ।

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां क्लेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पातिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ९ ॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा) ।

अनुमतगमना शकुन्तला

तरुभिरियं वनवासचन्द्रुभिः ।

their sides and driving away evil by the odour of the oblations !
Now walk on. (Looking round) Where are those Sarngarava
and others !

(ENTER A PUPIL.)

Pu. — Here we are, venerable Sir !

Kas. — Sarngarava, show the way to your sister.

SARNGARAVA — This way, this way will my respected sister
proceed.

(All walk round.)

Kas. — Ye, trees of the penance-forest with the deities present
in you ! She, who did not like to drink water first when you were
not watered ; who although fond of ornaments, would not pluck
your young leaves out of affection for you ; who celebrated a
festival at the time of your first blossoming ; that Sakuntala here

a A D F P om. the st. dir. O gives it in
the margin ; A D O P पाळयंतु ; others पावयंतु ; T is
ombignous. b a संनिहितास्तपो R N.

परभृतविरुतं कलं यथा

प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ^a ॥ १० ॥

(आकाशे) । ^b

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-

श्छायाद्भूमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।

भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ ११ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति) ।

गौतमी—जादे ण्णादिजणसिणिद्धाहिं अणुण्णादगमणासि तवो-
वणदेवदाहिं । पणम भवदीणं । [जाते ज्ञातिजनस्त्रिग्धाभिरनुज्ञा-
तगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः ।]

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य । जनान्तिकम्) । हला पिअं-
वदे अज्जउत्तदंसणुस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चअंतीए दुक्खदुक्खेण
मे चलणा पुरदो पवट्ठति^c । [हला प्रियंवदे आर्यपुत्रदर्शनेत्मुकाया
अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखदुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते ।]

goes to her husband's house ; let her be permitted by all of you.
(Listening to the note of a cuckoo.) In as much they have uttered
as a response these sweet notes of the cuckoo, the trees, as Sakun-
tala's companions of wild life, have consented to her departure.

(In the air.)

May the path be happy to her, having its intervals
pleasant with lakes, green on account of lotus-beds, having the
heat of the sun's rays moderated by trees of thick shade, having
the dust as soft as the pollen of lotuses and having gentle and
favourable breezes !

(All listen with wonder.)

GAU—The deities of the penance-forest affectionate like kins-
folk, have consented to your departure. Salute the divine ones.

SAK.—(Walking round and saluting ; aside) Dear Priyam-
vadā, although anxious to see my husband, my steps move forward
with great unwillingness as I am leaving the ground of the hermitage.

a A F P put this verse in शार्ङ्गवर्य's mouth. b A P
नेपथ्ये. c णं अज्ज° R N.

मियंवदा—ण केवलं तवोवणविरहआदरा सही एव्व । तुए उव-
ट्टिदविओअस्स तवोवणस्स वि दाव समवत्थं पेक्ख^a ।

उग्गछिअदढमकवला मिआ परिच्चत्तणच्चणा मोरा ।

ओसरिअपडुपत्ता मुअंति अस्सु विअ छदाओ ॥ १२ ॥

[न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । स्वयोपस्थितवियोगस्य तपो-
वनस्यापि तावत्समवस्थां पश्य ।

उद्गच्छितदर्भकवला मृगाः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुखन्त्यश्रूणीव छताः ॥]

शकुन्तला—(स्मृत्वा) ताद छदाबहिणिअं वणजोसिणि दाव
आमंतइस्सं । [तात छताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये ।]

काश्यपः—अवैमि तेऽस्यां सोदर्यस्नेहम् । इयं तावदसिणेन ।^b

शकुन्तला—(ज्ञतामुपेत्य) वणजोसिणि चूदसंगतावि पच्चाळिगं मं
इदोगदाहिं साहावाहाहिं । अज्जप्पहुदि दूरवत्तिणी क्खु दे भविस्सं ।
[वनज्योत्स्ने चूतसंगतापि प्रत्याछिङ्ग मामितोगताभिः शास्त्रावाहाभिः ।
अद्यप्रभृति दूरवर्तिनी खलु ते भविष्यामि ।]

Pri.—Not only is my friend uneasy at (the thought of)
being separated from the penance forest ; observe the state of the
penance-forest itself, to which (the time of) separation from you
has arrived. The deer have dropped the mouthfuls of Darbha-grass ;
the peacocks have abandoned dancing ; the plants, with the faded
leaves dropping off, are as if shedding tears.

Sak.—(Remembering) Papa, I will first take leave of Vana-
jyotsnā my creeper-sister.

Kas.—I know your sisterly love to it. Here it is to the right.

Sak.—(Approaching the creeper) Vanajyotsnā, although you
are united with the mango-tree, do embrace me with your arms in
the form of the branches that extend this way ; I am indeed to be
away from you from this day.

a समवत्त्वा दीस्य । R N. b साहाय्यम् for सो-हम् F P. I
साद्वार्येहम्.

काश्यपः—

संकल्पितं प्रथममेव मया त्वार्थे

भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।

चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-

मस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥ १३ ॥

इतः पंथानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति ।) हला एसा दुवेणं वो हत्ये णि-
क्खेवो । ^a [हला एसा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।

सख्यौ—अभं जणो दाणिं कस्स हत्ये समप्पिदो । (वाष्पं
विमृजतः ^b ।) [अयं जन इदानीं कस्य हस्य हस्ते समर्पितः ।]

काश्यपः—अनसूये अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरी-
कर्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

शकुन्तला—ताद एसा उडजपज्जंतचारिणी गढममंथरा मअवहू
जदा अणवप्पसवा होइ तदा मे कंप्पि पिअणिवेदइत्तअं विसज्जइस्सह ।
[तात एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानवप्रसवा भवति
तदा मे कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ ।]

KAS.—By virtue of your merit you have been united with a husband, worthy of you, that had already been fixed upon for you by me; (and) this Navamālikā has united herself with the mango-tree; now I am relieved of anxiety for you as well as for her. From this place, take your way.

SAK.—(To her friends) Friends, she is a deposit in the hands of you two.

FRIENDS—And to whose care do you commit us ? (Shed tears.)

KAS.—Anasuya, do not weep. On the other hand you yourselves should soothe Sakuntala. (All walk round.)

SAK.—Papa when that doe slow on account of being with young, that is grazing beside the hut has safely brought forth, you will send some one to me to communicate the happy news.

a D O S T हत्ये^{१०}. b विहरतः R N; D O S T तुष
before कस्स ; अप्पिदो ; विहरितः ; O किरतः.

काश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः a ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपायित्वा ।) की शु क्खु एसो पुणो पुणो वि णिवसणे मे सजइ ।—(परावर्तते b ।) [को नु खल्वेष पुनः पुनरपि निवसने मे सजति ।]

काश्यपः—वत्से

यस्य त्वया व्रणविरोपणनिष्कुदनां
तैलं न्यषिष्यत मुखे कुशसूचीविद्धे
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १४ ॥

शकुन्तला—वच्छ किं सहवासपरिच्छादार्णि मं अनुसरसि । अचिरप्रसूदाए जणणीए विणा बड्ढिदो एव्व । दाणिं पि मए विरहिदं तुमं तादो चितइस्सदि । णिवत्तेहि दाव । (रुदती प्रस्थिता^c ।) [वत्स किं सहवासपरित्यागिनी मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव । इदरानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् ।]

Kas. — We shall not forget that.

Sak. — (Faltering at a step) I wonder what has been pulling at my garment again and again. (Turns round.)

Kas. — Child ! This young antelope, here, your adopted son tenderly brought up by you with handfuls of Syámaka-grains, on whose mouth pricked with the points of Kusa, you used to apply Ingudi-oil to cure the wounds, does not forsake your path.

Sak. — Child ! Why do you follow me who am leaving your company ? You have already been brought up in the absence of your dam that had only a short time before been delivered of you, now too, deprived of me, papa will take care of you ; please go back. (Passes on weeping.)

a D O S T भवतु नेदं वि०. b R N om. पुणो पुणो वि.
c विवड्ढिदो N I, परिवड्ढि D T. D O S T तुमं before मए.

काश्यपः—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

बाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोज्ञतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १५ ॥

शार्ङ्गरवः—भगवन्नोदकांतात्स्निग्धो जनोऽनुगतं व्य इति श्रूयते ।
तदिदं सरस्तीरम् । अत्र संदिश्य प्रतिगंतुमर्हसि ।

काश्यपः—तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

काश्यपः—(आत्मगतम् ।) किं नु खलु तत्र भवतो दुष्यंतस्य युक्त-
रूपमस्माभिः संदेष्टव्यम् । (चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम् ।) हला पेक्ख । णल्लिणीपत्तंतरिदं वि
सहअरं अदेक्खंती आदुरा चक्कवाई आरडदि । दुक्करं कलु अहं करेमि ।^a

Kas.—By firmness, please make the tears, which obstruct the action (free play) of your long-eye-lashed eyes, cease to flow ; for, on this way, on which you cannot mark the elevated and depressed parts of the ground, your steps are falling uneven.

SARNG.—It is enjoined (in the Veda) that a beloved person (who is going on a journey) should be accompanied (in seeing the person off) (only) upto the water-side. Here, then, is the side of the lake ; give us your message here and be pleased to return.

Kas.—So then, let us stop (awhile) in this shade of the Kshira-tree.

(All walk round and stop.)

Kas.—(To himself) What indeed, should we quite appropriately send as a message to His Majesty Dushyanta ? (Thinks.)

SAR.—(Aside) Friend, see that the female Chakravaka is crying bitterly, being distressed at not seeing her mate, although he

a A has before this speech अनसूया-सहि ण सो अस्समे चित्तिणज्जो अत्थि । ज्जो तए विरहअंतीए ण उस्सुईकदो अज्ज । पेक्ख दाव । पदमिणीपत्तंतरिअं वाहरिअं णाणुवाहरदि जाअं । मुहउब्बुद्धमुणालो तथि दिट्ठि देइ चक्काओ ॥ ; then शकु०-विलोक्य-सहि सच्चं येव णलि-दं पिअं स-रं ; ०दुरं च० ; ०रसदि. R N ति at the end. D E O S T अहं तक्केमि. D S T दक्खिणदो णलि०. F om. this speech.

[हस्य पश्य नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्या-
रदति । दुष्करं स्वस्वहं करोमि ।]

अनसूया—सहि मा एवमंतेहि । [सखि मैवं मन्त्रयस्व ।]

एसा वि पिण्ण विणा गमेइ रअणि विसाअदीहअरं । गरुअं पि
विरहदुक्खं आसाबंघो सहावेदि ॥ १६ ॥

[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनां विषाददीर्घतराम् । गुर्वपि
विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥]

काश्यपः—शार्ङ्गरव इति त्वया मद्रचनात्स राजा शकुन्तलां
पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भगवान् ।^b

काश्यपः—

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुञ्चं चात्मन-

स्त्वयस्याः कथमप्यनान्धवृत्तां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

साग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं बध्वन्धुभिः ॥ १७ ॥

is separated (concealed from her sight) only by a lotus-leaf : I am
surely grieved (by it).

ANA.—Do not say so, my dear. Even she without her mate,
does pass (does get through) the night, made longer by sorrow ;
the tie of hope makes supportable the grief of separation though
bitter.

KAS.—Sarangarava, you should say this in my name, to that
king, presenting Sakuntala before him.

SAR.—May your reverence command.

KAS.—Well remembering us as wealthy in selfcontrol, (well
remembering) also your own exalted family, as well as the flow of
her affection towards you, not in any way brought about by her
kinamen, you should look upon her, among your wives, with equal
regard. Beyond this, lies in the power of fortune; not indeed is
it to be asked (lit.—spoken) by the bride's relations.

a A for this speech, प्रियंवदा—अञ्ज वि विणा पिण्ण (म्) गम-
मदि राई विसूरणादीहं । हंत गरुअं पि दु०. F for the whole speech
has अन—सहि अम्समपदे ण अरिष कोवि चित्तवंतो जो तए विरहिउज्जंतो ण
ताम्मदि पेक्ख दाव । पुढइणित्ततरिअं वाहरिओ वि ण वाहोइ पिअं ।
मुहउम्भूहभिणाओ तइ दिहि देइ चकाओ । P generally follows F.
b भवान् N ; अत्रभवान् D S T.

काश्यपः—(सनिःश्वासम् ।)

शममेप्यति मे शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयंतः^a ॥ २१ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य ।) हृद्धी हृद्धी । अंतलिहिदा
सउंदला वणराईए^b । [हा धिक् हा धिक् । अन्तर्हिता शकुन्तला
वनराज्या ।]

काश्यपः—(सनिःश्वासम्) । अनसूये गतवती वां सहचारिणी
निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।^c

उभे—ताद सउंदलाविरहिदं सुण्णं विअ तवोवणं कहं पविसामो ।
[तात शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशामः ।]

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदार्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य । हन्त
भोः शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

Kas.—(Sighing) My child ! How will my grief come to an end while I see the offering of Nivara-grains, offered before-by you, (and, now) growing at the entrance of the hut ? Go, may the path be happy to you ! (Exeunt Sakuntala and attendants).

FRIENDS.—(Looking at Sakuntala) Alas ! Alas ! Sakuntala is hidden (from our sight) by the forest-grove !

Kas.—(Sighing) Anasuya, your companion is gone. Restrain your grief and follow me (who am) going back.

BOTH—Papa, how shall we enter the penance-grove, desolate as it were, being deprived of Sakuntala ?

Kas.—The course of affection sees thus. (Walks round pondering) I am glad ! Having sent Sakuntala to her husband's family,

a A काश्यपः—अयि किं मां जडीकरोषि; मम वत्से कथमिव शोकस्त्वया.
F. वत्से मामेवं ज° like A; निःश्वास्य—अपयास्यति मे शो°. N R मम.

b पिअसद्धी सऊं D O S T. c सहधर्मचारिणी R G; गता वां सहचरी L F P. प्रस्थितः for प्रस्थितम् as a st. dir. in I O; F P similarly make सर्वे प्रस्थिताः as a st. dir. A F I om. कहं; O has it in the margin.

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममार्य विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा^a ॥ १२ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

(or house) I have now obtained ease. For, a daughter is really-speaking only another's property ; having today sent her to her husband, my soul here, has been quite relieved, as if having returned a deposit (to its owner).

(Exeunt all.)

END OF ACT IV.

^a A तामेव सं०. A F P जातोऽस्मि सद्यो विशदान्तरात्मा । चिरस्थ
विशेषमिवाप्ययित्वा ॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्य सनस्थो राजा विदूषकश्च ^a)

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा) भो वअस्स संगीदसालंतरे अवघाणं देहि । कलविमुद्धाए गीदीए सरसंजोओ सुणीअदि । जाणे तत्तहोदी हंसवादिआ वण्णपरिअअं करेदि त्ति^b [भो वयस्य संगीतशालान्तरेऽवघाणं देहि । कलविमुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती हंसपादिका वर्णपरिचयं करोतीति ।]

राजा—तूर्ण्णी भव । यावदाकर्णयामि ।

(आकाशे गीयते ।)

अहिणवमहुलोलुवो तुमं

तह परिचुम्भिअ चूअमंजरि ।

कमलवसइमेत्तणिद्वुदो

महुअर विम्हरिओ सि णं कहं ॥ १ ॥

[अभिनवमधुलोलुपस्त्वं तथा परिचुम्भ्य चूतमञ्जरिम् ।

कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम्]

ACT V.

(Then enter Vidushaka and the king sitting on a seat.)

VID.—(Listening) O friend ! Pay attention (listen) to the interior of the music-apartment. I hear combined notes of indistinct but sweet and perfectly harmonious (lit:—quite faultless) music. I think the lady Hamsapadikā is exercising herself in the notes.

KING—Be quiet. I listen meanwhile (let me listen).

(Singing in the air.)

O Bee ! Thirsting for fresh honey, having in that way kissed the filament (of the blossom) of the mango, how have you forgotten it, being contented merely by lodging in the lotus ?

a A F do not give this scene in the beginning and also make considerable variations in the order of the speeches. b O S T for °द्धाए गीदीए have °द्धायां गीत्वा in the च्छाया.

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।

विदूषकः—किं दाव गीदीए अवगओ अवसरत्थो भवदा । ४
[किं तावद्गीत्या अवगतोऽक्षरार्थो भवता ।]

राजा—(स्मितं कृत्वा) सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः । तदस्या
देवी वसुमतीमन्तरेण मदुपालंभमवगतोऽस्मि । सखे माधव्य मद्वचना-
दुच्यतां हंसपदिका । निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । (उत्थाय) भो वअस्स
गहीदस्स ताए परकीएहिं हत्थेहिं सिंहंए अऊउराए बीद-
राअस्स विअ णत्थि दाणिं मे मोक्खो । ^b [यद्भवानाज्ञापयति ।
भो वयस्य गृहीतस्य तया परकीयेहस्तैः शिखण्डकेऽप्सरसा बीतराग-
स्येव नास्तीदानीं मे मोक्षः ।]

राजा—गच्छ । नागरिकवृत्त्या संज्ञापयेनाम् ।

विदूषकः—का गई । (निष्क्रान्तः) । [का गतिः]

KING—What a strain overflowing with melody !

VIDU—Did you understand the meaning of the words of the
song ?

KING—(Smiling) This person is once made love to ; so that
I understand (in it) a taunt to me from her with reference to
Queen Vasumati. Friend Madhavaya, say to Hamsapadikā in my
name that I am nicely rebuked.

VIDU—As your Majesty commands. (Rising) O Friend !
Seized by the lock of hair by her (i. e. at her instance) by the hands
of others (i. e. the maids &c.) there is no liberation for me, as for
an ascetic when seized by an Apsaras.

KING—Go, communicate it to her in the way of a fashionable
person.

VIDU.—What help is there ! (Exit.)

a R N om. भवदा. b N R T add तासीअमानस्स after
सिंहंए; but T om. it in the जाया.

राजा—आत्मगतम् । किं नु खलु गीतमेवंविधार्थमाकर्ण्येष्टजन-
विरहाद्वतेऽपि बलवद्वत्कण्ठितोऽस्मि । अथ वा ।^a

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ २ ॥^b

(पर्याकुलस्तिष्ठति)

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)^c

कञ्चुकी—अहो नु खल्वीदृशमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

KING—(To himself) Why indeed have I become deeply anxious by hearing a song of this sort of import, even without separation from a beloved person? Or, perhaps, when even a happy being grows melancholy on seeing attractive objects and on hearing melodious sounds, he undoubtedly calls up in the mind, without consciousness beforehand, the affections of a past life, remaining permanent with the feelings. (Stands troubled.)

(Then enter Kanchuki.)

KANCH.—What a wonder that I am reduced to such a condition ! The same staff (mace or sceptre) which I bore, in the apartments of the King's harem, remembering it as a form, has, such a long time being past, come to serve as a support to me whose movement is unbalanced in walking. True, that the business of duty is not to be set aside by his Majesty ; yet now that he has left the seat of justice (lit. of duty) I do not feel willing to inform him of the arrival of Kanva's disciples, that might detain him again. But still, the office of governing the people allows no rest. For, the sun has his horses yoked once for all (i. e. having yoked them once he has been travelling for ever) ; the wind moves on day and night ; S'esha has the load of the earth placed on him

a R N गीतार्थमाकर्ण्येष्टजन-
विरहाद्वतेऽपि । b R N पर्युत्सुकीभवति । A D O T भ-
वस्थितानि । c The entrance of this character is given in
the beginning of the Act in A F P.

आचार इत्यवहितेन मया गृहीता
या वेत्त्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ।

काले गते बहुक्षिप्ते मम सैव जाता
प्रस्थानविरुद्धगतेरवलम्बनार्थम् ॥ ६ ॥ a

योः कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य । तथापीदानीमेव धर्मासना-
दुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्ठाशिष्यागमनमस्मै नोत्सहे निवेदयितुम् ।
अथ वाविश्रमो लोकतन्त्राधिकारः । कुतः b

मानुः सकृद्युक्ततुरङ्गएव
रात्रिदिवं गन्धवहः प्रयाति ।
शेषः सदैवाहितभूमिभारः
षष्टांशवृत्तेरपि धर्म एवः ॥ ४ ॥

for ever; such is the duty also of him whose maintenance is on the sixth portion. Let me (therefore) do my duty. (Walking round and looking). There, having disposed of (looked to) the affairs of the subjects, as of his own children, His Majesty reposes in solitude with a wearied mind, as a lordly elephant heated by the sun in the day rests in a cool place having taken round his herd (for grazing). (Approaching) May your Majesty be victorious! Here have arrived hermits accompanied by women, inhabitants of the forest in the land adjoining the Himālaya mountain, bringing with them (or bearing) a message from Kāsyapa. Upon this, your Majesty is the authority (as to what is to be done next).

a F P °लंबनाय. B I M T alone °नाथो, others °नार्थम्.
b Before this part A has यावदभ्यंतरणताय देवायानुष्ठेयमकाल-
क्षेपनाई निवेदयामि । (द्वे पदे गत्वा) किं पुनस्तत् । (संस्मृत्य) आ । कण्ठ-
शिष्यास्तपोधना देवं द्रष्टुमिच्छन्ति । भोक्षित्रमिदम् । क्षणात्प्रवोचमायाति ल-
ङ्घ्यते तमसा पुनः । निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिखेव जरतो मतिः ॥ (परिक्लम्बा-
काले मीढस्य धर्म-पाठं तद्देवस्य तदावेदयितुमिच्छामि । किं ब्रवीषि । नन्वि-
शार्वामेव धर्मासनादुत्थितः पुनरुपरोध्यते देव इति । न रशीदशो लोकतन्त्राधि-
कारः । पद्य । F P also differ largely from the text like A.

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि ^a । (परिक्रम्यावलोक्य च) एष देवः

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा

निषेवते श्रान्तमना विविक्तम् ।

यूथानि संचार्य रविप्रतप्तः

शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥ ९ ॥

(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमवतो गिरेरुपत्यकारण्य-
वासिनः काश्यपसंदेशमादाय सखीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः । श्रुत्वा देवः
प्रमाणम् ।

राजा—(सादरम् ।) किं काश्यपसंदेशहारिणः

कञ्चुकी—अथ किम् ।

राजा—तेन हि मद्वचनाद्विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः अमूना-
श्रमवासिनः श्रैतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हसीति ।
अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि । ^b

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः ।)

राजा—(उत्थाय ।) वेत्रवति अग्निशरणमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो इदो देवो (परिक्रामति) ^c [इत इतो देवः]

KING—(Respectfully) Are they bearers of a message from Kasyapa ?

KANCH.—Yes (lit.—What else ?).

KING—Then request the preceptor Somarāta in my name, thus: Please give reception to those dwellers of a hermitage according to the form laid down in the Sruti and bring them in, yourself. I too wait staying in that place there suited to the visit of hermits.

KANCH.—As your Majesty commands. (Exit).

KING—(Rising) Vetravati, show the way to the apartment of the (holy) fires.

PRATIHARI—This way, this way, your Majesty. (walks round.)

a D O यावत्कण्वशिष्यनियो^०. T यावत्कण्वशिष्यागमनमनु^०. b A अर्हसि. B D O S T alone अर्हसीति; others अर्हतीति. c A परिक्रामन्ति D परिक्रामतः O S T परिक्रामति. R N placethis st. dir. after राजा—.

राजा—(परिक्रामति । अधिकारखेदं निरूप्य) सर्वः प्रार्थितमर्थम-
धिगम्य सुखी संपद्यते जन्तुः । राज्ञां तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव । कुतः

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा
क्लिश्नाति लब्धपरिपाकनवृत्तिरेव ।

नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ १ ॥

(नेपथ्ये ।)

वैतालिकौ—विजयतां देवः ।

प्रथमः—

स्वमुखनिरभिज्ञापः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथ वा ते वृत्तिरेवंविधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीन्निमुष्णं
शमयति परितापं छायाया संश्रितानाम् ॥ ७ ॥^b

KING—(Walks round ; expressing the trouble of the king's office) Every being becomes happy on obtaining a desired object ; kings' having their objects (already) fulfilled has on the contrary only unhappiness to succeed it. Because, attainment (of the desired object) only quiets one's eagerness ; (while) the task of retaining what has been acquired only gives pain. A kingdom like an umbrella, the pole of which is held in one's own hand, does not so much serve for removing fatigue as for causing fatigue.

(Behind the scene).

HERALDS—May your Majesty be victorious !

1st. HER.—Indifferent to your own pleasures you daily take trouble for the sake of the subjects ; or rather, your life is of this very nature. For the tree bears on its head the scorching sun (and) by its shade removes the fatigue of those resting beneath.

a I अवसाययति. for यथा R N D O S T have न च. b A F O सृष्टि for वृत्ति, O notices वृत्ति. D S खिद्यते.

द्वितीयः—

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः

प्रशमयसि विवादं करुपसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ ८ ॥

राजा—एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (परिक्रामति ।)

प्रतीहारी—अहिणवसंगज्जणसस्सिरीओ संणिहिदहोमधेणू अग्गि-
सरणाल्लिदो । इदो आरोहट्ठ देवो । [अभिनवसंमार्जनसश्रीकः संनि-
हितहोमधेनुरग्गिशरणाल्लिन्दः । इत आरोहतु देवः]

राजा—(आरुह्य परिजनांसावलम्बी तिष्ठति ।) वेत्रवति किमुद्दि-
श्य भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ।

किं तावद्वातिनामुपोढतपसा विघ्नेस्तपो दूषितं
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसञ्चेष्टितम् ।

2ND HER.—Bearing the power to punish you check those that start in wrong ways. You stop dissensions and contribute to protection. Let there be relations while there are abundant riches. but in you is consummated the function of a relative of the subjects

KING—Thus, wearied in mind we are again made fresh (Walks round).

PRATIHARI—Here is the elevated veranda of the Fire-temple, with the cow of the sacrifice on it, possessing an attractive appearance on account of just being swept clean. May your Majesty step up.

KING.—(Steps up and stands reclining on the shoulder of the attendant.) Vetravati ! With what object, may the hermits have been sent to me by the revered Kasyapa ? May it be that the penance of the men of discipline who have been practising austerities, is disturbed by obstacles, or that harm is done by some one to the animals living in the religious forest ; or that the blossoming of the creepers is prevented by any misdeeds of mine ; my mind, to which many doubts occur in this manner, is perplexed through indecision.

आहोस्विन्प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधा-

मित्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ ९ ॥

प्रतीहारी—सुचरिदाहिणंदिणो इसीओ देवं सभाजइदुं आअदेत्ति
तकेमि । [सुचरिताभिनन्दिन ऋपयो देवं सभाजयितुमागताः
इति तर्कयामि] a

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहितां शकुन्तलां पुरस्कृत्य मुनयः
पुरश्चैषां कञ्चुकी पुरोहितश्च ।)

कञ्चुकी—इत इतो भवन्तः ।

शार्ङ्गरवः—शारद्वत

महाभागः कामं नरपतिरभिज्ञस्थितिरसौ
न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हृतवहपरीतं गृहमिव b ॥ १० ॥

शारद्वतः—स्थाने भवान्पुरप्रवेशादित्थंभूतः संवृत्तः । अहमपि c

PRATIHARI.—I believe the sages have come to pay their respects to your Majesty being pleased with their well-continued (unobstructed) observances.

(Then enter the hermits leading forward Sakuntala accompanied by Gautami; also Kanchuki and the Preceptor before them.

Kanch.—This way, this way, your Honour.

SARNGARAVA—Sâradvata, granted that this noble king never transgresses the proper limits (of his position or, never violates the rules of his duty); among the classes not one, even though the lowest, resorts to evil ways; never-the-less with the mind habitually used to seclusion I look upon this scene swarmed with men as a house enveloped in fire.

SARAD—Rightly have you become thus inclined by having entered the city; I too look upon the men, here, addicted to

a R N सुचरिदणंदि०. b R अहो for असौ. c R जाने for स्थाने.

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ॥ ११ ॥

शकुन्तला—(निमित्तं सूचयित्वा ।) अम्महे किं वामेदरं मे
णअणं विष्फुरदि । [अहो किं वामेतरं मे नयनं विस्फुरति ।]

गौतमी—जादे पडिहदं अमंगलं । सुहाइं दे भत्तुकुलदेवदाओ
वितरंदु । (इति परिक्रामति ।) [जाते प्रतिहतमङ्गलम् । शुभानि
ते भर्तृकुलदेवता वितरन्तु ।] a

पुरोहितः—(राजानं निर्दिश्य ।) भोस्तपास्विनः असावत्रभवान्वर्णा-
श्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रतिपाळयति । पश्यतैनम् ।

शाङ्करवः—भो महाब्राह्मण काममेतदाभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र
मध्यस्थाः । कुतः ।

pleasures, just as one that has bathed looks upon another that is smeared with oils, just as a holy person looks upon one unholy, as one awake looks upon another that is sleeping, (or) as one of free movement upon one that is bound.

SAKUNTALA—(Indicating an omen). Alas ! Why does my right eye throb ?

GAUTAMI—Child, the evil be averted ! May the tutelary deities of your husband's family confer happy prospects ! (Walks round).

PRECEPTOR—(Pointing to the king) O Hermits, there his Majesty, the protector of the classes and orders, is expecting you, having already risen from his seat. See him.

SARNG.—O Great Brahman ! True that it is (a thing) worthy of praise. Still we are indifferent about it. Trees bow down on account of the growing fruit ; clouds float a long way down by (the weight of) new water. Good men are not made arrogant by riches ; this is merely the nature of the benevolent.

a R सुखानि for शुभानि.

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्भवै
नेवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ११ ॥

प्रतीहारी—देव पसण्णमुहराआ दीसन्ति । जानामि वीसद्धकज्जा
इसीओ । [देव प्रसन्नमुखरागा दृश्यन्ते जानामि विश्रब्धकार्या
कृपयः ।] a

राजा—(शकुन्तलां दृष्ट्वा) । अयात्रभवती

का स्विद्वगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥ १२ ॥

प्रतीहारी—देव कुतूहलगन्धो पहिदो ण मे तक्को पसीददि ।
संसणीआ उण से अकिदी लक्खीअदि । b [देव कुतूहलगर्भःप्र-
हितो न मे तर्कः प्रसीदति । दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते ।]

राजा—भवतु । अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

शकुन्तला—(हस्तमुरसि कृत्वा । आत्मगतम् ।) हिअअ किं

PRATI.—My Lord ! They appear to have a placid light on their countenances. I believe they have a business about which they are confident.

KING.—(Seeing Sakuntala) And who may this veiled lady be among the ascetics with the beauty of her person not very plainly visible, like a young sprout among faded leaves ?

PRATI.—My Lord, my conjecture, employed out of curiosity (lite—being full of curiosity) does not hit the mark. Her form however appears (most) lovely.

KING.—Let it be. The wife of another must not be minutely observed.

SAX.—(Placing the hand on the bosom ; to herself) O Heart !

a R N ०मुहवणा. b D O S T om. पहिदो ण. F पहिदो.
A om कु-०ओ. R ०ओपहिदो (having ०गर्भोपहित in संस्कृत). R
N पसरदि.

एवं वेवसि । अज्जउत्तस्स भावं ओहारिअ धीरं दाव होहि । [हृदय
किमेवं वेपसे । आर्यपुत्रस्य भावमवधार्य धीरं तावद्भव ।]

पुरोहित—(पुरो गत्वा ।) देव एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः ।
कश्चिद्देशामुपाध्यायसंदेशोऽस्ति । तं देवः श्रोतुमर्हति । a

राजा—अवहितोऽस्मि ।

ऋषयः—(हस्तमुद्यम्य ।) विजयस्व राजन् ।

राजा—सर्वानभिवादये ।

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व ।

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्माशौ कथमाविर्भाविष्यति ॥ १४ ॥

Why do you tremble thus ? Bearing in mind the affection of my lord, please be patient.

PRE.—(Going forward) My Lord, here are the hermits worshipped (received) according to the rite. They bring some message from their preceptor. Your Majesty will be pleased to hear it.

KING.—I am attentive.

HERMITS—(Raising the hand) O King ! May you be victorious !

KING.—I salute you all.

HER.—May you obtain your desired object !

KING—Have the sages their penance free from obstacles ?

HER—Whence will there be an obstacle to the observance of religious duty while you are the protector of the good ? While the sun is shining, how will darkness make its appearance ?

a A R N om अस्ति.

राजा—अर्थवान्स्वल्मे राजशब्दः । अथ भगवांल्लोकानुग्रहाय कुशली काश्यपः ।

ऋषयः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

शार्ङ्गरेवः—यन्मिथःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्तत्तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः ।

त्वमर्हतां प्राप्स्यस्यः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्तिमतीव सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः a ॥ १९ ॥

तदिदानीमापन्नसत्त्वेयं प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति । b

गौतमी—अज्ज किपि वत्तुकामहि । ण मे वअणावआसो अत्थि ।

KING.—My title of King has indeed become significant. Is the revered Káśyapa doing well, to bless the world ?

HMR.—Persons possessing mystic powers have welfare in their power. He says this to your Majesty with a previous inquiry about your good health.

KING—What does his reverence command ?

SARNGARAVA—That by mutual agreement you married this daughter of mine—that, loving you both, I have approved of. For you are known to us as the foremost of worthy men (i. e. Persons worthy of honour); Sakuntala is as it were a holy observance incarnate; the creator, bringing together a bride and bridegroom of equal merits has, after a long time, not incurred censure. So now you may accept her, who is quick with child, for the joint performance of religious duties.

GAU.—Noble one ! I am anxious to say something. There is

कहंति । a [आर्यकिमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनावकाशोऽस्ति ।
कथमिति ।]

णावेक्खिओ गुरुअणो तुए इमाए ण पुच्छिदो बंधू ।

एककं एव चरिए भणामि किं एकमेकस्स ॥ १६ ॥

[नापेक्षितो गुरुजनस्त्वयानया न पृष्टो बन्धुः ।

एकैकमेव चरिते भणामि किमेकमेकस्मै ॥]

शकुन्तला--(आत्मगतम् ।) किं णु क्खु अज्जउत्तो भणादि ।
[किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति ।]

राजा--किमिदमुपन्यस्तम् ।

शकुन्तला--(आत्मगतम्) पावओ क्खु वअणोवण्णासो । b
[पावकः खलु वचनोपन्यासः ।]

शार्ङ्गरव-कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः । c

no scope for me to speak (in this matter). (If you ask) how,
(it is thus). She as well as you did not wait for elders nor consult
any relative. In a matter done between yourselves alone, what can
I say to either (of you) with regard to the other ?

SAR.—(to herself) what probably will my lord say ?

KING—What is this brought before (me) !

SAR.—(To herself) The utterance of (these) words is fire
indeed !

SAR.—How, indeed, is this ? You yourselves are [much more
conversant with the affairs of the world. People suspect evil
(lit;—otherwise) of a married woman even though virtuous (chaste),
who resides exclusively in the family of her (own) kinsmen;
hence the relatives of a woman wish her (to be), with her hus-
band even though she may be disliked by him.

a G T N'अवसरो-for अवभासो. b R om. st dir. c O
कथं किमिदं नाम. S तत्कथं &c like O.

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां
जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।
अतः समीपे परिणेतुं ण्यते
तदप्रियापि प्रमदा स्वचन्द्रमिः ॥ १७ ॥

राजा—किमत्रभवती मया परिणीतपूर्वा । ^a

शकुन्तला—(सविषादम् । आत्मगतम्) हिअअ संपदं दे आसङ्का ।
[हृदय सांप्रतं त आशङ्का] ^b

शार्ङ्गरवः—

किं कृतकार्यद्वेषाद्धर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः । ^c

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रभः ।

शार्ङ्गरवः—

मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ १८ ॥

राजा—विशेषेणाधिसितोऽस्मि ।

गौतमी—जादे मुहुत्तअं मा छज्जसु । अवणइस्सं दाव दे ओउं-

KING.—What, was this lady before married by me ?

SAR.—(With dismay, to herself) O Heart, thy fear was right.

SAR.—Is disregard of (moral) duty worthy of a King, out of disgust for a deed once committed ?

KING.—Wherefore this question of a false supposition ?

SAR.—In men intoxicated with power these bad humours do generally prevail.

KING.—I am grossly traduced (insulted).

GAU.—Child, don't be ashamed for a while. I'll take off your veil. Your husband will then recognise you. (Does as said).

a NIS किं वात्र० RI किं वात्र० b O S T आसीत् at the end (भाषि Pr.) c All but A F P N L G have किं कृत-
कार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुक्तता कृतावस्था. A om. उचिता. D om. कृता.

ठणं । तदो तुमं मट्टा अहिजाणिस्सदि । (यथोक्तं करोति ।)
[जाते मुहुर्तं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां
भर्ताभिज्ञास्यति ।]

राजा—(शकुन्तलां निर्वर्ण्य । आत्मगतम्).

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेत्यव्यवस्यन् ।

अमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न च खलु परिभोक्तुं नापि शक्नोमि हातुम् ॥ १९ ॥^a

(विचारयन्निश्चतः ।)

प्रतिहारी—अहो धम्मावेक्खिआ भट्ठिणो । ईदिसं णाम सुहो-
वणंदं रूपं देक्खिअ को अण्णो विअरेदि । ^b [अहो धर्मापेक्षिता
भर्तुः । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा केऽन्यो विचारयति]

शार्ङ्गरवः—भो राजन् किमिति जोषमास्यते । ^c

राजा—भोस्तपोधनाः चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः

KING—(Looking at Sakuntala, to himself) Not deciding whether this form of unimpaired loveliness, which has thus approached, was before accepted (in marriage, by me), I am able neither to enjoy it nor as well to abandon it ; as a bee in the morning (is in the case of) a Kunda flower having dew in the interior^f (Remains pondering.)

PRATI.—How high His Majesty's regard for duty ! Who else will hesitate on seeing such a beauty really, which has approached with ease ?

SAR.—O King ! Wherefore are you mute ?

KING.—O Hermits ! Although trying I do not really recollect having married this lady. How then shall I accept (her) sus-

a R. N. S. नैव for नापि. R N न खलु च. R T वेति व्यव.
b T परिजनः प्रतिहारी च. D O S परिजनः for प्रतिहारी. D S T
जनास्तिक्म as a st dir. A F N धर्मापेक्षिता in संस्कृत. c D O S
T किमिदं जो?

स्मरामि । तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेपिणमाशङ्क-
मानः प्रतिपत्स्ये ।

शकुन्तला—(अपवार्य) परिणय एव संदेहो । कुदो दाणि मे
दूराहिरोहिणी आसा । a [परिणय एव संदेहः । कुत इदानीं मे
दूराधिरोहिण्याशा ।]

शार्ङ्गरवः—मा तावत् ।

कृताभिमर्शमनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ २० ॥

शारद्वतः—शार्ङ्गरव विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले वक्तव्यमुक्त-
मस्माभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् । b

शकुन्तला—(आत्मगतम्) इदं अवश्यंतरं गदे तारिषे अनुराए
किं वा सुमराविदेण । अत्ता दाणि मे सोअणीओ त्ति वत्तसिदं एदं ।
(प्रकाशम् ।) अज्जउत्त । (इत्यर्थोक्ते) संतैइदे दाणि परिणय
एसो समुदाआरो । पोरव जुत्तं णाम दे तह पुरा अस्समपदे सहावुत्ताणहि-

pecting myself to be a nominal husband to her, on whom the signs
of pregnancy are manifest.

SAK.—(Aside) Here is doubt about the marriage itself,
Whence now my far-rising hope !

SAR.—Do not (say so) please. (very) rightly may You disrespect
the sage who approves of his daughter with whom you have had
carnal intercourse ! —the sage, who, offering back his own treasure
stolen (by you), has made you like a thief, an object (i. e.
recipient of the gift.

SARAD.—Sarngarava, you cease (speaking) now, Sakuntala !
We have said what was to be said. Here his Majesty says thus.
Give him a convincing reply.

SAK.—(To herself) When such (i. e. so ardent a) love has
been reduced to this changed condition, what may be the use of
reminding? It is now settled here that I (lit:-myself) am to be

अअं इमं जणं समअपुव्वं पतारिअ संपदं ईदिसेहिं अक्खरोहिं पच्चा-
चक्खिहुं । ^a [इदपवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे । किं वा स्मारितेन ।
आत्मेदानीं मे शोचनीय इति व्यवसितमेतत् । आर्यपुत्र
संशयित इदानीं परिणये नैष समुदाचारः । पौरव युक्तं नाम ते तथा
पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य सांप्रतमोदस्यै-
रक्षरैः प्रत्याख्यातुम् ।]

राजा— (कर्णौ पिधाय) शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम् ।

कूलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च ॥ २१ ॥

शकुन्तला—होदु । जइ परमत्थदो परपरिग्गहसंकिणा तुए एव्वं
पउत्तं ता अहिण्णाणेण इमिणा तुह आसंकां अवणइस्सं । ^b [भवतु ।
यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेनानेन तवाश-
ङ्कामपनेष्यामि ।]

राजा—उदारः कल्पः ।

miserable. (Aloud) My Lord ! (With this half-said) The marriage being now doubted this must not be the form of address. O Paurava, having in that manner, after an agreement, at the hermitage, once enticed this person (me), whose heart is naturally unreserved is it indeed worthy of you to repudiate (me) with such words ?

KING—(Placing the hands on the ears) May sin be averted ! Why do you attempt to bring a stigma on the family and to debase this person (i. e. myself) just as a river, that tears off its banks proceeds to make its clear water turbid and to uproot the tree on the bank.

SAK.—Well, if you act thus, really suspecting me to be the wife of another, then, by this sign of recognition I shall remove your doubt.

KING.—A fair proposal.

^a R N अपवार्य for the st dir. D R T om परिणए. R N S ण जुत्तं. A R N om संपदं. ^b D O S T om ता.

शकुन्तला—(मुद्रास्थानं परामृश्य) हृदो हृदो । अंगुली-
अभसुण्णा मे अंगुली । (सविषादं गौतमीमवेक्षते ।) [हा धिक्
हा धिक् । अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलिः ।]

गौतमी—णूणं दे सकावदारम्भन्तरे सचीतिस्थसल्लिखं वन्दमानाए
पञ्चमं अंगुलीअं । ^a [नूनं ते शक्रावताराम्यन्तरे शचीतीर्थस-
ल्लिखं वन्दमानायाः प्रप्रष्टमङ्गुलीयकम् ।]

राजा—(स्मितम् ।) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमिति खेणमिति यदु-
च्यते ।

शकुन्तला—एत्थ दाव विहिणा दंसिदं पटुत्तणं । अवरं दे
कहिस्सं । [अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।]

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

शकुन्तला—णं एक्कदिअहे णोमालिआमण्डवे णल्लिणीपत्तमाअणमअं
उअअं तुह हत्थे सण्णिहिदं आसि । [नन्वेकदिवसे नवमालिकामण्डपे
नल्लिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते संनिहितमासीत् ।]

राजा—गृणुमस्तावत् ।

SAK—(Touching the place of the ring) Oh ! Alas ! My
finger is void of the ring. (Looks with dismay at Gautami.)

GAU—Really your ring dropped down while you bowed to
the water of Sachitirtha in Sakrávatára.

KING—(With a smile) This is what is called ready-witted
woman's nature.

SAK—Here of course Fate has shown its power. I shall tell
you another thing.

KING—It now becomes a thing to be heard !

SAK—Was it not that one day in the bower of Navamallika you
had in your hand water in a vessel of lotus-leaves.—

KING—Yes, we are listening.

a D O S T ण्णाए तुह हत्थादो पञ्चमं, thus om. de.

शकुन्तला—तत्क्षणं सो मे पुत्तकिदओ दीहापंगो णाम हरिण-
पोदओ उवट्ठिओ । तुए अअं दाव पढमं पिअउ त्ति अण्णअं पिणा
उवच्छंदिदो उअएण । ण उण दे अपरिचआदो हत्थळभासं उवगदो ।
पच्छा तस्सि एव्व मए गहिदे सल्लिखे णेण किदो पणओ । तदा तुमं
इत्थं पहसिदो सि । सव्वो सगंधेसु विस्ससिदि । दुवे वि एत्थ आरण-
आ त्ति । [तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम हरिणपेतिक
उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पित्रत्वित्यनुकम्पिनोपच्छन्दित उदकेन ।
न पुनस्तेऽपरिचयाद्धस्ताभ्यासमुपगतः । पश्चात्तास्मिन्नेव मया गृहीते
सल्लिखेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि । सर्वैः स-
गन्धेषु विश्वसिति । द्वावप्यत्रारण्यकाविति ।]

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनीनां योषितामनृतमयवाङ्म-
धुभिराकृष्यन्ते विषयिणः। a

गौतमी—महाभाअ ण अरुहसि एव्वं मंतिदुं । तवोवणसंवट्ठिदो

SAR—At that moment, that fawn of mine named Dīrghā-
pāṅga, my adopted son, came up. You, saying 'Let him drink
first', tried to draw him (towards you) by means of the
water (i. e. coaxed him to drink the water). But not being
familiar, he did not come up to your hand. Then you thus
said laughing 'Every one puts confidence in one's own kind; in
this case both (of you) are wild.'

KING—By such and other honeyed words (lit.—honeys in
the form of words) full of falsehood, of women serving their
own purpose, men of lust are tempted.

GAU—Noble one ! please do not say so (do not pass such
remarks). This person (i. e. this girl) brought up in the

a R N om योषिताम्. D अप्राशितानृतवाङ्मधुकाभिः. E
अभिस्तावदामकार्यप्रवर्तिनीभिर्मधुराभिरनृतवाग्भिराकृः. O ०र्वनिर्वहणीनां
योषितामावधितानृतवादमधुराभिर्वाग्भिराकृः. T अमृतमयवादमधुराभिराकृः.

अणमिणो अमं जणो कइदवस्स । [महाभाग नार्हस्येवं मन्त्रयितुम् ।
तपोवनसंवरितोऽनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य ।]

राजा—तापसवृद्धे ।

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-

मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ २२ ॥

शकुन्तला—(सरोषम् ।) अणज्ज अत्तणो हिअआणुमाणेण
पेक्खसि । को दाणिं अण्णो धम्मकञ्चु अप्पवेसिणोतिणच्छण्णकूपोव-
मस्स तव अनुकिदिं पडिवादिस्सदि । [अनार्य आत्मनो हृदयानुमानेन
पश्यसि । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य त-
वानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ।]

राजा—(आत्मगतम् ।) संदिग्धबुद्धिं मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः

penance forest, is unacquainted with falsehood (deceit).

KING—Old ascetic woman, the untought cleverness of the female sex is found (even) in females of the lower animals how much more (cleverness) then (must be found in) those that possess intellect ! The cuckoos, as a matter of fact, have their own young ones fed by other birds, before they (are able to) fly into the sky.

SAX,—(With anger) Base man, you look by an inference from your own heart. Who else indeed will act in imitation of you who entering the garb of duty have for a parallel a well covered over (concealed) with grass.

KING.—(To himself) Making me of a doubtful mind, her anger appears like one free from fraud. For, by the contraction of the curving eyebrows towards myself (whom she considers to be) of feelings hardened by loss of remembrance, not acknowledging the love privately contracted, the lady with her eyes excessively red has, as it were, with great wrath, snapped asunder the

कोपो लक्ष्यते । तथा ह्यनया । a

मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिष्ठोहिताक्ष्या

भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ २३ ॥

(प्रकाशम् ।) भद्रे प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । तथापीदं न
लक्ष्यते । b

शकुन्तला—सुठ्ठु दाव सच्छंदचारिणी किदम्हि जा अहं इमस्स
पुरुवंसप्पच्चण मुहमहुणो हिअअविसस्स हत्थब्भासं उवगदा ।

bow of the god of love. (Aloud) Good lady, the doing of
Dushyanta is wellknown (unconcealed); yet I do not recol-
lect this.

SAR.—Well indeed am I made (have I come to be consi-
dered) unchaste (lit. acting according to my own will), (I)
that through confidence in Purn's race made over myself to him
(lit. went up to his hand) having honey in his mouth and poison
in his heart ! (Covers her face with the end of her garment
and weeps).

a A E T have लक्ष्यते । तथाहि, and then the follow-
ing verse: न तिर्यगवलोकितं भवति चक्षुराद्योहितं । वचोऽपि पुरुषाक्षरं
न च पदेषु संगच्छते ॥ हिमार्त इव वेपते सकल एव विबाधरः । प्रकामविनते
भ्रुवौ युगपदेव भेदं गते ॥; but A has for the first line न तिर्य-
गवलोकितं चक्षुरात्योहितं केवलम् ।, and संसज्जते for संगच्छते, एव for
एव and स्वभाव for प्रकाम; T भवति चक्षुरत्युन्नतम् ।, °देषु संपद्यते, वि-
नतभ्रुवोः; A then omits the verse मय्येव &c; but E has अपि
च । संदिग्धबुद्धिं मामधिकृत्य अकैतव इवास्याः कोपः संभाव्यते तथाह्यनया
&c.; and T अपि च तथा ह्यनया &c. b I reads पुरोहितः— for
प्रकाशम्. A °द्रे । दुष्यन्तचरितं प्रजासु प्रथितम् । तथापीदं दृश्यते । F °रितं
प्रजास्वपीदं न दृश्यते. D °द्रे पतितं °दुष्यन्तचरितं तथाहीदं लक्ष्यते । O
प्रतीतं for प्रथितं तथापीदं लक्ष्यते. S रितं; न लक्ष्यते. T °द्रे प्रीसद्धं दुः-
°पीदं न लक्ष्यसि । R N न लक्ष्ये.

(षटन्तेन मुखमावृत्य रोदिति) a (सुष्ठु तावत्स्वच्छन्दचारिणी कृ-
तास्मि याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोर्द्धदयविषस्य हस्ताभ्या-
समुष्णता ।]

शार्ङ्गरवः—इत्थमात्मकृतं चापलं दहति । b

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौन्दर्यम् ॥ २४ ॥

राजा—अयि भोः किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान्संयुतदोषास-
रेण सिणुय । c

शार्ङ्गरवः—(साम्यम् ।) श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो य-

स्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

पराभिसंघः न मधीयते यै-

र्विद्येति ते सन्तु किलासवाचः ॥ २५ ॥ d

SAR—Thus, a hasty act done independently (lit: by oneself) brings grief. Therefore, a union, especially private union, should be made after having carefully looked through. In those whose hearts are not known, friendship turns into enmity.

KING—Pray sir, why merely by putting trust in this lady do you wound us with an utterance involving censure ?

SAR.—(With scorn) You have heard the inversion of things; The word of a person who, since her very birth has never been taught duplicity, is false; (and) those, who study (the art of) deceiving enemies as a lore (as a part of education), may worthily be speakers of the truth !

a R N द्विभमद्विद्विसस्स; दाव भत्त सच्छं. b A F P N अप्रतिहतं for आत्मकृतं. R °कृतं परिहतं चा°. c B C F E T °दो-
षाक्षरेण; I M °वाक्षरैः. A °स्मानतिबलेन क्षिप्रन्ति भवन्तः । F °स्मान-
संयुतदोषैरधिपन्ति भवन्तः । D T प्रत्ययेनास्मान्संयुत (T त) दोषा°.
O °स्मान्दोषाक्षरेणाधिपिय । S संयुतदोषाक्षरेण वचसाक्षि°. G संयुतदो-
षैरधिपिय d A F P T पराभिसंघः, others पराभिसंघः. E O सारद्वतः
for शार्ङ्गरवः. D T कृतं for श्रुतं.

राजा—भोः सत्यवादिन् अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरिमामभिसंधाय लभ्यते । a

शार्ङ्गरवः—विनिपातः ।

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयमेतत् ।

शारद्वतः—शार्ङ्गरव किमुत्तरोत्तरेण । अनुष्ठितो गुरुसंदेशः । प्रतिनिवर्तमानं वयम् । (राजानं प्रति ।) b

तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनां गृहाण वा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥

गौतमि गच्छाग्रतः

(प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला—कहं इमिणा किदवेण विप्लवद्ध हि । तुम्हे वि मं परिच्छाह । (अनुप्रतिष्ठते ।) c [कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि यूयमपि मां परित्यजथ ।]

KING.—Sir truth-speaker, let us say please, it is admitted by us ; what however is to be gained by having deceived her ?

SAR.—Damnation.

KING.—That damnation is desired by the descendants of Puru is not worthy of belief (likely to be believed).

SARAD.—Sarngarava, what is the use of talking further and further ? The preceptor's order is obeyed (message is delivered). We will return. (To the king) So she is your wife, take her or abandon her; for authority over a wife in every respect is proper (right). Gautami, go forward. (They set out).

SAK.—How ? I am deceived by this villain, and you too abandon me ? (Starts after them).

a A हन्त भोः सः; °दस्माभिः । एवंविधा वयम् । किं पुनरिमामभिसंधा°. F has अहो सत्यवादिनाः; it then follows A D अभिषं°.

b T R N गुरोः संदेशः; किमुत्तरेण. A F D S T om st dir.

c A सदैव्यं-हुं । इमिणा द व केदवेण विप्लवद्धम्हि । तुम्हे वि मं परिच्छादुं इच्छथ ता का गदी-इति गौतमीमनुगच्छति ।

गौतमी—(स्थित्वा) वच्छ सङ्गरव अनुगच्छदि इअं जो करुण-
भरिदेविणी सउंदळा । पच्चादेसपरुसे भत्तुणि किं वा मे पुत्तिआ करि-
स्सदि । a [वत्स शाङ्गरव अनुगच्छतीयं नः करुणपरिदेविनी शकु-
न्तला । प्रत्यादेशपरुषे भर्त्तरि किं वा मे पुत्रिका करिष्यति ।

शाङ्गरवः—(सरोषं निवृत्य) किं पुरोभागे स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ,
(शकुन्तला भीता वेपते ।)

शाङ्गरवः—शकुन्तले

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा ।

त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ १७ ॥ b

क्षिप्र । साधयामो वयम् ।

राजा—भोस्तपस्विन् किमत्रभवती विप्रलभसे ।

Gau—Child, Sarangarava here Sakuntala weeping pitifully follows us. Or what may my daughter do when the husband has become (i. e. shown himself to be) cruel (towards her) by having repudiated (her).

Sar—(Turning round with anger) Wanton girl ! Do you assume independence ?

(Sakuntala being frightened trembles).

Sar—Sakuntala, if you are so, as the King says, what has your father to do with you, fallen from his family ? If on the contrary you know your honour (to be) pure, even the state of a slave is proper for you in your husband's house. Stay, we are going.

King.—O Hermit, why do you delude this lady ? The

a B C E G O करिस्सदि for करेदु. B C E G I M वच्छ before जो. D S T कोदि for करेदु. F P कि करेदु तवरिचणी.
b B D अथ नु; O T अथ च.

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २८ ॥

शार्ङ्गरवः—यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृता भवाः तदा कथम-
धर्मभीरुः । ^a

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि । ^b

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारत्यागी भवाग्याहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः ॥ २९ ॥

पुरोहितः—(विचार्य ।) यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

पुरोहितः—अत्रभवती तावदा प्रसवादस्पृष्टहे तिष्ठतु । कुत इद-
मुच्यत इति चेत् । त्वं साधुभिरादिष्टपूर्वः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं
जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति अभि-

moon awakens lunar lotuses only, the sun awakens solar ones only
for the manner of life of men of self-restraint is averse (not prone)
to embracing the wife of another.

SAR—If however you may have forgotten the past occurrence
by being occupied in other matters, then how are you fearful
of sin ?

KING—I ask you yourself as to which here is superior (ri-
ght) and which inferior (wrong) :—(as to which to choose and
which not). In the indecision (doubt) that I may have forgot-
ten or she may be speaking untruth, am I to abandon a wife or
to be polluted (sinful) by the contact of another's wife ?

PRE—(Having considered) If so, please do thus.

KING—May your honour instruct me.

PRE—Now let this lady stay in my house till delivery; if you
ask why I say this;—you have once been blessed (informed by way

a D O S T यदि for यदा तु and तत् for तदा. b ०धवर्त्त
D O T.

नन्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यासि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपग-
मनमुपस्थितमेव । ^a

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः—वत्से अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला—भगवदि वसुंधरे देहि मे विवरं । (रुदती निष्क्रान्ता
सह पुरोधसा तपस्विभिश्च ।) [भगवति वसुंधरे देहि मे विवरम् ।] ^b

(राजा शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति) ^c

(नेपथ्ये ।) आश्चर्यम् आश्चर्यम् ।

राजा—(आकर्ष्य ।) किं नु खलु स्यात् ।

(प्रविश्य)

of a boon) by the saints, that at the very first you will beget a son who will be a sovereign ruler; if that son of the sage's daughter (be found to) be possessed of (endowed with) the signs of such a one, you may welcome (congratulate) her and enter her into the harem ; but in case the reverse happens, going to her father will of course be for her the course to be followed.

KING.—As it pleases your reverence.

PRE.—Daughter, follow me,

SAK.—O Venerable Earth ! Give (make for) me an opening.
(Weeping exit with the Preceptor and the hermits)

(The King with his remembrance obstructed—clouded—by the curse ponders over the fact relating to Sakuntala.)

(Behind the scene.)

Wonder ! Wonder !

KING—(Listening) What may there be indeed ?

(Enter Preceptor)

^a R N उद्दिष्टः for आदिष्टपूर्वः; °नयन° for °गमन°. I N अव-
स्थितमेव; R is doubtful. ^b A R N वसुधे (वसुधे). A S om.
प्रसिद्धता which others add after रुदती; O D T om. निष्क्रान्ता.
^c A D T om गत.

पुरोहितः—(सविस्मयम् ।) देव अद्भुतं खलु संवृत्तम्
राजा—किमिव ।

पुरोहितः—परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु a
सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला
बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता ।

राजा—किं च ।

पुरोहितः—

स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारा-
दुत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं तिरोऽभूत् b ॥ ३० ॥
(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ।)

राजा—भगवन् प्रागेव सोस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव । किं दृष्ट्या
तर्केणान्विष्यते । विश्राम्यतु भवान् । c

पुरोहितः—(विलोक्य ।) विजयस्व । [निष्क्रान्तः ।]

PRE — (With astonishment) My lord, really a surprising (or extraordinary) occurrence has taken place.

KING — How, What?

PRE—As Kanva's pupils returned, that lady began to weep throwing up her arms—

KING—And then ?

PRE—And immediately a luminous body having the outline of a woman lifted her up in the vicinity of Apsarstirtha and disappeared.

(All express astonishment.)

KING.—Holy sir, already we have plainly rejected that object; why seek in vain by conjecturing ?

PUR.—(Observing) May your Majesty be victorious ! (Exit).

a R N S देव । परा° । b ०रेकं जगाम R N. A D S आक्षिप्य.
c R N प्रागपि.

राजा—वेत्तवति पर्याकुलोऽस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो इदो देवो । (प्रस्थिता ।) [इत इतो देवः ।]

राजा—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।

बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मे हृदयम् ॥ ३१ ॥ a

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

KING—Vetravati ! I am uneasy. Show the way to the bed-chamber.

PRATI.—This way, this way, Your Majesty.

(Sets out.)

KING—True that I do not remember the sage's daughter, repudiated (by me), to be my wife; but my heart which is keenly afflicted, as if shows me a proof (that I did marry her).

(Exeunt all.)

END OF ACT V.

a F G मां for मे. R मे चेतः.

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्द्वंद्वं पुरुषमादाय
रक्षिणौ च ।) ^a

रक्षिणौ—पुरुषं (ताडयित्वा ।) अले कुंभीलआ कहेहि कहिं
तुए एशे मणिबंधणुक्किण्णणामहेए लाअकीअए अंगुलीअए शमाशादिए ।
[अरे कुंभीरक कथय कुत्र त्वयैतन्मणिबन्धनोत्कीर्णनामधेयं राजकीय-
मङ्गुलीयकं समासादितम् ।]

पुरुषः—(भीतिनाटितकेन ।) पशीदंतु भावमिश्रे । हगे ण
ईदिशकम्मकाली । [प्रसीदन्तु भावमिश्राः । अहं नेहशकर्मकारी ।]

प्रथमः—किं णु खु शोहणे बम्हणेत्ति कलिअ रण्णा पडिग्गहे
दिण्णे । [किं नु खलु शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा राज्ञा प्रतिग्रहो
दत्तः ।]

पुरुषः—शुणुध दाणिं । हगे शक्कावदालब्धंतलवाशी धीवले । ^b
[शृणुतेदानीम् । अहं शक्कावताराम्यन्तरवासी धीवरः ।]

ACT VI.

(Then enter the King's brother-in-law Mayor of the city,
and two guards leading a man with his hands
bound behind.)

GUARDS—(Beating the man) You thief ! Tell (us) where
you got this royal ring having the name engraved on the precious
stone set in it.

MAN—(With gesticulation of fear) May your honours be
gracious ! I am not a doer of such a deed.

1st GUARD—What ? Did his Majesty make a present of it
you considering you were a worthy Brahman ?

MAN—Hear me now. I am a fisherman living in Sakrāvata

द्वितीयः—पाटञ्चला किं असौर्हि जादी पुच्छिदा । a [पाटञ्चर
किमस्माभिर्जातिः पृष्टा ।]

इयालः—सूअ कहेदु सव्वं अणुक्कमेण । मा णं अंतरा पाडि-
बंघह । [सूचक कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मेनमन्तरा प्रतिबध्नीतम् ।]

सुभौ—जं आवुत्ते आणवेदि । कहेहि कहेहि । [यदावुच्च आज्ञा-
पयति कथय कथय ।]

पुरुषः—अहके जालुगालादीहिं मच्छबंघणोनाएहिं कुडुंनभलणं
कळेमि । b [अहं जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्बभरणं
करोमि ।]

इयालः—(विहस्य ।) विमुद्धो दाणि दे आजीवो । [विशुद्ध
इदानीं त आजीवः ।]

पुरुषः—भट्टा ।

शहजे किल जे विणिदिए ण हु दे कम्म विवज्जणीअए
पशुमालणकम्मदालुणे अणुकंपामिदुए व्व शोत्तिए ॥ १ ॥

2nd GUARD—Robber, did we ask your caste ?

[MAN—Suchaka, let him tell every thing in due order ; do not
interrupt him (stop or prevent him in the middle).

BOTH GUARDS—As your honour (lit:—the Royal Brother-in-
law) commands. Speak on, speak on.

MAN—I maintain my family by nets, hooks and other means of
catching fish.

SYALA—(Laughing) A holy profession yours, indeed !

MAN—Sir, what low (lit:—ill-talked-of) duty is of course
born with one (belongs to one from birth) is not indeed to be

a I R F P पुच्छिदे. I R जातिः पृष्टा, G N जाति पृष्टः, in
संस्कृत. P जादि वच्चादि च; F reverses this. b O जालुगालादिहिं;
S जालोद्गारादिहिं.

[भर्तः । सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् । पशु-
मारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ।]

श्यालः—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

पुरुषः—अह एकं शिंश दिअशे खण्डशो लोहिअमच्छे मए काप्पिदे ।
जाव तश्श उदलब्भंतले एदं लदणभाशुलं अंगुलीअअं देक्खिअ पच्छा
अहके शे विक्कआअ दंशअंते गहिदे भावमिश्शोहिं । माळेह वा मुंचेह
वा । अअं शे आअमवुत्तंते । a [अथैकस्मिन्दिवसे खण्डशो रोहि-
तमत्स्यो मया कल्पितः । यावत्तस्योदराभ्यन्तर इदं रत्नभासुरमङ्गुलीयकं
दृष्ट्वा पश्चादहमस्य विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत वा
मुञ्चत वा । अयमस्यागमवृत्तान्तः ।]

श्यालः—जाणुअ विस्सगंधी गोधादी मच्छबन्धो एव्व णिस्संसअं ।
अंगुलीअअदंसणं से विमरिसिदव्वं । राअउलं एव्व गच्छामो । b
[जानुक विस्सगन्धी गोधादी मत्स्यबन्ध एव निःसंसयम् । अङ्गुली-
यकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः ।]

done away with. A learned Brahman tender with compassion him-
self, is, cruel enough in the business of slaughtering the sacrificial
animal.

SYALA—Well, what next ?

MAN—One day, I cut a red-fish into pieces ; when, in the
interior of its belly, finding this ring shining with the gem and
showing (or offering) it for sale, I was caught by your honours.—
You may kill me or leave me—This is the account (or fact) of its
coming (to my hands).

SYALA—Januka, smelling with raw meat, he is undoubtedly a
fisherman, a devourer of crocodiles. His finding the ring deserves
to be considered. We will go to the palace itself.

a R देखिअं । पच्छा. b A P अंगुलीयकमाप्राय—जाणुअ मच्छे-
दरघंठिदं ति णत्थि संदेहो तथा अअं से विस्सगंधो । आगमो दाणि एदस्स

रक्षिणौ—तह । गच्छ अले गंठिभेदअ । & [तथा । गच्छ अरे ग्रन्थिभेदक ।]

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

इयालः—सुअअ इमं गोपुरद्वारे अप्पमत्ता पडिनालह जाव इमं अंगुलीअअ जहागमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पडिच्छिअ णि-
कमामि । b [सूचक इमं गोपुरद्वारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयतं यावदिदम-
ङ्गुलीयकं यथागमनं भर्तुर्निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्कामामि ।]

उभौ—पविशदु आवुत्ते शामिपशादश्श । [प्रविशत्वावुत्तः
स्वामिप्रसादाय ।] (निष्क्रान्तः इयालः ।)

प्रथमः—जाणुअ चिलाअदि क्लु आवुत्ते । [जानुक विरायते
स्वस्वावुत्तः ।]

द्वितीयः—णं अवशलोवशप्पणीआ लाआणो । [नन्ववसरोपस-
र्पणीया राजानः ।]

GUARDS—Yee. Walk on, thou cutpurse !

(All walk round.)

SYALA—Suchaka, guard this man carefully at the door of the gate, while, I come out, having informed his Majesty about this ring as it came (to be found), and having obtained his orders.

BOTH—May your honour enter to enjoy His Majesty's good-grace.

(Exit Syala).

I st G.—Jannka, his honour takes a long time (or, is late).

2nd G.—Yes, kings are to be approached according to (con-
venience of) time (or, at a suitable time).

विमरिसिदन्वो । ता एष रा०. F nearly agrees with A P. D ता एहि राअ०. G गोचाती in संस्कृत; O S T चोराकृतिः for the same.

a I R put गच्छ &c. in इयाल's mouth; गंठ for गंठि. b D O परिवन्ध वि०.

प्रथमः—जाणुअ फुलंति मे हत्था इमइय वज्झइश शुमणा पि-
णद्धं ।^a (पुरुषं निर्दिशति) [जानुक स्फुरतो मम हस्तावस्य वध्यस्य
सुमनसः पिनद्धम् ।]

पुरुषः—णालुहदि भावे अकालणमालणे भविदुं । [नार्हति भावो-
ऽकारणमारणो भवितुम् ।]

द्वितीयः—(विलोक्य ।) एशे अम्हाणं शामी पत्तहत्थे लाअ-
शाशणं पडिच्छिअ इदोमहे देक्खीअदि । गिद्धबली भविइशशि शुणो
मुहं वा देक्खिइशशि ।^b [एष नौ स्वामी पत्रहस्तो राजशा-
सनं प्रतीप्येतोमुखो दृश्यते । गृध्रबलिर्भविष्यसि शुनो मुखं वा
द्रक्ष्यसि ।]

(प्रविश्य)

स्यालः—सुअअ मुंचीअदु एसो जालोवजीवी । उववण्णो किल

1st G.—Januka, my hands throb (are impatient) to tie on
this fellow, the flowers of the doomed culprit. (Points at the
man).

MAN—It is not right for your honour to be a killer with-
out cause.

2nd G.—(Looking) There appears our master facing this
way, with a paper in his hand, having received his Majesty's
order. You will be an offering to the vultures, or will see the face
of a dog.

(Enter Syala.)

SYALA—Suchaka, let this fisherman (lit.—one maintaining
himself by means of nets) be set free. The finding of the ring by
him was quite right.

a I R वहइश; I वधस्य; R वधार्थं in संस्कृत. b A P एशे
अम्हाणं ईशले पत्ते (प्राप्तः) गेण्हिअ लाअशाशणं । —पुरुषं प्रति—शउलाणं
(शकुलानां) मुहं पेरुखाशि अथ वा गिद्धशिआलाणं बली भविइशशि । P
nearly follows. O S T तुमं गिद्ध°.

से अंगुलीअभस्स आअमो । ^a [सूचक मुच्यतामेष जालोपजीवी ।
उपपन्नः किलास्याङ्गुलीयस्यागमः ।]

सूचकः—जह आवुत्ते भणादि । [यथावुत्तो भणति ।]

द्वितीयः—एशे जमसदणं पविशिअ पढिणिवुत्ते । (पुरुषं परि-
मुक्तबंधनं करोति । [एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः ।]

पुरुषः—(श्यालं प्रणम्य ।) भट्टा तुह केलके मे जीविदे । ^b
[भर्तः त्वदीयं मे जीवितम् ।]

श्यालः—एसो भट्टिणा अंगुलीअअमुल्लसंमिदो पसादो वि दावि-
दो (पुरुषायार्थं प्रयच्छति ।) [एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसा-
दोऽपि दापितः ।]

पुरुषः—(सप्रणामं प्रतिगृह्य ।) भट्टा अणुगगहिदे म्हि [भर्तः
अनुगृहीतोऽस्मि ।

सूचकः—एशे णाम अणुगगहिदे जे झुलादो अवदाळिअ हत्थि-

SU—As your honour says

2nd G.—He has come back having entered into Death's resi-
dence (or abode). (Makes the man free from bonds.)

MAN—(Bowing to Syala) Sir, my life is yours (I owe my life
to you).

SYALA—Here His Majesty has also ordered a present (lit:—
favour) to be given, equal to the value of the ring. (Gives a
valuable present to the man).

MAN—(Receiving with a bow) Sir, I am obliged.

SU—He is indeed obliged who is taken down from the stake
and placed on the back (lit:—shoulders) of an elephant.

^a A P श्यालः—शिग्यं शिग्यं एदं । —इत्यर्थोक्ते-पुरुषः—हा हरे म्हि-
इति विषादं नाटयति-श्यालः मुचेध जालोपजीविणं ।; से किल; °अमो । अम्ह-
सामिणा येव मे कधिदं । F नाग-प्रविश्य-शिग्यं &c. like A; but om.
मुचेध रे and किल, and has जाव for एव. B V too nearly
agree with A P but V gives this marginally. d R G
अह केलिअ मे आजीवे. O S T तुझकीए मे आजिबे (जीवितम्).

कन्धे पडिष्ठाविदे । ^a [एष नामानुगृहीतो यः शूलादवतार्य हस्ति-
स्कन्धे प्रतिष्ठापितः ।]

जाणुकः—आवुत्त पारिदोसिअं कहेदि तेण अंगुलीअएण भट्टिणो
शम्मदेण होदव्वं त्ति । ^b [आवुत्त पारितोषिकं कथयति तेनायङ्गुली-
यकेन भर्तुः संपतेन भवितव्यमिति ।]

श्यालः—ण तस्सि महारुहं रदणं भट्टिणो बहुमदं त्ति तकेमि ।
तस्स दंसणेण कोऽपि अभिमदो जणो भट्टिणा सुमरिदो । मुहुत्तअं
पकिदिगंभीरो वि पज्जस्सुगअणो आसि । ^c [न तस्मिन्महार्हं रत्नं
भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन कोऽप्यभिमतो जनो भर्त्रा
स्मृतः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्यश्रुनयन आसीत् ।]

सूचकः—शेविदं णाम आवुत्तेग । [सेवितं नामावुत्तेन ।]

जानुकः—णं मणाहि । इमश्श कए मच्छशत्तुणो त्ति । (पुरु-
षमसूयया पश्यति ।) ^d [ननु भण । अस्य कृते मत्स्यशत्रोरिति ।]

पुरुषः—भट्टालके इदो अद्धं तुझाणं शुमणोमुल्लं होदु । ^e [भट्टा-

JANUKA—My lord, the present shows (lit:—tells) that the
ring was liked by his Majesty.

SYALA—I suppose the valuable gem in it was not what was es-
teemed by His Majesty. At its sight his Majesty remembered some
beloved person. Although naturally grave, for a time he had his
eyes filled with tears.

SU—Your honour has probably rendered good service.

JANU—Why, say for the sake of this enemy of fish. (Looks
enviously at the man).

MAN—Sirs, let half of this be the worth of flowers to you.

a R अनुगृह्ये जे. b D O S T °अं एव्व कहे°; R om. त्ति.
c Among other variations A F P read पज्जसुअणमणो. R °णेण
भट्टिणो अहिमदो जणो सु°; पज्जसुअणमणो. I पस्सुअणमणो. d A मध्व-
लिआशत्तु°; P मध्वलीशत्तु°; G R I मच्छिआमत्तु°. e R भट्टारक in संस्कृत.

रकाः इतोऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु ।]

जानुकः—एतके जुज्जइ । a [एतावद्युज्यते ।]

इयालः—धीवर महत्तरो तुमं पिअवअस्सओ दाणिं मे संवृत्तो । कादंबरीसखित्वं अम्हाणं पढमसोहिदं इच्छीअदि । ता सौखिआपणं एव्व गच्छम्ह b [धीवर महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः । कादंबरीसाक्षिकमस्माकं प्रथमसौहृदमिष्यते । तच्छौण्डिकापणमेव गच्छामः ।]

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।) c

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन सानुमती नामाप्सराः ।) d

सानुमती—निव्वट्टिदं मए पज्जाअणिव्वत्तणिज्जं अच्छरातित्थस-

JANUK—So much is all right (that's right).

STALA—Fisherman, you have now become a very great and intimate friend of mine. It is our custom (lit.—It is desired) that our first friendship should have (—should be formed in the presence of) liquor as a witness. So we will directly go to the liquor-seller's.

(Exeunt)

END OF THE DIALOGUE

(Then enter an Apsaras named Sanumati in an aerial car.)

SANUMATI—I have performed the duty of attending at the Apsarastirtha, which is to be performed (by us) by turns, so long

a D O S T एवं for एतके. b R कादंबरीसखीत्वं rendering it by कादंबरीसखित्वम्. D O S T पविसामो for गच्छम्ह. c G O S T generally agree in giving तह इति नि°; G has सर्वे तह; O S T पुरुषः for सर्वे; T तह होइ. d A आकाशयानेनाक्षमाला । P F व्यानेन मिश्रकेरी ।

णिज्जं जाव साहुजणस्स अभिसेअकालो त्ति । संपदं इमस्स राएसिणो
उदंतं पच्चक्खीकरिस्सं । मेणआसंबंधेण सरीरभूदा मे सउंदळा । ताए
अ दुहिदुणिमित्तं आदिदुपुव्वम्हि । ^a (समन्तादवलोक्य ।) किं णु
क्खु उदुच्छवे वि णिरुच्छवारम्भं विअ एदं राअउलं दीसइ । अत्थि
मे विहवो पणिधानेण सव्वं परिण्णादुं । किं दु सहीए आदरो मए माण-
इदव्वो होदु । इमाणं एव्व उज्जाणपालिआणं तिरक्खरिणीपडि-
च्छण्णा परसवत्तिणी भविअ उवलहिस्सं । (नाट्येनावतीर्य स्थिता ।)
[निर्वर्तितं मया पर्यायनिर्वर्तनीयमप्सरस्तीर्थसांनिध्यं यावत्साधुजन-
स्याभिषेककाल इति । सांप्रतमस्य राजर्षेरुदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि ।
मेनकासंबन्धेन शरीरभूता मे शकुन्तला । तया च दुहितृनिमित्तमादि-
ष्टपूर्वास्मि ।किं नु खलु ऋतूत्सवेऽपि निरुत्सवारम्भमभिवैतद्राज-
कुलं दृश्यते । अस्ति मे विभवः प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किं तु
संख्या आदरो मया मानयितव्यः । भवतु । अनयोरेवोद्यानपालिकयो-
स्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूत्वोपलप्स्ये ।

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा

च पृष्ठतस्तस्याः ।)

as it is the bathing time of holy men. Now I will see with my
own eyes the state of things with this saintly King. Through Me-
naká's connection Sakuntala is to me as my own person. And she
herself has already directed me for her daughter's sake. (Looking
all round.) Why indeed may it be that, even in the festival of
the (new) season, this royal palace appears without any festive
activities. I do possess the power to know every thing by contem-
plation (or meditation), but I must pay regard to the honour
done to me by my friend. Well, I shall ascertain (all) standing
invisible (lit: concealed) by my power of disappearing (concealing
the appearance) by the side of these very garden—keepers. (A-
lights and stands.)

(Then enter a maid servant gazing at the mango blossom—
lit: sprout—and another behind her).

a D O S T om. अ.

प्रथमा—

आतम्भहरिअपेढुर वसंतमासस्स जीवसव्वस ।

दिट्ठो सि चूदकोरअ उदुमंगलं तुमं पेक्खामि ॥ २ ॥ ५

[आताम्रहरितपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसर्वस्व ।

दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गलं त्वां पश्यामि ॥]

द्वितीया—सहि परहृदि ए किं एदं एआइणी मंतेसि । [सखि परभृतिके किमेतदेकाकिनी मन्त्रयसे ।]

प्रथमा—महुआरि ए चूदकलिअं देखिअ उम्मत्तिआ वलु पर-
हृदिआ हंदि । [मधुकारिके चूतकलिकां दृष्टोन्मत्ता खलु परभृतिका
भवति ।]

द्वितीया—(सहर्षं त्वरयोपगम्य ।) कहां उवट्ठिदो महुमासो ।
[कथमुपस्थितो मधुमासः ।]

1st. M. S.—O Bud of the mango of a somewhat red, green and white colour, whole possession of life of the vernal season (lit: month of spring) ! Thou art seen (hast made thy appearance), I look upon thee as the auspicious sign of the season !

2nd M. S.—Friend Parabhritika ! What here do you muse alone ?

1st. M. S. Madhukarika ! At the sight of the blossom of the mango the parabhritika (i. e. the cuckoo) is intoxicated.

2nd. M. S.—(Joyfully approaching with haste) How, has Spring set in ?

a G It पसाएमि for पेक्खामि. A हरिअवेढअ (वृंतक) जो ऊससिआ सि सुरहिमासस्स । दिट्ठो अ चूअच्छारअ (°छारक) छणमंगलं व पेक्खामि । 1st प्रथमा—कथं उपस्थितो महुमासो । आतम्भहरिअवेढअ वस्ससिअं विअ वसंतमासस्स; दिट्ठं चूअंकुरअं छणमंगलं निअच्छामि । 1st प्रथमा—आ-
म्रंभरिअवेढं वस्स° like F. O S T चूअं हरिसिअविअअं (हविताधिकं). जीविदसरिअं वसंतमासस्स । सखरण (षट्चरण) चरणमगं उदुमंगलं विअ पेक्खामि । R °मंगल तु°.

प्रथमा—महुअरिए तव दाणिं कालो एसो मदविब्भमगीदाणं
[मधुकरिके तवेदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम् ।]

द्वितीया—सहि अवलंभ मं जाव अगपादडिआ भविअ चूदक-
लिअं गेण्हिअ कामदेवच्चणं करेमि । ^a [सखि अवलम्बस्व मां याव-
दग्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवार्चनं करोमि ।]

प्रथमा—जइ मम वि कखु अद्धं अच्चणफलस्स । [यदि ममापि
स्वस्वधर्मर्चनफलस्य ।]

द्वितीया—अकहिदे वि एदं संपज्जइ जदो एक्कं एव्व णो जीविदं
दुधाड्ढिदं सरीरं । (सखीमवलम्ब्य स्थिता चूतांकुरं गृह्णाति ।) अम्महे
अप्पडिचुद्धो वि चूदप्पसवो एत्थ बंधणभंगसुरभी होदि । (कपोतह-
स्तकं कृत्वा ।) ^b [अकथितेऽप्येतत्संपद्यते यत् एकमेव नौ जीवितं

1st. M. S.—O Madhukarika ! (i. e. O Bee !) It is now time
for you for wandering with madness and singing.

2nd. M. S.—Friend, support me while I stand on tip-toe and
take down the bud of the mango; (I will) then offer worship to the
god of love.

1st. M. S.—If a half of the fruit of the worship would also
come to me.

2nd. M. S.—That will happen even though it be not mentioned
(or asked), since our life is one and the same, the body (only)
appears in two forms. (Stands supporting herself on her friend
and takes the mango blossom.) O ! The blossom of the mango
though not fully open, becomes fragrant here on being plucked off
from the stalk, (With a hollow folding of the hands) O mango-
blossom, thou art offered by me to the god of love who has taken

^a A °लंबस्व जाव अगपादपडिड्ढाविदा भविअ कामदेवस्स अच्चणं
करेमि । P अगपदे परिड्ढिदा; चूदप्पसवं गेण्हिअ संपादेमि कामदेवस्स अच्चणं ।
P following F has परिड्ढिदा भविअ इमिणा पसवेण संपादेमि कामदेवस्स
वाअणं । O S T भविअ कामदेवच्चणस्स चूअंकुरावचअं करेमि । ^b G R
अए for अम्महे ।

द्विधास्थितं शरीरम् ।अम्महे अप्रतिबुद्धोऽपि चूतप्रसवोऽत्र बन्ध-
नमङ्गमुरभिर्भवति ।]

तुं सि मए चुदंकर दिण्णो कामस्स गहिदघणुअस्स ।

पहिअजणजुवइलक्खो पंचमहिओ सरो होहि ५ ॥ ३ ॥

[त्वमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामाय गृहीतबनुषे ।

अधिकजनयुशतिलक्ष्यः पञ्चाम्यधिकः शरो भव ॥]

(चूताङ्कुरं क्षिपति ।)

(प्रविश्य पटाक्षेपेण कुपितः ।) b

कञ्चुकी—मा तावत् । अनात्मज्ञे देवेन प्रतिषिद्धे वसन्तोत्सवे
त्वमाग्नकलिकाभङ्गं किमारमसे ।

उभे—(भीते ।) पसीदद्दु अज्जो । अगगहिदत्था वअं । [प्रसी-
दत्वार्यः । अगृहीतार्थे आवाम् ।]

up his bow ; be thou the most effective of his five arrows, having
for thy mark the wives of men who are away from home. (Offers
down the mango-blossom.)

(Enter with a toss of the curtain Kanchuki, in anger.)

KANCH—Stop (lit:—don't); thoughtless girl ! Why do you
pluck the bud of the mango, when the spring festival has been
prohibited by His Majesty ?

BORN.—(Afraid) May your honour pardon (us; lit:—be
calm); we were not aware of the fact (or the thing, i. e. the order).

a A F P नमो भगवदे, मभरदजाभ । (P °दजस्स) before
the verse. A अरिहसि ते चूअंकर, for the 2nd line संजविअंजुं-
वईलक्खो पञ्चाक्खजिओ सरो होउं । P F अरिहसि मे like A; गहिदचा-
वस्स, P सञ्जविअज्जुं होउं; F पंचतरिओ सरो होउं; om. the follow-
ing st. dir. S परिकुपितयुशतिल°. D G O S T तुं सि, E तुम सि;
others तुमं सि. b A प्रविश्य रुषितः कंचु°.— F कंचुकी प्रविश्य सको-
पद्. —O ततः प्र°; ऊदः for कुपितः B O I M अपटीक्षेपेण.

कञ्चुकी—न किल श्रुतं युवाम्यां यद्वासन्तिकैस्तरुभिरपि दयस्वे
शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रायिभिः पत्रिभिश्च । तथा हि ।

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका वध्नाति न स्वं रजः

संनद्धं यदपि स्थितं कुरवकं तत्कोरकावस्थया ।

कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं

शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणार्धकृष्टं शरम् ॥ ४ ॥

सानुमती—णत्थि संदेहो । महाप्पहाओ राएसी । ^a [नास्ति
संदेहः । महाप्रभावो राजर्षिः ।]

प्रथमा—अज्ज कति दिअहाइं अम्हाणं भित्तावमुणा रट्टिएण भ-
ट्टिणो पाअमूलादो पेसिदाणं । इत्थं अ णो पमदवणस्स पडिक्कम्म स-
मप्पिदं । ता आअंतुअदाए अस्सुदपुव्वो अम्हेहि एसो वुत्तंतो । ^b
[आर्य कति दिवसान्यावयोर्भिन्नावमुना राष्ट्रियेण भर्तुः पादमूलात्प्रेषितयोः]

* KANCH—Heard you not, you say, that order of his Majesty's that is obeyed (lit:—considered authoritative or binding) even by the vernal trees and by the birds sheltered on them (lit:—resting or taking shelter on them) ? For as, you see, the bud of the mangoes though long since out (or long sprouting forth) does not bear its pollen; the Kurabaka also which has made its appearance (upon the plant) remains in the state of a bud; the note of the male=cuckoos, even though the cold season is gone, sinks (or fal-
ters) in their throats; I suppose, the god of love himself being over-awed withdraws (drops back) his arrow drawn half up from the quiver.

• SANUMATI.—There is no doubt; the saintly king is of great power.

1st M. S.—Sir, several days have passed since we were sent away from his Majesty's feet by the royal Brother-in-law Mitra.

a A अक्षमाला for सानुमती; P F निश्चिन्तेशी for it as before.
D T उभे सानुमती च—णत्थि &c. G R उभे for सानुमती. b G R
पांल्लेणक्कम्म for पडिक्कम्मा; समप्पिदं P P पमदवणे चित्तक्कम्म अप्पिदं.

इत्थं च नौ प्रमदवनस्य प्रतिकर्म समर्पितम् । तदागन्तुकतयाश्रुतपूर्व
आवाग्यामेष वृत्तान्तः ।]

कञ्चुकी—भवतु । न पुनरेवं प्रवर्तितव्यम् ।

सुभे—अज्ज कोद्दहलं णो । जइ इमिणा जणेण सोदव्वं कहेदु
अज्जो किंणिमित्तं भट्ठिणा वसंतुस्सवो पडिसिद्धो । a

[आर्य कौतूहलं नौ । यद्यनेन जनेन श्रोतव्यं कथयत्वार्यः किंनिमित्तं
भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः ।]

सानुमती—उत्सवाप्पिआ खलु मणुस्सा । गुरुणा कारणेण होदव्वं ।

[उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम् ।]

कञ्चुकी—बहुलीभूतमेतत्किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः कर्णपथं
नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलेनम् । b

सुभे—सुदं रट्ठिअमुहादो जाव अंगुलीअदसंणं । c [श्रुतं रा-
ष्ट्रियमुखाद्यावदंगुलीयकदर्शनम् ।]

vasu, and the duty of keeping in order the pramadavana (i. e. garden or grove of delight), was thus entrusted to us; so, on account of our having come away, this news was not heard before by us.

KANCH—Very well, you should not do so again.

BOTH—Sir, we have the curiosity; if it may be heard by us (if there is no objection to our knowing it), your honour will tell us, for what reason his Majesty has prohibited the festival of spring.

SANUMATI—Men are certainly fond of festivals; there must be some weighty (serious) reason.

KANCH—It is known to many (lit.—has become widespread) why may it not be told? Did not the scandal of Sakuntala's repudiation reach your ears?

BOTH—We heard of it from the royal Brother-in-law's mouth upto the finding of the ring.

a A F O and ति at the end. b A O F भेतत् । तर्हि ।
c A F O अय्य । सुदं.

सानुमती—(राजानं दृष्ट्वा ।) ठाणे वसु पञ्चादेसविमाणिदा
वि इमस्स किदे सउंदला किलम्मादि । ^a [स्थाने खलु प्रत्यादेशवि-
मानिताप्यस्य कृते शकुन्तला ह्याम्यति ।]

राजा—(ध्यानमन्दं परिक्रम्य ।)

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

सानुमती—णं ईदिसाणि तवस्सिणीए भाअहेआणि । ^b [नन्वी-
दृशानि तपस्विन्या भागधेयानि ।]

विदूषकः—(अपवार्य ।) लंघिदो एसो भूओ वि सउंदलावा-
हिणा । ण आणे कहं चिकिच्छिदव्वो भविस्सदि त्ति । [लंघित एष
भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो भवि-
ष्यतीति ।]

कञ्चुकी—(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । महाराज

SANU—(Observing the King) Rightly indeed does Sakuntala,
although offended on account of rejection, pine away (lit:—fade)
for him !

KING—(Walking round slowly in musing) This wretched heart,
at first sleeping though being roused by my fawn-eyed beloved one,
has now awakened to experience the pangs of remorse !

SANU—O Such is the (high good) fortune of the poor girl !

VIDU—He is again affected by the Sakuntala-malady. I do
not know how he will be treated and cured (more lit:—will come
to be treated).

KANCH—(Approaching) May your Majesty be victorious !
My lord, the grounds of Pramadavaua (the garden of delight)

^a R T add त्ति at the end किलम्मादि. ^b A O om. णं,
C E O S T तपस्विनीभागधे°.

प्रत्यवेक्षिताः प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि
महाराजः ।

राजा—वेत्रवति मद्वधनादमात्यापिशुनं ब्रूहि । चिरप्रबोधान्न संमा-
वितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यत्प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमार्येण
तत्पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

प्रतिहारी—नं देवो आणवेदि । (निष्क्रान्ता ।) [यदेव
अज्ञापयति ।]

राजा—वातायन त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः ।)

विदूषकः—किदं भवदा णिम्वक्खिअं । संपदं सिसिरे तावविच्छेद-
रमणीए इमस्सि पमदवणुद्देशे अत्ताणं रमइस्ससि । a [कृतं भवता
निर्मसिकम् । सांप्रतं शिशिरे तावविच्छेदरमणीयेऽस्मिन्प्रमदवनोद्देशे
आत्मानं रमयिष्यसि ।]

have been inspected. Your Majesty may rest at pleasure in the
(various) places of amusement.

KING.—Vetravati, say to Minister Pisuna in my name, "On
account of long keeping up, it was not possible for us today to
occupy the seat of justice; let the business of the people (lit:—
citizens), which your honour may have considered, be sent to
me on paper (lit:—be sent over by you having written it on paper)

PRATI—As your Majesty commands. (Exit).

KING—Vatayana, you too look to your own duty.

KANCH—As your Majesty commands. (Exit).

VIDU—You have driven away every fly. Now you may amuse
yourself in this part (or place) of the garden of Delight, which is
cool and pleasant by reason of its removing the heat (of the day).

राजा—वयस्य रन्ध्रोपनिपातितोऽनर्था इति यदुच्यते तदव्यभि-
चारि वचः कुतः । a

मुनिमुताप्रणयस्मृतिरोधिना

मम च मुक्तमिदं तपसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता

धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ ८ ॥ b

विदूषकः—चिद्व दाव । इमिणा दंडकट्टेग कंदप्पवाणं णासइस्सं ।
(दण्डकाष्ठपुद्यम्प चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति ।) [तिष्ठ तावत् । अनेन
दण्डकाष्ठेन कन्दर्पवाणं नाशयिष्यामि ।]

राजा—(सस्मितम् ।) भवतु । दृष्टं ब्रह्मवर्चसम् । सखे कोप-
विष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विज्ञोभयामि ।

KING—Friend, what they say ' that calamities gather at the weak point (lit:—at an opening)' is a saying perfectly true (or, which is never wrong); for directly as the darkness obstructing the remembrance of my love for the sage's daughter, left this mind of mine, the god of love, O friend, intending to strike at me has placed on his bow the arrow of the mango blossom.

VIDU—Wait a while ; by this stick I shall destroy the shaft of the god of love. (Offers to strike down the mango blossom, having raised his stick).

KING—(With a smile) Never mind. The Brahman's power is seen. Friend, sitting in what place shall I amuse my sight

a A O P F om वचः . b Instead of this verse A has the following :—उद्धितस्मृतिरंगुलिमुद्रया । प्रियतमामनिमित्तनिराकृताम् अनुशयादनुरोदिमि चोत्सुकः । सुरभिमासमुखं समुपस्थितम् । P E give this verse after the one in the text, F having समुपैति च for समुपस्थितम्. O मम विमुक्तः; O T too give the verse like F; O has उपगतस्मृतिः, °नुरोद्धुभिचोत्सुकः, सुरभिमासमुखं समुपस्थितम् । and T अपि च before the second verse, अपहृतस्मृतिः, अनुशयादनुरोधिचोत्सुकः । सुरभिमासमुखं च पुरस्थितम्.

विदूषकः—एणं आसण्णपरिआरिआ चदुरिआ भवदा संदिद्धा । माहवीमंडवे इमं वेळं अदिवाहिस्सं । तहिं मे चित्तफलए सहत्थलिहिदं तत्तहोदीए सउंदलाए पढिकिदिं आणेहि त्ति । [नन्वासन्नपरिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा । माधवीमण्डप इमां वेळामतिवाहायिष्ये । तत्र मे चित्रफलके स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति ।]

राजा—ईदृशं हृदयविनोदस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय । a

विदूषकः—इदो इदो भवं । [इत इतो भवान्]

(उभौ परिक्रामतः । सानुमत्यनुगच्छति ।)

विदूषकः—एसो मणिसिलापट्टअसणाहो माहवीमंडवो उपहारमणिज्जदाए णिस्संसअं साअदेण विअ णो पढिच्छदि । ता पविसिअ णिसीदद्धु भवं । b [एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डप उप-

with (i. e. looking at) the creepers somewhat resembling my beloved wife ?

VIDU—You already told Chaturikā your personal attendant that you would pass this time in the bower of Madhavi, and that she should bring there the portrait of the respected Sakuntala drawn by you on a picture-board with your own hand.

KING—It will be a fine place to divert the heart ? Then point out the same way.

VIDU—This way, this way your Majesty.

(Both walk round. Sānnumati follows).

VIDU—Here the Madhavi—bower, having in it a marble seat, as if really hails us with a welcome, by its charming appearance,

a B C E G I M चित्तफलभगदं. A ईदृशं मे हृदयसंस्थानम् । तत्तमेवादेशय माधवीमंडपम् । F ईदृशं मम हृदयाश्रासनम् । तत्त—धवीकृता गृहम् । like A. P follows F having हृदयस्याश्रा°. O ईदृशं मम हृदयाश्रासनम् । ननु त्वमेव दर्शय माधवीमंडपमार्गम् । b O S T उपचार for उपहार.

हाररमणीयतया निःसंशयं स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति । तत्प्रविश्य नि-
षीदतु भवान् ।]

(उभौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ ।)

सानुमती—लदासंसिद्धा देखिसं दाव सहीए पडिकिदिं । तदो
से भत्तुणो बहुमुहं अणुराअं णिवेदइस्सं । (तथा कृत्वा स्थिता ।)
[लतासंश्रिता द्रक्ष्यामि तावत्सरूपाः प्रतिकृतिम् । ततोऽस्या भर्तुर्वहु-
मुखमनुरागं निवेदयिष्यामि ।]

राजा—सखे सर्वभिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथमवृत्तान्तम् ।
कथितवानस्मि भवते च । स भवान्प्रत्यादेशवेलायां मत्समीपगतो
नासीत् । पूर्वमपि न त्वया कदाचित्संकीर्तितं तत्र भवत्या नाम । क-
च्चिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम् । a

विदूषकः—ण विस्मरामि । किं तु सर्वं कहिअ अवताणे उण तुए
परिहासविअणओ एसो न भूदथो त्ति आचखिदं । मए वि मिप्पि-
डबुद्धिणा तह एव गहीदं । अहवा भविदव्यदा बलवदी । [न
विस्मरामि । किं तु सर्वं कथयित्वावसाने पुनस्त्वया परिहासविजरूप

due to the flower-decorations (on the ground below it). Then you
may enter and sit (here).

(Both enter and sit down).

SANU—Standing by this creeper I will just see the portrait of my
friend ; so that I shall describe to her her husband's love dis-played
in a variety of ways (Stands doing so, i. e, by the creeper
Madhavi).

KING—Friend, I now remember all the previous facts about
Sakuntala ; I had also told you ; you too were not near
me at the time of the repudiation, nor did you before make mention
of her name. Was it that you forgot like me ?

VIDU—I do not forget. But then having related all, you
still said at the end “ This is a talk in jest and not a fact. ” I, too

a G S T मत्समीपमुपगतो.

एष न भूतार्थ इत्याख्यातम् । मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम् ।
अथ वा भवितव्यता बलवती ।

सानुमती—एवमेतदं । [एवं न्विदम् ।]

राजा—(ध्यात्वा ।) सखे परित्रायस्व माम् ।

विदूषकः—भो किं एदं । अणुवण्णं कलु ईदिसं तुइ । कदा
वि सप्पुरिसा सोअपत्ततणो ण होंति । णं पवादे वि णिक्कपा गिरीओ ।
[भोः किमेतत् । अनुपपन्नं सखीदृशं त्वयि । कदापि सत्पुरुषाः शो-
कपात्तात्मानो न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः ।]

राजा—वयस्य निराकरणाविकृतायाः प्रियायाः समवस्थामनुस्मृत्य
बलवदशरणोऽस्मि । सा हि

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनगन्तुं व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।

पुनर्दृष्टिं बाष्पप्रसरकलुषामपितवती

मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥ ९ ॥b

clod-brained as I am, took it to be just so. Or rather destiny is
(all-) powerful.

SANU—So it is indeed !

[SANU]—(Meditating) O Friend ! Save me !

VIDU—What is this, Sir ? It is not worthy of you. Wise
men never allow themselves to suffer from grief. Even in a tempe-
stuous wind (or whirl-wind), do not mountains remain unshaken ?

KING—Thinking of (i. e. when I call to mind) the condition
of my beloved wife, distressed by the rejection, I feel quite
helpless, for, that, when about to go hence after her kinsmen on
account of that rejection, she, standing still when the father's pupil
equal (in respect) to the father himself cried in a loud voice
' Stay ! ', again cast her sight bedimmed by the flow of tears on

a R सोअवसत्त्वा (°वक्तव्याः); I °वस्तव्याः (in संस्कृत) reading
with R. b C R T मुहुः for स्थिता; S ततः for the same.

सानुमती—अम्महे । ईदिसी सकज्जपरदा । इमस्स संदावेण
अहं रमामि । a [अहो । ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य संतापे-
नाहं रमे ।]

विदूषकः—भो अत्थि मे तक्को । केण वि तत्तहोदी आआसचा-
रिणा णीदं ति । [भोः अस्ति मे तर्कः । केनापि तत्रभवत्याकाशचा-
रिणा नीतेति ।]

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुमुत्सहेत । मेनका किं स-
रूयास्ते जन्मप्रतिष्ठेति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते हृतेति
मे हृदयमाशङ्कते ।

सानुमती—संमोहो वस्तु विम्हअणिज्जो ण पडिबोहो । [संमोहः
खलुविस्मयनीयो न प्रतिबोधः ।]

me, cruel as I was,—that torments me as the poisoned fragment
(of an arrow-head).

SANU—O such is the (supremely selfish) regard for one's
own object ; I feel joyful at his distress.

VIDU—O Friend, I am of opinion that her ladyship was carried
away by some Being moving in the space.

KING—What stranger shall have the courage to touch her whose
husband is her god ? I have heard that Menakā was the place of
birth (mother) of your friend (i. e. Sakuntalā) ; my heart sus-
pects that your friend was carried off by her (Menaka's) friends.

SANU—The loss indeed of this knowledge is astonishing, not
the recollection.

a D O T तत्तहोदी स । O before this speech has
। त हता ; and then conti-
s ए द । T follows O in the
n va i . O T after this speech राजा—विचित्रास्त्येक-
; also अवणीदा (अपनीता)

विदूषकः—जइ एवं अत्थि कखु समाअमो कालेण तत्तहोदीए ।
[यद्येवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या ।]

राजा—कथमिव ।

विदूषकः—ण कखु मादापिदरा भर्तुविओअदुक्खिअं दुहिदरं
चिरं देक्खिदुं पारेंति । [न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहि-
तरं चिरं द्रष्टुं पारयतः ।

राजा—वयस्य

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु
क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।
असंनिवृत्तै तदतीतमेव
मनोरथानामतटप्रपातः ॥ १० ॥

विदूषकः—मा एवं । णं अंगुलीअअं एव णिदंसणं अवस्तं-
भावी अचित्ताणिज्जो समाअमो होदि त्ति । [मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव
निदर्शनमवश्यंमाव्यचिन्तनीयः समागमो भवतीति ।]

VIDU—If so, there will be your union with her ladyship in the course of time.

KING.—How ?

VIDU—Parents do not indeed long bear to see their daughter afflicted by separation from her husband.

KING.—Friend, it was a dream or an illusory appearance or a delusion of the mind, or (it was the effect of) good deeds exhausted after (yielding) that much fruit. It has evidently passed off never to return. Hopes meet with a precipitate fall.

VIDU—Do not say so. Why, the ring itself is a proof (lit, an example) that an unthought-of union takes place when it has necessarily to take place.

a R. °तीति भेते मनोरथा नाम तटप्रपाताः; D O S °थानामतटाः प्रपादाः.

राजा--(अङ्गुलीयकं विलोक्य) अये इदं तदमुल्लभस्थानभ्रंशि
शोचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं
प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।
अरुणस्वमनोहरासु तस्या-
श्च्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥ ११ ॥

सानुमती--जइ अण्णहत्थगदं भवे सच्चं एव्व सोअणिज्जं भवे ।
[यद्यन्यहस्तगतं भवेत्सत्यमेव शोचनीयं भवेत् ।]

विदूषकः--भो इअं णाममुद्दा केण उग्घादेण तत्तहोदीए हत्थ-
संसग्गं पाविदा । a [भोः इयं नाममुद्रा केनोद्घातेन तत्रभवत्या हस्त-
संसर्गं प्रापिता ।]

सानुमती--मम वि कौतूहलेण आआरिदो एसो । [ममापि
कौतूहलेनाकारित एषः ।]

राजा--श्रूयताम् । तदा स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सचाण्व-
माह कियच्चिरेणार्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति । b

KING--(Looking at the ring) Oh ! Here is that thing grievously
wretched that fell down from a place not easy to gain. Very small
indeed, O Ring, is thy merit, like mine, found to be from the
fruit ; that thou (too) hast fallen that hadst found a seat on her
fingers charming with their rosy nails !

SANU--It would certainly have been grievously wretched if it
had fallen into the hands of a stranger.

VIDU--Friend, by what occasion was this ring bearing your
name made over into her hand ?

SANU--He has been inspired by my curiosity too.

KING--Hear. At that time my beloved wife said to me with
tears " After how long will my lord send me news ! "

a R हत्थब्भासं (हस्ताभ्यासं) पा०; उद्देसेण. b A F O तपोव-
नात् before खनय०.

विदूषकः—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

राजा—पश्चादिमां नाममुद्रां तदङ्गुलौ निवेशयता मया प्रत्य-
मिहिता ।

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत्प्रिये मदवरोषगृहप्रवेशं

नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम् ।^a

सानुमती—रमणीभो क्व अवही विहिणा विसंवादिदो । [रम-
णीयः सख्यवधिर्विधिना विसंवादितः ।]

विदूषकः—अथ क्वं धीवलकप्पिअस्स लोहिअमच्छस्स उदल-
ळमंतळे आसि । [अथ कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्योदराम्य-
न्तर आसीत् ।]

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानायास्ते सख्यया हस्ताद्गङ्गास्त्रोतसि प-
रिभ्रष्टम् ।

VIDU—Then.

KING—Then I replied to her, putting this ring, bearing my name, on her finger, "Count one letter, each day, of my name on this ring; by the time, O Beloved one, you go to the end (of it), a messenger will wait on you to take you to enter the apartments of my harem. " And, hard-hearted as I am, I did not act up to it through loss of remembrance.

SANU—A charming period indeed was made to fail of being kept, by fate !

VIDU—And how was it found in the interior of the belly of the red-fish cut open by the fisherman ?

KING—It fell into the stream of the Ganga from your friend's hand as she bowed to the Sachitirtha.

a A तच्च मोहादारुणमनुष्ठितम् ।, O तच्च मोहाद्विरमृत्य मया तथा दारु-
like A.

विदूषकः—जुज्जइ । [युज्यते ।

सानुमती—अदो एव तवस्तिणीए सउंदलाए अधम्मभीरुणो इमस्स राएसिणो परिणए संदेहो आसि । अह वा ईदिसो अणुराओ अहिण्णाणं अवेक्खदि । कहं विअ एदं । [अत एव तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये संदेह आसीत् । अथ वेद-शोऽनुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते । कथमिवैतत् ।]

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) गहीदो णेण पंथा उम्मत्तआणं । [गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम् ।]

राजा—

कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं
करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथ वा ।

अचेतनं नाम गुणं न लक्षये-

न्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ १६ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) कहं बुभुक्खाए खादिदव्वो म्हि । ॥

Vidu—That's right.

SANU—Hence verily this saintly King, afraid of sin, had a doubt about his marriage with poor Sakuntala. Or rather, that such love should require a sign of recognition,—how may this be ?

KING—I must blame this ring.

Vidu—(To himself) He has taken to the path of madmen.

KING—How, having left that hand of beautifully slender and delicate fingers, didst thou merge into the water ? Or rather, an inanimate object may verily not appreciate merit (distinguish excellence); wherefore did I myself repudiate my love ?

Vidu—(To himself) How ! Hunger is going to devour me !

a A om this speech; as also the preceding one of विदू०.

[कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि ।]

राजा—प्रिये अकारणपरित्यागानुशयतसहृदयस्तावदनुकम्प्यतामयं
जनः पुनर्दर्शनेन । a

(प्रविश्य पटाक्षेपेण चित्रफलकहस्ता ।) b

चतुरिका—इमं चित्तगदा भट्टिणी । (चित्रफलकं दर्शयति ।)
[इयं चित्रगता भट्टिनी ।]

विदूषकः—साहु वअस्स साहु । महुरावत्थाणदंसणिज्जो भावा-
णुप्पवेसो । खलदि विअ मे दिट्ठो णिण्णुणअप्पदेसेसु । c [साधु
वयस्य साधु मधुरावस्थानदर्शनीयो भावानुप्रवेशः । स्खलतीव मे दृष्टि-
निम्नोन्नतप्रदेशेषु ।]

KING—Dear one ! Please show pity, by again showing yourself,
to this person (i. e. to me), whose heart is afflicted by remorse at
having abandoned you without cause.

(Enter Chaturikā with a hurried toss of the curtain
with the picture-board in her hands)

CHATU—Here is the queen presented (drawn) in the picture.
(Shows the picture-board.)

VIDU—Excellent ! O Friend ! Excellent ! The delineation
(or representation) of the feeling (or sentiment, or nature) is
worth seeing (or is observable) by the charming disposition
of the objects. My sight as if stumbles at the elevations and
depressions.

a O F प्रिये अका°, D puts प्रिये at the end. G R राजा-
अका—त्यक्ते अनुश°. b R अपटीक्षे°. c A विदू—विश्लोक्य—हो ही मो ।
सभावमहुरा आइदी खु । साहु वअस्स साहु । किं बहुणा । संताणुप्पवेससंकाए
(संताणु°) आलवणकुदूहलं मे जणअदि ।, thus omitting the
speech as given in the text. F has before this speech.
राजा—विश्लोक्य—अहो रूपमाळेक्ष्यगताया अग्नि प्रियायाः । तथा हि दीर्घापाग-
विचारिनेत्रयुगलं लीलांचितभ्रूलतम् । संतातः परिकीर्णहासगिरणज्योत्स्नावि-
भ्रितापरम् । कर्कषुषातिपाटलोष्ठरुचिरं तस्यास्तदेतन्मुखम् । चित्रेऽप्यालपतीव
विभ्रमलसरप्रोद्भिन्नकांतिप्रवम् ।; then विदू—विलोक्य—साहु वअस्स साहु जं
तए महुरो भट्टिणीए दंसिहो भावाणुप्पवेसो खलदि विअ से दिट्ठो णिण्णुणअप्पदेसेसु
किं बहुणा सत्ताणुप्पवेससंकाए (संताणु°) आलवणकोदूहलं मे जणअदि ।

सानुमती—अम्हो एसा राएसिणो वट्टिआणिउणदा । जाणे सही
अग्गदो मे वट्टदि त्ति । a [अहो एसा राजर्षेर्वर्तिकानिपुणता । जाने
सख्यग्रतो मे वर्तत इति ।]

राजा—

यद्यत्साधु न चित्रे स्यात्क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किंचिदन्वितम् ॥ १४ ॥

सानुमती—सरिसं एदं पच्छादावगरुणो सिणेहस्स अणवलेवस्स
अ । b [सदृशमेतत्पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्यानवलेपस्य च ।]

विदूषकः—भो दाणि तिणिण तत्तहोदिओ दीसंति । सव्वाओ
अ दंसणीआओ । कदमा एत्थ तत्तहोदी सउंदळा । [भोः इदानीं
तिस्रस्तत्त्वभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमान्न तत्रभवती
शकुन्तला ।]

SANU—How great is the saintly king's skill in (using) the
pencil (painting brush) ! I believe, my friend is present before me.

* KING—Whatever may be defective (lit:- not good) is made
otherwise (i. e. improved) in a picture; (or, whatever would
not appear to advantage-if faithfully portrayed-in a picture, is
delineated otherwise); nevertheless her loveliness is very partially
traced (delineated) by the drawing.

SANU—Natural it is for an affection (grown) intense through
remorse and for an unconceited character (or absense of vanity.)

VIDU—Friend, now there appear three of these respected maid-
ens. And all are beautiful; which among these is Sakuntala ?

a R om वट्टिआ b F continues the king's speech
before Sanumati's, thus तथा हि अस्यास्तुंगमिव स्तनद्वयमिदं निम्नैः
नाभिः स्थिता । दृश्यते विषमोन्नतश्च बलयो भित्तौ समायामपि । अंगे च प्रति-
भाति मार्दवमिदं स्निग्धप्रभावास्त्रिम् । प्रेम्णा मन्मुखमीषदीक्षत इव स्मेरा च
वक्त्राव माम् । ; then मिश्रकेशी—सरिसं &c. om. अणवलेवस्स अ.

सानुमती—अणभिण्णो वखु सहीरूपस्स मोहदिट्ठी अअं जणो ।
[अनभिज्ञः खलु सखीरूपस्य मोघहाष्टिरयं जनः ।]

राजा—त्वं तावत्कतमां तर्कयसि ।

विदूषकः—तक्केमि जा एसा सिद्धिल्लकेसवंधणुव्वंतकुमुमेण केसंतेन उट्ठिभण्णसेअविट्ठुणा वअणेण विससदो ओसरिआहिं बाहाहिं अवसे-
असिणिद्धतरुणपल्लवस्स चूअपाअवस्स पासे इसिपरिस्संता विअ आछि-
हिदा एषा तत्तहोदी सउंदळा । इदराओ सहीओ त्ति । [तर्कयामि
येषा शिथिलकेशचन्धनोद्धान्तकुमुमेन केशान्तेनोद्भिन्नस्वेदविन्दुना वद-
नेन विशेषतोऽपसृताभ्यां बाहुभ्यामवसेकस्मिन्वतरुणपल्लवस्य चूतपाद-
पस्य पार्श्वे इषत्परिश्रान्तेवालिखिता एषा तत्रभवती शकुन्तला । इतरे
सरूपाविति ।]

राजा—निपुणो भवान् । अस्यत्त मे भावचिह्नम् ।

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः

अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्तकोच्छ्वासात् ॥ १९ ॥

SANU—This man of fruitless sight is truly incapable of distinguish-
ing my friend's beauty.

KING—Well, whom do you guess?

VIDU—I think this here, who is drawn as if somewhat fatigued,
near the mango-tree whose fully developed foliage fresh with wa-
tering, with the end of her hair from which the flowers have dropped
off out of the loose braid, with a face on which drops of perspi-
ration have gathered (broken out), (and) with the arms much
more drooping, this is Sakuntala;—the others, her friends.

KING—You are clever. There is an indication of my passion
here. The impression of my perspiring fingers appears soiled upon
the outline; and here a tear that had fallen on (her) cheek is observable
from the rising up of the colour. Chaturika, this object of amuse-
ment is not finished (lit:—is halfdrawn). Go please, get
the pencil.

चतुरिके अर्धलिखितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ । वर्तिकां ताव-
दानय ।

चतुरिका—अजन माधव अवलंब चित्तफलं जाव आअच्छामि ।
[आर्य माधव्य अवलम्बस्व चित्रफलं यावदागच्छामि ।]

राजा—अहमेवैतदवलम्बे । (यथोक्तं करोति ।)
(निष्क्रान्ता चेटी ।)

राजा—(निश्चस्य ।)

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं
चित्रार्पितामहमिमां बहुमन्यमानः ।
स्वतोऽवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातः सखे प्रणयान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ १६ ॥^a

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) एसो अत्तभवं णिं अदिक्कमिअ
सच्चं मिअतिण्हिअं संकतो । (प्रकाशम् ।) भो अवरं किं एत्थ लि-

CHATUR—Honoured Madhavya, please take up (lit:—support)
the picture board till I come.

KING—I myself will take it up. (Does as said).

(Exit attendant.)

KING—(Sighing) Having before cast off my love who had
come to me in person, I, who (now) pay great regard to her, here
drawn in the picture, have, after passing beyond [a river, in the way,
which had abundant water, become possessed, O Friend, of a longing
for (come to regard with earnestness) the water of the mirage.

VIDU—(To himself) Here his Majesty Having crossed (passed
by, disregarded) a river has really gone towards the water of the

a A F O give this verse followed by a speech of
the Apsaras, before Vidushaka's question on p. 164.
A F I O S read as in the text; but I O om. the st. dir.
G R मृदुः in the place of अहं; D T पुनः for it. G R T
राजा-अहं हि साक्षा°.

हिद्वं । a [एषोऽत्रभवान्दीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकां संक्रान्तः ।
योः अपरं किमत्र लिखितव्यम् ।]

सानुमती—जो जो पदेसो सहीए मे अहिरुइदो तं तं आलि-
हिदुकामो भवे । b [यो यः प्रदेशः सरुया मेऽभिरुचितस्तं तमालि-
सितुकामो भवेत् ।]

राजा—श्रूयताम् ।

कार्या सैकतलीनहंसमिधुना स्रोतोवहा मालिनी

पादस्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः

शृङ्गे कृष्णमृगस्थं वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥१७॥०

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) जह अहं देक्खामि पूरिद्वं णेण
चित्तफलं लम्बकुच्चाणं तावसाणं कदंबेहिं । [यथाहं पश्यामि पूरयि-
तव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकुर्चानां तापसानां कदम्बैः ।]

राजा—वयस्य अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमत्र विस्मृ-
तमस्माभिः ।

mirage. (Aloud) Friend, what more is to be drawn here ?

SANU—He must be thinking of drawing those various spots
which were liked by my friend.

KING—Listen; the river Malini is to be drawn with pairs of
swans resting on its sandy bed; on both sides of it, (are to be deli-
neated) the holy hills adjoining the Himalaya (lit:—Gauri's father)
with the deer sitting on them; and beneath a tree, with bark
garments hung on its branches, I wish to draw a doe rubbing her
left eye on the horn of a black antelope.

VIDU—(To himself) As I see, he is about to fill the picture-
board with groups of long-bearded hermits.

KING—Friend, further we forgot the decoration intended for
Sakuntala.

a G R om सच्चं; ०तिष्ठिआए संक०. b G R अहिरुवो.
c A 'माधन्य धू'; for the 2nd line पादांते निवृत्तं निषण्णचमरो
गौरीगुरोः पावने ।

विदूषकः—किं विअ [किमिव ।]
 सानुपती—वणवासस सोउमारस्स अ जं सरिसं भविस्सदि । a
 [वणवासस्य सौकुमार्यस्य च यत्सदृशं भविष्यति ।]

राजा—
 कृतं न कर्णापितवन्धनं सखे
 शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम् ।
 न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं
 मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ १८ ॥

विदूषकः—भो किं णु तत्तहोदी रत्तकुवळअपल्लवसोहिणा अम-
 हस्थेण मुहं आवारिअ चइदचइदा विअ ठिआ । b (सावधानं नि-
 रुप्य । दृष्ट्वा ।) आ एसो दासीए पुत्तो कुसुमरसपाडच्चरो तत्तहो-
 दीए वअणं अहिलंवेदि दुट्ठमद्दुअरो । [भोः किं नु तत्रभवती रक्त-
 कुवलयपल्लवशोभिना ग्रहस्तेन मुखमावार्य चकितचकितेव स्थिता ।
 आः एष दास्याःपुत्रः कुसुमरसपाटच्चरस्तत्रभवत्या वदनमभिलङ्घ्यते दुष्ट-
 मधुकरः ।]

VIDU—What is it?

SANU—Such as may be suited to a forest-life and to a delicate form (lit.—to tenderness).

KING—Friend, I have not drawn a sirisha-flower with the stalk placed on the ear and the filaments hanging down to the cheeks; nor have I drawn between the breasts (over the bosom) a garland of lotus-fibres, soft like the rays of the autumnal moon.

VIDU—Friend, why does the respected lady stand as if somewhat frightened, having covered (screened) her face with the (forepart of the) hand beautiful like the petal of a red lotus? (Observing carefully; marking) Ha! Here this whore-son, the

a AOS जं अनुसदि°. b I R ओवारिअ. F G आवारि in संस्कृत, DOS 'I' आवृत्य.

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

विदूषकः—भवं एव अविणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे पह-
विस्सदि । [भवानेवाविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति ।]

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे किमितः परिपतन-
वेदमनुभवसि ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृपितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपाद्यति मधुकरी न सल्लु मधु विना त्वया पिबति ॥ १९ ॥

सानुमती—अज्ज अभिजादं रूढु एसो वारिदो ।^a [अथा-
भिजातं खल्वेष वारितः ।]

विदूषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी । [प्रतिषिद्धापि
वामेषा जातिः ।]

राजा—एवं भो न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि संप्रति ।

bee, the robber of the nectar of flowers, falls upon (darts at) the
lady's face.

KING—Indeed, drive off that bold thing.

VIDU—You yourself, who are the chastiser of the rude, will
be able to drive it off.

KING—All right. Pray, Thou beloved guest of a flower-
creeper, why dost thou undergo the trouble of flying about here ?
The fondly-loving female bee sitting on the flower, waits for thee
(and) although she is thirsty, does not indeed sip the honey
without thee

SANU—It is indeed for once driven off in a genteel manner !

VIDU—Although turned away (driven off) this kind (of crea-
tures) is perverso.

KING—Thus, thou dost not obey my order ; then hear now, O
Bee ! Shouldst thou touch the lip of my beloved wife (which is) as—

a I have in संस्कृत for अज.

अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं

पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।

बिम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-

स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ २० ॥

विदूषकः—एवं तिवखणदंडस्त किं ण भाइस्सदि । (प्रहस्य ।
आत्मगतम् ।) एसो दाव उम्मत्तो । अहं पि एदस्स संसग्गेण ईदि-
सो म्हि संवुत्तो । (प्रकाशम् ।) भो चित्तं कखु एदं । a [एवं ती-
क्षणदण्डस्य किं न भेष्यति । एष तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य संसर्गे-
णेदृशोऽस्मि संवृत्तः । भोः चित्रं खल्वेतत् ।]

राजा—कथं चित्रम् ।

सानुमती—अहं पि दाणिं अवगदत्था किं उण जहलिहिदाणु-
भावी एसो । b [अहमपीदानीमवगतार्था किं पुनर्यथालिखितानु-
भाव्येषः ।]

राजा—वयस्य किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् ।

red as a Bimba, lovely like the uninjured young leaf of a tree, and
which I sucked only tenderly in the festive pleasures of love, I
shall have thee put in confinement in the interior of a lotus.

VIDU—Why will it not be afraid of you whose punishment is
so severe ? (Laughing; to himself). He has certainly gone mad.
I too, by his contact have been so. (Aloud) Friend, it is a
picture.

KING—How ? 'Tis a picture ?

SANU—I too have just come to know the thing. What then of
him who has actually experienced what he has drawn ?

KING—Friend, what meddlesomeness you have committed
here ! While I experienced the pleasure of her sight with a heart

F P G R संसर्गेण; A R ईदिसवण्णो विअ सं. b D G O

दर्शनमुत्तमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।
स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्तीकृता कान्ता ॥ २१ ॥

(बाष्पं विहरति ।) a

सानुमती—पुन्नावरविरोहो अपुनो एसो विरहमगो । b पूर्वा-
वरविरोध्यपूर्व एष विरहमार्गः ।]

राजा—वयस्य कथमेवमविश्रान्तदुःखमनुभवामि ।

प्रजागरात्खिन्नीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २२ ॥

सानुमती—सव्यहा पमज्जिदं तुए पच्चादेसदुक्खं सउंदकाए ।
[सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः ।]

(प्रविश्य ।)

wholly absorbed in her, as if she were visible before me, you, by making me remember the thing, have again reduced my beloved wife to a (mere) picture.

(Sheds tears).

SANU—This way of (the influence or effect of) separation is unusual having in it an inconsistency between the previous and the subsequent conduct.

KING.—Friend, how, do I thus experience unceasing grief ? By (usual) sleeplessness, her union in a dream is prevented ; tears, on the other hand, do not allow (me) to see her even when she is drawn in a picture !

SANU—You have wholly (or in every respect) removed (atoned for) Sakuntalā's grief for her repudiation.

(Enter Chaturikā).

a A रोदिति । F विषमति for विहरति. D O S T विकिरति. for विहरति b. D एसो संविभा (हा !) न (संविधानं) मगो । O T begin with भहो. O S एसो विधानमगो, T is ambiguous, giving all the three readings संविधान, विधान, विरह.

चतुरिका—जेदु जेदु भट्टा । वट्टिआकरंढअं गेण्हिअ इदोमुहं
प्रस्थिदं म्हि । a [जयतु जयतु भर्ता । वर्तिकाकरणढकं गृहीत्वेतोमुखं
प्रस्थितास्मि ।]

राजा—किं च ।

चतुरिका—सो मे हत्थादो अंतरा तरलिआदुदिआए देवीए वसुमदीए
अहं एव्व अज्जउत्तस्स उवणइस्सं ति सबलकारं गृहीदो । [स मे
हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्याहमेवार्थपुत्रस्योपनेष्या-
मीति सबलात्कारं गृहीतः ।]

विदूषकः—दिट्ठिआ तुमं मुक्का । [दिष्ट्या त्वं मुक्ता ।]

चतुरिका—गात्र देवीए विट्ठवल्लगं उत्तरीअं तरलिआ मोचेदि

CHA—May your Majesty be victorious ! Having taken the box
of brushes I was coming in this direction.

KING—What then ?

CHA—In the way it was taken forcibly (snatched) from my
hand by Queen Vasumati, accompanied by Taralika (lit:—with
Taralika as a second), saying “I shall myself take (it) to
my lord.”

VIDU—Fortunately you escaped (lit:—were let go) !

CHA—While Taralika freed the upper garment of the queen

a For. this and the following four speeches A has
the following :—प्रविश्य लिपिकरी—भट्टा । देविए कुलपट्टाए परिभणेण
अंतरा अवच्छिण्णो दे वट्टिआकरंढओ । राजा—भवतु । वयमप्यक्षमाः संप्रति
वर्तिकाकमेणि । अक्ष-बहुमग्णा से (अस्याः ।) कुलपट्टा । अवधा ण एदं
किञ्चि । विपंचिए क्खु असंनिभाणे एकतंतू वि अग्घदि (अर्पति ।) राजा—
वयस्य कयं अविश्रान्तदुःखं &c. to ब्रह्म विप्रगतामपि; then लिपिकरी—
भट्टा इदं पि दाणिं चित्तवड्ढिदिदं पिगलिआमीसाहि अवहट्ठिदं (अवचहितं) अं
अरिष । विदू—भिण्णा दाणिं से (अस्याः) आसा । राजा—हुं ।—स्तनोतरे हस्तं
निक्षिपति । नेपथ्ये—जअदु जअदु भट्टिणी । विदू—कर्णं दस्वा—अवेध ओ । मेधा-
विणि मई (मृगी) विअ अनुसरंती ववट्ठिदा अंतोदरव्वगरी पिगलिआ ।; then
राजा—वयस्य &c.

ताव मए णिव्वाहिदो अत्ता । ^a [यावदेव्या^१ विटपल्लमुत्तरीयं तर-
लिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा ।]

राजा—वयस्य उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवानिमां
प्रतिकृतिं रक्षतु ।

विदूषकः—अत्ताणं सि भणाहि । (चित्तफलकमादायोत्थाय च)
जह भवं अंतेउरकाळकूहादो मुंचीअदि तदो मं मेहप्पडिच्छंदे प्रासादे
सहावेहि । (द्रुतपदं निष्क्रान्तः ।) ^b [आत्मानमिति मण ।
यदि भवानन्तःपुरकाळकूटान्मोक्षयते तदा मां मेवप्रतिच्छंदे प्रासादे
शब्दापय ।]

सानुपत्ती—अण्णसंकंतहिअओ वि पदमसंभावणं अवेकत्तदि ।
अदिसिद्धिसोहदो दाणि एसो । [अन्यसंक्रांतद्वयोऽपि प्रथमसंभा-
वनमपेक्षते । अतिशिथिलसौहृद इदानीमेवः ।

which was caught by the branches (of a shrub), I took myself
off (stole away).

KING—Friend, the queen is coming, and she feels proud of
my esteem of her. You keep (safe) this portrait.

VIDU—Say ' (*Keep safe) yourself. ' (Takes the picture-
board and rises.) If your Majesty escape from the deadly poison
of the harem, then you will call me at the Megha-pratichchhauda
palace. (Exit with quick steps.)

SANU—Even having a heart (the affections) transferred to
another, he pays attention to his respect for the first wife. He
now has quite a cold affection (for her).

a F T अप्पा for अत्ता. b A णाहि । अङ्ग-सहि पडिक्खिदी वि दे
पडिक्खस्स अलंघणीभाकरीअदि । विदू-फलकमादाय ।—एसो मं तहि गोवेमि
(गोपायामि) अरथ पारावोदे वणिअ अवरो ण पेक्खदि ।—द्रुतपदं निष्क्रान्तः ।
F अत्ताणं पि किं सि न भणासि । नित्र०; अंतेउरकूटबागुगदो मु०; मेहप्प-
डिच्छासादे सहावेस्सदि एवं च तहि गोवापमि । अहि पारावदं उज्झिअ अण्णो
ओवि न पेक्खिस्सदि । इति द्रुत०. O S T कलहादो for काळकूहादो.

(प्रविश्य पत्रहस्ता)

प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो । [जयतु जयतु देवः ।]

राजा—वेत्रवति न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

प्रतीहारी—अह इं पत्तहत्थं मं देक्खिअ पडिणिउत्ता । [अध
क्तिम् । पत्रहस्तां मां प्रेक्ष्य प्रतिनिवृत्ता ।]

राजा—कार्यज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति ।

प्रतीहारी—देव अमच्चो विण्णवेदि । अत्थजादस्स गणणाबहुल-
दाए एक्कं एव पोरकज्जं पच्चवेक्खिदं तं देवो पत्तारूढं पच्चक्खीकरोदु
त्ति । [देव अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य गणनाबहुलतयैकमेव
पौरकार्यं प्रत्यवेक्षितं तद्देवः पत्तारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति ।]

राजा—इतः पत्रिकां दर्शय ।

(प्रतीहार्युपनयति ।)

राजा—(अनुवाच्य ।) कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धन-
मित्रो नाम नौन्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगामि

(Enter Pratiharī with a letter in her hand)

PRA—May your Majesty be victorious !

KING—Vetravati ! Did not you see the queen in your way ?

PRA—Yes. Seeing me with a letter in the hand, she returned.

KING—Knowing (the importance of) duty, she avoids causing
hindrance to me in the affairs of the state.PRA—My lord, the minister prays, " Owing to the over-
abundance of calculations of the several branches of revenue, only
one public affair was considered, which your Majesty will find (lit:-
see) as given on the paper. "

KING.—Show the paper here.

(Pratiharī hands it.)

KING—(Having read through) How ? The minister writes
that Dhanamitra a leading merchant trading on the seas died in a

तस्यार्थसंचय इत्येतदमात्येन लिखितम् । कष्टं स्वस्वनपत्यता । वेत्तवति
महाजनत्वाद्वहुपत्नीकेन तत्रभरता भवितव्यम् । विचार्यतां यदि का-
चिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्या स्यात् । ५

प्रतीहारी—देव दाणि एव साकेदअस्स सेट्ठिणो दुहिआ भिम्बु-
त्तपुंसवणा जाआ से मुणीअदी । [देव इदानीमेव साकेतस्य श्रेष्ठिणो
दुहिता निवृत्तपुंसवना जायास्य श्रूयते ।]

राजा—ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमर्हति । गच्छ । एवममात्यं ब्रूहि
प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि । (प्रस्थिता ।) [यद्देव आ-
ज्ञापयति ।]

राजा—एहि तावत् ।

प्रतीहारी—इअं म्हि । [इयमस्मि ।]

राजा—किमनेन संततिरस्ति नास्तीति ।

ship-wreck: and the poor man is without issue; that his store of
wealth goes to the king. It is indeed a pity to be without issue?
Vetravati! Being of great wealth, the good man (lit.—the honour-
ed man) must have many wives. Let it be inquired, if any wife
of his may be quick with child.

PRA—My lord, it is reported that his wife, the daughter of a
merchant of Sāketa, has had her ceremony for a male foetus, per-
formed only recently.

KING—Well, the child in the womb can receive (or, is the right-
ful owner of) the paternal wealth. Go, tell the minister so.

PRA—As your Majesty commands. (Exit.)

KING—Here, please.

PRA—Here I am.

KING—What matters it that one has or has not issue? Let it
be proclaimed that from whatsoever affectionate relative the subjects

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ २३ ॥

प्रतीहारी—एवं नाम बोसइद्वं । (निष्क्रम्य । पुनः प्रविश्य ।)
काले पवुठं विअ अहिणंदिदं देवस्स सासणं । [एवं नाम घोषयित-
व्यम् ।काले प्रवृष्टमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनम् ।]

राजा—(दीर्घमुष्णं च निःश्वास्य ।) एवं भोः संततिच्छेदनिरव-
लम्बानां कुलानां मूलपुरुषावसाने संपदः परमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते
पुरुवंशश्चिय एष एव वृत्तांतः । ॥

प्रतीहारी—पडिहदं अपंगलं । [प्रतिहतममङ्गलम् ।]

राजा—धिङ्मा मुपस्थितश्रेयोऽवमानिनम् ।

सानुमती—असंसअं सहिं एव हिअए करिअ णिन्दिदो णेण अप्पा ।
[असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा ।]

may be separated, Dushyanta is that relative to them, sin (or a
sinful one) excepted.

PRA—So indeed it may be proclaimed.

(Exit and re-enter pratihari)

Your Majesty's proclamation (lit:—order) was hailed like a
timely shower.

KING—(Heaving a deep and hot sigh) Thus, alas, the pro-
perty of families made supportless by the failure of issue goes over
to a stranger at the death of the principal person. The same is
to be the history (or condition) of the wealth of Pura's family at
my end.

PRA—May evil be averted !

KING—A curse on me that disregarded the blessing that had
approached !

SANU—Undoubtedly he censured himself having in mind none
but my friend.

a G R ०वंशशरीरकाल इवोत्तबीजा भूरवृत्ता ।

राजा—

सरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी
त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ॥
कल्पिष्यमाणा महते फलाय
वसुधरा काल इवोत्सवीजा ॥ २४ ॥

सानुमती—अपरिच्छिन्ना दाणि दे संददी मविस्सदि । [अप-
रिच्छिजेदानीं ते संततिर्भविष्यति ।]

चतुरिका—(जनान्तिकम् ।) अए इमिणा सत्थवाहवुत्ततेण
विमणाअदि मट्ठा । णं अस्सासिदुं मेहप्पदिच्छंदादो अज्जमाधव्वं मे-
ण्हिअ आअच्छेहि । ॥ [अये अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन विमना-
यते भर्ता । एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दादार्यमाधव्यं गृहीत्वागच्छ ।]

प्रतीहारी—सुट्ठ मणासि । (निष्क्रान्ता) [सुट्ठ मणसि ।]

राजा—अहो दुष्यन्तस्य संशयमारूढाः पिण्डमाजः ।

अस्मात्परं वत यथाश्रुति संभृतानि
को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

KING—For, although my self was implanted in her, I cast off, indeed, a rightful wife, the source of permanence to my family, that, like the earth with the seed sowed at the proper season, was to yield magnificent fruit.

SANU—The continuance of your line will now be uninterrupted.

CHA—(Aside) Oh ! His Majesty has grown sad by this account of the Merchant. Please bring with you the noble Mādhavya from the Meghapratichohanda palace, to comfort him.

KING—Oh ! The ancestors (lit.—the enjoyers of the rice-oblations) of Dushyanta have mounted upon a doubt; for indeed saying ‘ Who after him will offer us libations of obsequies, of water, prepared according to the precept ! ’ my ancestors drink of such of

a G R अज्ज माधव, विजणुव्वेओ for विमणाअदि.

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥ २९ ॥ a

(मोहमुपगतः ।) b

चतुरिका—(ससंभ्रममवलोक्य ।) ० समसस्तदु समसस्तदु
मष्टा । [समा श्वसितु समाश्वसितु भर्ता ।]

सानुमती—हृदी हृदी । सदि क्खु दीवे ववधानदोसेण एसो
अंघआरं अणुहोदि । d अहं दाणि एव्व णिव्वुदं करेमि । अह वा
सुवं मए सउंदळं समस्तासअंतीए महेंदजगणीए मुहादो जणगभाओ-
स्सुआ देवा एव्व तह अणुचिद्धिस्संति जह अइरेण धम्मपदिणि मष्टा

the water, poured by me having no progeny, as remains after washing
their tears. (Faints).

CHATUR—(Looking with haste) Your Majesty will take comfort.

SANU—Alas, alas ! Although there is the light, he experiences
the evil effect of darkness through the fault of the screen. I will just
now make him happy. Or rather, I have heard from the mouth
of Mahendra's mother while soothing Sakuntala, that the gods

a A F P O S T ० others नियच्छतीति. b Be-
fore this st.-dir-. A ha संखु देववधानं । वअरयो (वयम्बः)
रासु रे सु पत पुनपुरिसाणं भारिणो भविस्सदि ति ।-
म । मे प र । सा अणुहुवं येन ओसहं आदंकेणि-
(। र । गटि । -आमल्लगुहसंतति कुलमेतस्पीरवं
व । भित्तमन देश इव सरस्वतोन्नोतः । then संमो हंगतः ।
in the same place has मि -हृदी । सदि दीवे ववधानदोसेण अंघ-
र राएयी । ० । अलं संदाविदेण वअरयो उज्जेव पद् अवरामु
पत प रुसाणं ठेगणो भविस्सदि ।-आमल्लगुहसंतति-
प वि तंके णिअत्तेदि । राजा-शोकनाटितकेन-
like A; th मोहमुपगतः । P nearly follows F.
o F this st dir. O S अवलोक्य for अवलोक्य; D T
ior it. d G R अंघआरदोसं for अंघआरं.

अहिर्निदित्सदि चि । ता जुत्तं एहं काळं पडिपाळिदुं । जाव इमिणा
जुत्ततेण पिअसहिं समरसासेमि ।^a (उद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता ।) [हा
धिक् हा धिक् । सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणैषोऽन्धकारमनुभवति ।
अहमिदानीमेव निर्वृतं करोमि । अथ वा श्रुतं मया शकुन्तलां समा-
श्वासयन्त्या गहेन्द्रजनन्या मुखाद्यज्ञमागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठा-
स्थन्ति यथाचिरेण धर्मपत्नीं मर्ताभिनन्दिष्यतीति । तस्माद्युक्तमेनं काळं
प्रतिपादयितुम् । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्वासयामि ।]

(नेपथ्ये ।)

अठवम्हणं अठवम्हणं । [अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम् ।]

राजा—(प्रत्यागतः । कर्णं दत्त्वा ।) अये माधव्यस्यैवार्तस्वरः ।
कः कोऽत्र मोः । b

themselves, desirous of sacrificial offerings, will so bring about that
the husband will soon receive with joy his duly-wedded wife. So
it is proper to wait for this (i. e. so much) time. Meanwhile I
will console my dear friend with this account. (Rising up in
space, exit).

(Behind the scene.)

Help ! Help ! (Lit.—A crime against the Brahman, or Veda or
the Brahman caste).

KING—(Coming to himself ; listening) O ! The cry of dis-
tress is like Mádavya's. Who is (waiting) here ?

a Before अहं दाणिं &c. O has चतुरिका—अलं संसर्पणं । अज-
वराहो अद् (अत्र) पद् । अवराधे वि अणुद्दत्तजन्मना गुणपुरिसार्णं अजु-
रिणा हविस्सदिति । (आत्मगतम् ।) न मे वअणं गेण्हादि अहं वा अणुक्क एव-
ववसाओ से आदंक्कं णिव्वत्तेदि । राजा—शोकावेगनाटितकेन—सर्वदा आमुक्कमुद्-
कतति कुलमेतत्पौरवं प्रजावन्द्ये । मय्यस्तमितमनार्थं देश इव सरस्वतीस्रोतः ।
—मोहमुपगतः । परिजनः—संसर्पणमवबलव्य—); A F P have similar
amplifications. I R ता न जुत्तं काळं प°. b Before कः कोऽत्र
मोः ; A has किपिकरी—तवस्वी पिगमिआमीसाणं मुहे पडिदो भविस्सदि ।
राजा—चतुमती गच्छ मद्भचनादनिविद्धपरिजनां देवी उपाकमस्व । प्रती-

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—ससंभ्रमम् । परित्ताभदु देवो संसभगदं वअस्सं । a
[परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम् ।]

राजा—केनात्तगंधो माणवकः ।

प्रतीहारी—अदिठ्ठरूवेण केण वि सत्तेण अकमिअ मेहप्पडिच्छं-
दस्स पासादस्स अगभूमि आरोविदो । b [अदृष्टरूपेण केनापि स-
त्त्वेनाक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्याग्रभूमिमारोपितः ।]

(Enter Pratihari.)

PRA—(With haste) Your Majesty will protect your friend who
is in danger.

KING—Who has attacked that poor fellow ?

PRA—By some evil spirit whose form is not seen (or of invisible
form) he is seized and placed on the uppermost floor of the Megha-
praticchahanda palace.

तथा ।—इति निष्क्रान्ता । नेपथ्ये—अवबम्हणं अवबम्हणं भो । राजा—परमार्थमीत
एव भिन्नस्वरो ब्राह्मणः ।; then कः कोऽत्र भोः। F P nearly follow;
so also O.

a A for this speech has प्रविश्य कंचुकी—आज्ञापयतु देवः ।
राजा—किमेवं माधव्यो माणवकः कंदति । कंचुकी—देव अवलोकयामि ।—निष्क्रम्य
संभ्रमात्पुनः प्रविष्टः । राजा—पर्वतायन न खलु किंचिदात्ययिकन् । कंचु—देव
नैवम् । राजा—तत्कुतोऽयं वेपथुः । किं तु । प्रागेव जरसा कंपः सविशेषं तु सांभ्र-
तम् । आविष्करोति सर्वांगं अश्वत्थमिव मारुतः । कंचु—तत्परित्रायतां सुददं महा-
राजः । F P O as before follow A. b A continues राजा-
कस्मात्परित्रातव्यः । कंचुकी—महतः । कृच्छ्रात्; F O also give the
same; then A has राजा—अये । अनिभिन्नार्थमुच्यताम् ।, O अयि निभि-
न्नार्थमुच्यताम्, and F अये भिन्नार्थमभिधीयताम् । then A कंचु—देव
याऽसावभ्रंलिहो नाम प्रासादः । राजा—किं तत्र ।; F O P follow ge-
nerally and किं तत्र ।; all these four copies give a verse
with some variations between one another, omitting
the speech in the text. A तस्याग्रभूमेर्गृह्णीलकंठै—रनेकविभ्रातिवि-
बन्धयन्त्यम् ।, सखा प्रकाशेतरमूर्तिना ते सत्त्वन केनारि निरृष्टा नीतः ॥;
R अदिक्कमिअ for अकमिअ.

राजा—(उत्थाय) मा तावत् । ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः ।
अथ वा ।

अहन्यहन्यात्मन एव ताव-
ज्ज्ञातुं प्रमादस्त्वलितं न शक्यम् ।
प्रजासु कः केन पथा प्रयाती-
त्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २६ ॥
(नेपथ्ये ।)

भो वयस्स अविहा अविहा । a [भो वयस्य अविध अविध ।]
राजा—(गतिभेदेन परिक्रामन् ।) सखे न भेतव्यं न भेतव्यम् ।
(नेपथ्ये ।)

(पुनस्तदेव पठित्वा ।) कहं ण भाइस्सं । एस मं को वि पञ्चाव-
णदसिरोहरं इक्खुं वि अ तिण्णभंगं करेदि । b [कथं न भेष्यामि ।]
एष मां कोऽपि पञ्चादवनतशिरोधरमिक्षुमिव त्रिभंगं करोति ।

KING—(Rising) That mustn't be allowed. Do evil spirits
infest even my residence ! Or yet, when it is not possible to know
one's (or my) own faults due to carelessness (being done) day by
day, is there the possibility to know fully (through and through)
as to who among the subjects goes by which path ?

(Behind the scene).

O Friend ! Help ! Help !

KING—(Walking round with an altered gait) Friend, fear not
fear not !

(Behind the scene)

(Again repeating the same) How shall I not fear ? Here some-
one is breaking me into three pieces like a sugar-cane, having bent
back my neck (lit.—with my neck bent back).

a A अयि धाव भो. F अभिधावोह. b A F P पञ्चामोडदक्षिरो-

राजा—(सदृष्टिक्षेपम् ।) धनुस्तावत् ।

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता)

यवनिका—भट्टा एवं सरासणं हत्थावावसहिदं । [भर्तः एतच्छरासनं हस्तावापसहितम् ।]

(राजा सशरं धनुरादत्ते ।)

(नेपथ्ये ।)

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्था

शार्ङ्गः पशुमिह हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा

द्रुप्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ २७ ॥

राजा—(सरोपम् ।) कथं मामेवोद्दिशति । तिष्ठ तिष्ठ कुणपा-

KING—(Casting a glance) The bow, please.

(Enter a Yavana-woman with a bow in her hand)

YAVA—Here, my lord, is the bow together with the arm-guard.

(The king takes the bow with an arrow.)

(Behind the scene).

Here, thirsty of the fresh blood of the throat, I kill thee struggling, as a tiger does a beast. Let now Dushyanta, who bears his bow to remove the fear of the distressed, be thy protector !

KING—(With rage) How, he points (his words) to myself. Stay, stay, thou devourer of carcasses. Thou wilt not be (i. e. live) now ! (Mounting the string on the bow) Vetravati, show the way upstairs.

(पश्चान्मोटित°). R पञ्चवणद (प्रत्यवन्त). L त्रिखंडभंगः; R तिखंडभंगः; B G O S T तिखंडभंगः; some copies have तिण्डभंगः; I तिण्णभंगः, which is evidently miscopied in the other mss. and then misrendered.

ज्ञान त्वमिदानीं न भविष्यसि । (शार्ङ्गमारोप्य) वेष्टवति सोपानमार्गमादेशय ।

मतीहारी—इदो इदो देवो । [इत इतो देवः ।]

(सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति ।)

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) शून्यं खल्विदम् ।

(नेपथ्ये ।)

अविहा अविहा । अहं अत्तमवन्तं पेक्खामि तुमं मं ण पेक्खसि ।
विडालगृहीदो मूसओ विअ णिरासो ण्हि जीविदे संवुत्तो । [अविधा
अविधा । अहमन्नमवन्तं पश्यामि । त्वं मां न पश्यसि । विडालगृहीतो
मूषक इव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः ।]

राजा—भोस्तिरस्करिणीगर्वित मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष
तमिषु संदधे

यो हनिष्यति वधं त्वां रक्ष्यं रक्षति च द्विजम् । a

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ॥ १८ ॥

(अस्त्रं संधत्ते ।) b

PRATI—This way, this way your Majesty.

(All proceed with haste.)

KING—(Looking about) It is all vacant here (there is no one here).

(Behind the scene).

Woe! Woe! I see your Majesty, you do not see me. Like a mouse seized by a cat, I have become hopeless of life !

KING—O Thou proud of thy power of concealment ! My missile shall see thee. Here I affix that arrow (to my bow) which shall kill thee that art to be killed and save the Brahman who is to be saved, for the swan takes up milk and rejects the water that is mixed with it. (Aims the missile).

a रक्ष्यं रक्षिष्यति द्वि° A F O P. b R राज्ञं for अस्त्रं.

(ततः प्रविशति विदूषकमुत्सृज्य मातलिर्विदूषकश्च ।)

मातलिः—

कृताः शरव्या हरिणा तवासुराः

शरासनं तेषु विकृप्यतामिदम् ॥

प्रसादसौम्यानि सतां मुह्यन्ते

पतन्ति चक्षूषि न दारुणाः शराः ॥ २९ ॥a

राजा—(अस्त्रमुपसंहरन् ।) अये मातलिः । स्वागतं महेन्द्र-
सारथे ।

विदूषकः—अहं जेण इट्ठिपसुमारं मारिदो सो इमिणा साअदेण
अहिणन्दोअदि । [अहं येनेट्ठिपसुमारं मारितः सोऽनेन स्वागतेना-
भिनन्द्यते ।]

मातलिः—(सस्मितम् ।) आयुष्मन् श्रूयतां यदस्मि हरिणा भव-
त्सकाशं प्रेषितः । b

(Then enter Matali having left Vidushaka
free ; also Vidushaka).

MATALI—The demons have been made the marks for thy arrows
by Indra. Let this bow be drawn against them. The eyes, gentle
with good pleasure, and not the dreadful arrows, of the good, fall on
friendly persons.

KING—(Withdrawing his arrow) O ! it is Matali. Welcome !
Charioteer of Indra !

VIDU—He is hailing with a welcome him who killed (was kill-
ing) me in the manner of (killing) a sacrificial beast !

MATALI—(With a smile) Long-lived one ! Hear why I am
despatched to you by Indra.

a F P G I शरव्यम् for शरव्याः. But none of our Mss.
give शरव्यम्. b F G O P यदर्थमस्मिन्.—शभिह प्रेषितः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मातलिः—अस्ति कालनेभिप्रसूतिर्दुर्जयो नाम दानवगणः ।

राजा—श्रुतपूर्वो मया नारदात् । a

मातलिः—

सस्युस्ते स किञ्च शतक्रतोरजस्य-

स्तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्ति-

स्तजैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः b ॥ १० ॥

स भवानात्तशस्त्र एवेदानीमेन्द्रं रथमारुह्य विजयाय प्रति-
ष्ठताम् । c

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मघवतः संभावनया । अथ माढव्यं
प्रति भवतां किमेवं प्रयुक्तम् ।

KING—I am attentive.

MATALI—There is a tribe of demons named Durjaya, the progeny of Kālanemi.

KING—I once heard of it from Narada.

MATALI—That troop then is incapable of being subdued by Indra your friend; you are declared the destroyer of it at the head of battle. That nocturnal darkness, which the sun is not able to destroy, is dispelled by the moon. You therefore armed as you already are, will now set out for victory having mounted on Indra's chariot.

KING—I am obliged by this honour of (i. e. done to me by) Indra. And why did you use that sort of a manner towards Madhavya ?

a G R अस्ति । श्रुतपूर्वः. b A F P अवश्यः for अजस्यः. c G R T °दानीं तमेन्द्ररथमा°.

मातलिः—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनःसंतापादायु-
ष्मान्मया विक्रवो दृष्टः । पश्चात्कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि ।
कुतः ।

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणं कुरुते ।

प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते जन्तुः ॥ ३१ ॥ ^a

राजा—(जनान्तिकम् ।) वयस्य अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा
तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्रचनादमात्यापिशुनं ब्रूहि । ^b

त्वन्मतिः केवला तावत्परिपालयितुं प्रजाः ॥

अधिज्यमिदमन्यास्मिन्कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ ३२ ॥ ^c

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । (निष्क्रान्तः) [यद्भवाना-
ज्ञापयति ।]

MATALI—That also I will tell. I found you (lit.—the long-
lived one) anxious (uneasy) from mental agitation due to some
cause. Then to rouse you to anger I did so; for fire blazes when the
fuel is stirred, the serpent spreads its hood when harmed (oroffended);
generally (every) being displays its own power through provocation
(excitement).

KING—(Aside) Friend, the order of the lord of Heaven is not to be
transgressed. So having communicated this affair (lit.—having made
him aware of the matter about this affair), say to minister Pisuna,
‘ For a while your intelligence will be alone to protect the subjects.
This strung bow is engaged in another duty.’

VIDU—As your Majesty commands. (Exit).

a F P for the 2nd line तेजस्वी संक्षोभात्प्रायः प्रतिपद्यते तेजः।
D चरणहतः for विप्रकृतः. G R O S °पद्यते हि जनः। b F O S
राजा—युक्त (°मिद° S) मनुष्ठितं भवद्भिः।; then F विदूषकं प्रति for
जनान्तिकम्. O P om. the st. dir. altogether. c A D G R
T परिपालयितुं प्रजाः; F O P प्रतिपालयितुं. I S परिपालयितुं.

षष्ठोऽङ्कः ।

१८७

मातलि—इत आयुष्मान् । a

(राजा रथारोहणं नाटयति ।)

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति षष्ठोऽङ्कः ।

MATALI—This way, long-lived one !

(The king mounts on the chariot).

((Exeunt all).

END OF ACT VI.

a F G R मातलिः—आयुष्मान्नयमारोहतु ।, P रथमारोहत्वायुष्मान् ।-

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथारूढो राजा मातालेश्च ।) a

ACT VII.

(Then enter in the heavenly path the king seated on a chariot and Matali).

a In the beginning of this Act A gives the following प्रवेशक.—ततः प्रविशति नाकलासिका—नाकलासिका—आणत्तं हि गुरुणा पारण जधा एदेसु एयेव दिवसेसु मच्चलोभादो (मर्येलोकात्) उत्तिण्णेण भवदो पुरंदरस्स पिअआरिणा दाणवहणिमित्तं गतव्वं । जाव अब्भञ्चिअ इमं आपुच्छीअमाणो णिक्खिअदि ताव एयेव मए विबुद्धपच्चखं मंगलणिमित्तं किपि पेक्खणअं दरिसईदव्वं । ता तुमं कपि लासिअं अण्णेसिअ संगीदसालए आगच्छत्ति । ता जाव लासिअं अण्णेसमि ।—परिकम्यावलोक्य च ।—का पुण एस गहिदवरणा पच्छा हरिसिदुक्कंठिदा (हर्षितोत्कं०) विअ इदो एवागच्छदि ।—निपुणमवलोक्य—कथं पिअसही चूदमंजरी । ता जाव एदाए सह उवज्झाअसमीव गच्छामि । (इति प्रतिपालयति । ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टा लासिका ।)—सहर्षं सविस्मयं च ।—अहो महाप्पहावो राएसी दुस्संतो ।—सासूयमु—अहो महाबलो सो इदो दुज्जओ दाणवबलो ।—विचार्य—अथ वा दुस्संतो एयेव जेण सारथिदुदियेण एयेव अनेक पहरणसाइसाई विकिरंतो खणेण एयेव णिहदो सो दुज्जअदाणवबलो ।—नृत्यति ।—प्रथमा—उपसृत्य—सहि चूदमंजरीए । उक्कंठिदा विअ लक्खीअसि ।—द्वितीया—विलोक्य—कथं पारिजादमंजरी । सहि सव्वं कथईस्सं । तुमं दाव कहिं पत्थिदत्ति पुच्छिस्सं ।—प्रथमा—सहि संखेवेण कथईस्सं । अहं खु राएसिणो दुस्संतस्स दाणवविजभववदेसेण अज्ज मंगलणिमित्तं किं पि पेक्खणअं दंसीअदत्ति । उवज्झाअस्स आणाए (आज्ञया) उभे एयेव सआसं ।—द्वितीया—सोत्कंठम्—आसि अवसरो एदस्स । इदाणि पुणो मच्चलोअं पत्थिदे एदास्सि महाराए कस्स दंशिअदि ।—प्रथमा—साशंकम्—सहि किं महेंदस्स मणोरथा संपादिअ गदो उद अण्णत्ति (उतान्यथेति) ।—द्वितीया—सहि । सुणु । अज्ज एयेव । गोसग्गसमएण वरं दुज्जअदाणवजीविदसव्वस्ससेसं गेण्डिअ जाव अ तिअसवि—लासिणी (त्रिदशविलासिनी) सरसहिअआई अवाणि अहिप्पठ्ठदो । अदो अ मे हरिसोक्कंठाणं कारणं ।—प्रथमा—सहि तए पिअं णिवेदिदं जं येव उवज्झाएण पुरुवंसराएसिणो पुरदो कट्ठं कादं आणत्तं । तं येव गीदं कदअ एरथ एयेव करेम्ह—द्वितीया—जं दे रोअदि (रोचते) एव्वं तं जं येव गीदं मए लविदं तए (त्वया) वा सह णचम्ह ।—प्रथमा—सहि एवं करेम्ह । उभे गायतः ।—अविसअगमणं केवणअण्णं च सराअं आलिं महुसमओ (सरागं आलिं ? मधुसम०) । अण्णं

राजा—मातले अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषादनु-
पयुक्तमिवात्मानं समर्थये ।

मातलिः—(सस्मितम् ।) आयुष्मन् उभयमप्यपरितोषम् ।
कुतः । a

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः

प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यपदानविस्मितो

भवतः सोऽपि न सत्क्रियः गुणान् ॥ १ ॥ b

राजा—मा मैवम् । स खलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनवसरे
सत्कारः । मम हि दिवौकसां समक्षमर्घासनोपवेशितस्य

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं

जयन्तमुद्रीक्ष्य कृतस्मितेन ।

KING—Matali, having executed the commission of Indra, I
yet think myself useless, as it were, from the special honour (done,
or reception given, to me) by him.

MATALI—(With a smile) Long-lived one, Both (of you)
are not satisfied ; for, by the honour (done to you), you think the
previous obligation on Indra worthless (slight). He too astonished
at your heroic deed does not consider (as sufficient) those special
forms of reception.

KING—No, don't say so. That honour (done to me) at the
time of giving me leave (or bidding me farewell), was beyond the
region even of expectations ; for having seated me, on a half of his

कुपई (करोति) विसृज्य पाटलिप (पाटल्याः ?) इमाए भूमिप । इत्यंते
नतिंसां निष्कांते । प्रवेशकः । A रथयानेन. F O P आकाशवर्त्मना. R
रथाधिष्ठः.

a G R ०तोषं समर्थये, F P तोषमवगच्छ । b A उपकृतं हरेस्तथा,
अर्घांस्तु सत्कारमवेक्ष्य मन्यते । गणयत्यपदानसंमितां भवतः सोऽपि न सत्क्रि-
याभिमाम् । F P follow A having अवदानं for अपदान. O प्रथ-
मोपकृतिं हरेर्भवान् लघु सत्कारमवेक्ष्य मन्यते &c. as in the text.

आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्का
मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥ २ ॥

मातलिः—किमिव नामायुष्मानमरेश्वरान्नार्हति । पश्य
मुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं
त्रिदिवमुद्धृतदानवकण्टकम् ।
तव शौर्यधुना नतपर्वभिः
पुरुषकेसरिणश्च पुरा नलैः ॥ ३ ॥ a

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।
सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ४ ॥ b

own seat, in the presence of the gods, Indra smiling and looking at Jayanta, who stood by and inwardly longed (for such distinction), fastened round my neck a garland of Mandâra flowers, which was marked with the celestial sandal on his breast rubbed off (by it).

MATALI—What forsooth does your honour not deserve at the hands of the lord of the gods? While Indra lay at ease (or enjoyed ease), the two (famous weapons) removed (or pulled off) from Heaven the thorns in the form of demons (lit:—made Heaven such as had the thorns pulled off); now, by your arrows of which the joints (the knots at the joints) are planed off, and formerly by the claws of the Man-lion.

KING—In that, certainly, the greatness of Indra alone is to be praised; that servants are successful even in great offices,—know that to be the effect of the regard of (i. e. shown by) the masters.

b A F P किं प्राभविष्यदरु-
noticing विभेत्ता as a

for

DO

मातलिः—सदृशमेवैतत् । (स्तोकमन्तरमतीत्य ।) आयुष्मन्
इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः ।

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां
वर्णैरमी कल्पलतांगुकेषु ।

संश्रित्य गीतक्षममर्थवन्धं
दिवौकसरस्वचरितं लिखन्ति ॥ ९ ॥ a

राजा—मातले अमुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वद्युर्दिवमधिरोहता मया न
लक्षितः स्वर्गमार्गः । कतमस्मिन्मरुतां पथि वर्तमाने । b

मातलिः—

त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतीषि वर्तयति च प्रविभक्तश्चिः ।

Could Aruna have become, the destroyer of darkness, if the thousand-rayed Sun had not placed him on the yoke (of his chariot) ?

MATALI—Quite worthy it is (of you) ! (Having passed some distance) Long-lived one ! Behold here the glory of your fame that rests (or reigns) on Heaven's surface. Here the gods, having thought out a composition full of sense, suited to singing, describe your deeds, in writing, on canvass yielded ready by the Kalpa-tree, in the pigments that remain from the pigment-decorations of celestial beauties.

KING—Matali, eager as I was to fight with the demons, I did not observe the path of Heaven, yesterday, while mounting into the sky. In what region of the winds are we (at present) ?

MATALI—This is called the region (or path) of the wind Parivaha that bears the three-streamed river flowing (located or

a R विचित्र. D R अर्थजातम्. b G R कतरस्मिन्. All but A F P O om. मया.

तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं
वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ ६ ॥ ०

राजा—मातले अतः खलु सबाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा प्रसी-
दति । (रथाङ्गं विलोक्य ।) शङ्के मेघपदवीमवतीर्णो स्वः ।

मातालिः—कथमवगम्यते ।

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भि-

हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुल्लिप्तैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां

पिशुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

मातालिः—क्षणादायुष्मानात्माधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

situated) in the heavens; and that, distributing the rays, sets the stars into motion—the region that is free from all evil by the second stride of Hari.

KING—Matali, hence indeed, my soul with the internal and external senses, feels refreshed (or calm). (Looking at a wheel) We have descended to the region of clouds I believe.

MATALI—How is that known ?

KING—Your chariot, with the rims of the wheels wet with rain drops indicates our travelling over clouds full of water in the interior, by the chātakas flitting through the interstices of the spokes and by the horses glistening (lit:—tinged) with the flashes of the lightning.

MATALI—In a moment your honour will be on the land under your control.

a A F P वर्तयति चक्रविभक्त^०; तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायो-
र्भागो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः ।

राजा—(अघोऽवलोक्य ।) वेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संलक्ष्यते
मनुष्यलोकः । तथा हि ।

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनीं
पर्णाम्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात्पादपाः
संतानैस्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तिं व्रजन्त्यापगाः
केनाप्युत्तिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥ a

मातलिः — साधु दृष्टम् । (सन्नुमानमवलोक्य) अहो उदम-
रमणीया पृथिवी । b

राजा—मातले कतमोऽयं पूर्वापरतमुद्रावगाढः कनकरसनिस्सन्दी
सांध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते ।

KING—(Looking below) The world of men (i. e. the Earth) appears to present a wonderful sight by (our) rapid descent. For so, the Earth is, as it were, descending from the summit of the up-rising mountains ; the trees, by the appearance of the branches, leave off the state of being concealed among the leaves ; the rivers, whose water was not visible by their faint appearance, resume their full appearance by reason of their expansion ; behold, the world is, as it were, being brought to me by some one raising it up.

MATALI—Well observed ! (Looking with great regard or admiration) How highly charming is the Earth !

KING—Matali, which mountain is this, appearing like a bulwark of clouds in the evening twilight, washed by the eastern and western seas, and sending down liquid gold ?

a A F P संधानं तनुभावन°. R पर्णस्वांतर°. G R मज्जला°. S T मत्पार्श्वमुवनम् for पश्य भु°. O notices this and D probably supports, having बर्त्मभु°, as a miscopied expression.
b D F R T उदाररम°.

मातलिः—आयुष्मन् एष खलु हेमकूटो नाम किंपुरुषपर्वतः परं
तपस्विनां सिद्धिक्षेत्रम् । पश्य ^a

स्वायंभुवान्मरिचिर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽस्मिन् सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ९ ॥

राजा—तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं
गन्तुमिच्छामि ।

मातलिः—प्रथमः करुणः । (अवतरणं नाटयित्वा ।) एतावव-
तीर्णो स्वः । ^b

राजा—(सविस्मयम् ।)

उपोदशब्दा न रथाङ्गनेमयः

प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतयानिरुद्धत-

स्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥ १० ॥ ^c

MATALI—Long-lived one, it is indeed the mountain, Hemakuta by name, of Kimpurushavarsha (belonging to the part known as Kimpurushavarsha), the land of the acquisition of success (in austerities), for those practising austerities. See, here, that Creator, who sprung from Marichi the offspring of the Self-born, he, the father of gods and demons, here practises austerities with his wife.

KING—Then, holy powers are not to be passed by unsaluted. I wish to go having walked round the revered sage.

MATALI—Excellent proposal. (Representing descent) Here we have alighted.

KING—(With wonder) The rims of the wheels do not produce noise, nor does dust appear to rise; from its not coming into contact with the surface of the earth, your chariot which does not (for the same reason) jolt, though brought down (to the surface of the earth) does not appear to be so (brought).

^a D G R °पर्वतस्तपसां सिद्धि°. ^b D G R om ए-स्वः. ^c I G निरुद्धतः.

मातलिः—एतावानेव शतक्रतोरायुष्मतश्च विशेषः ।

राजा—मातले कतमस्मिन्प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

मातलिः—(हस्तेन दर्शयन् ।)

वरुमीकार्षेनिमग्नमूर्तिरुत्सा संदष्टसर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसंपीडितः ।

अंसव्यापि शकुन्तनीडनिचितं बिभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कबिम्बं स्थितः ॥ ११ ॥

राजा—नमोऽस्मै कष्टतपसे । b

मातलिः—(संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा ।) महाराज एतावदिति-
परिवर्धितमन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः ।

राजा—स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानम् । अमृतहृदमिवावगा-
ढाऽस्मि । c

MATALI—This much only is the difference between Indra and your honour (lit.— the long-lived one).

KING—Matali, in what part is Maricha's hermitage ?

MATALI—(Pointing with the hand) There where immoveable like the bare trunk of a tree, that sage stands (appears) facing the sun's orb, with his form half buried in an ant-hill, having the breast to which the slough of snakes has adhered, coiled fast at the throat by a ring of the tendrils of old creepers, bearing a mass of matted hair, that, flowing over the shoulders, is thickly filled with the nests of birds.

KING—A bow to him who is practising severe austerities !

MATALI—(Drawing in the reins of the chariot) Great king ! We have now entered the hermitage of the creator, where Mandara trees are reared by Aditi.

KING—It is a place of happiness superior to heaven (itself). I have as it were merged into a pool of celestial nectar.

a R वरुमीकाम. b I G: R नमस्ते कः, c D G निर्वृतिं.

मातलिः—(रथं स्थापयित्वा ।) अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य ।) भवान्कथामिदानीम् । a

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा ।) इत इत आयुष्मान् । (परिक्रम्य ।) दृश्यन्तामन्नभवतामृ-
षीणां तपोवनभूमयः ।

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामानिलेन वृत्तिरुचिता सत्करूपवृत्ते वने
तोये काञ्चनपद्मेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलातलेषु विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥१२॥b

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य ।

MATALI—(Stopping the chariot) Your honour may alight.

KING—(Alighting) How will you (come down) now ?

MATALI—I have made the chariot stationary ; we too will get down. (Having done so) This way, this way, your honour (will proceed). (Walking round) you may behold the penance grounds of the revered sages.

KING—Indeed with wonder do I behold ! In a grove where stand desire-yielding trees, maintenance of life is usually (i. e. as a rule) effected by means of (mere) air in a water tawny with the pollen of gold lotuses, the act of holy bathing (alone, is thought of); on the surfaces of precious stones, contemplation (is all that is practised); restraint (over the senses is observed) in the presence of celestial damsels; these sages practise austerities in the midst of that which other hermits aspire to gain by means of their austerities.

MATALI—High-soaring indeed is the ambition of the great.

a A D O P T साभिनयमवतीर्य ।— I G R मातले भवा*.
b A तोये हेमसहस्रपत्तसुभगे नर्कदिवं सद्मतम् ।

आकाशे ।) अये वृद्धशाकस्य किमनुतिष्ठति भगवान्मारीचः ।
किं ब्रवीषि । दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्टस्तस्यै महर्षिपत्नी-
सहितायै कथयतीति ।

राजा—अये प्रतिपाल्यावसरः खलु प्रस्तावः । a

मातलिः—(राजानमवलोक्य ।) अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदा-
स्तामायुष्मान् यावत्त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि ।

राजा—यथा भवान्मन्यते । (स्थितः ।)

मातलिः—(निष्क्रान्तः ।) b

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा ।)

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे वृथा ।

पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ॥ १३ ॥

(Walking round; in the air) O Aged-Sakalya, what is the venerable
Māṛiśa doing ? What say you ? That being questioned by Dāk-
shayani regarding the duties of devoted wives, he is explaining (the
duties) to her who is accompanied by the wives of the great sages.

KING—(Listening) O ! It is a subject whose time must not
be encroached upon (lit.—must be waited for. Or the introduction
of a new subject must await its time).

MATALI—(Looking at the king) Your honour may sit for a
while, here, at the foot of the Asoka tree, while I shall be waiting
for an opportunity (lit.—Interval to announce you to Indra's
father.

KING—As you like. (Rests).

MATALI—(Exit).

KING—(Indicating an omen) Why, O Arm, dost thou throb ?
I hope not for my desire, for a blessing that is once repudiated, will
with difficulty turn back.

a G R कर्त्तुं इत्या ।— b A F S T give no speech; before
the st. dir.; others आयुष्मान् यावत्त्वामिन्द्रगुरवे ।—वि०

(नेपथ्ये ।)

मा क्वं मा क्वं चाचलं करहि । कहं गदो एव अत्तणो पकिदि ।
[मा खलु मा खलु चाचलं कुरु कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् ।]

राजा—(कर्णं दत्त्वा ।) अभूमिरियमविनयस्य । को नु खल्वेष
निषिध्यते । (शब्दानुसारेणावलोक्य । सविस्मयम् ।) अये को नु
खल्वयमनुबध्यमानस्तपस्विनीभ्यामबालसत्त्वो बालः ।

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥ १४ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः ।)

बालः—जिभं सिंघं दंताइं दे गणइस्सं । [जृम्भस्व सिंह दन्तांस्ते
गणयिष्ये ।]

प्रथमा—अविणीद किं णो अपच्चणिविसेसाणि सत्ताणि विप्प-
अरेसि । इतं वड्डइ दे संरंभो । ठाणे क्खु इसिजणेण सव्वदमणो सि

(Behind the scene).

Don't, don't do that rashness. How, he has still followed his
own nature !

KING—(Listening) This is not a place for rudeness. Who indeed
is being scolded here ? (Looking in the direction of the voice,
wonderingly). Ah ! Who is this child, being closely followed
by hermit-ladies, who is possessed of a power not of a child, (and)
who, for the purpose of playing, is forcibly drawing from its mother,
a lion's whelp which has only half sucked the dug and the mane of
which is disbevelled (or disordered) by rough handling ?

(Then enter with two hermit-ladies a boy
occupied as described).

CHILD—Yawn, Lion ! I shall count your teeth.

1st. LADY—Naughty boy, why do you harm our beasts looked
upon (by us) with no difference from our own offspring (as dear to

किदणामहेओ सि । [अविनीत किं नोऽपत्यानिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त वर्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि ।]

राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः । ननमनपत्यता मां वत्सलयति ।

द्वितीया—एसा कखु केसरिणी तुमं छेवेदि जइ से पुत्तभं ण मुंवेसि । [एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयति यदि तस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि ।]

बालः—(सस्मितम् ।) अम्हहे बळिअं कखु भीदो भि (इत्य-
धरं दर्शयति ।) [अहो बलीयः खलु भीतोऽस्मि ।]

राजा—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिपाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधोऽपेक्ष इव स्थितः ॥ १९ ॥

us as our own offspring ?) Now , your naughtiness is increasing . Properly indeed have the hermits named you Sarvadamana (the controller of every thing) !

KING—Why indeed does my mind conceive a yearning for this child as if for my own son ? Certainly my childlessness moves me with affection .

2ND. LADY—This lioness will surely attack you if you do not let her whelp go .

CHILD—O ! Lo ! I am extremely frightened indeed ! (Shows or extends the lower lip .)

KING—This child appears to me to be the seed of (i e. sown by) some powerful lustre , (mighty energy) remaining like fire , in the condition of a spark , waiting for fuel (to blaze up) .

प्रथमा—वच्छ एदं बालमिदं मुंच । अवरं दे कीलणअं
दाइस्सं । [वत्स एनं बालमृगेंद्रं मुञ्च । अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि ।]

बालः—कहिं । देहि णं । (हस्तं प्रसारयति ।) [कुत ।
देक्षेनत् ।]

राजा—कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तथा ह्यस्य ।

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो

विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्यपन्नान्तरमिद्धरागया

नवोषसा भिन्नभिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

द्वितीया—सुव्वदे ण सक्को एसो वाआमेत्तेण विरमाविदुं । गच्छ
ममेकरए उडए मकंडेअस्स इसिकुमारअस्स वण्णचित्तिदो मित्तिआ-
मोरओ चिट्ठदि । तं से उवहर । ^a [सुव्रते न शक्य एष बाह्मात्रेण
विरमयितुम् । गच्छ । मदीय उटजे मार्कण्डेयस्यर्षिकुमारस्य वर्ण-
चित्तितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर ।]

1ST LADY—Child, let this young lion go. I shall give you
another toy.

CHILD—Where is it ? Give (me) that.

(Extends the hand.)

KING—How ! He also bears the sign of a universal sovereign.
For, extended in asking for the thing which is desired (by him),
his hand with its fingers connected as in a web appears like a so-
litary lotus flower, blooming at the early dawn of glowing redness
having the intervals between the petals imperceptible.

2ND. LADY—Suvratā, it is not possible to stop him by mere
words. Go; in my hut there is a clay-peacock painted in (different)
colours, belonging to the hermit boy-Markandeya; please get it
for him.

a R गच्छ तुमं । ममेके°.

प्रथमा—तह । (निष्क्रान्ता ।) [तथा ।]

बालः—इमिणा एव दाव कीलिस्सं । (इति तापसीं विलोक्य हसति ।) [अनेनैव तावत्कीरिष्यामि ।]

राजा—स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मै । (निश्चस्व) a

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्वर्णैरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७ ॥

तापसी—होदु । ण मं अअं गणेदि । (पार्श्वमवलोकयति ।)
को एत्थ इसिकुमाराणं । (राजानमवलोक्य ।) भद्दमुह एहि दाव ।
मोएहि इमिणा दुम्मोअहत्थग्गहेण डिमलीलाए बाहीअमाणं बालमिहं-
दअं । [भवतु । न मामयं गणयति ।....कोऽत्र ऋषिकुमारानाम् ।....
भद्रमुख एहि तावत् । मोचयानेन दुर्मोकहस्तग्रहेण डिम्मलीलयावा-
श्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।]

1st, LADY—Yes. (Exit).

CHILD—I shall meanwhile play with this same (whelp).
(Laughs looking at the hermit-lady).

KING—I really feel a longing for this naughty boy.
(Sighing) Happy they who (lit.—fortunate men) are soiled by
the dust on the person of their sons, seeking shelter in their lap,
with bud-like teeth partially visible in causeless smiles, and
making endeavours to speak, charming by the indistinct (utterance
of) syllables !

HERM. LADY—Well, he does not listen to me. (Looks to
her side.) Who is there of the young hermits ? (Seeing the king)
Good sir, please come (and) free the young lion which is being
roughly used by this (boy), in his childish play, with a grasp of
the hand which is difficult to disengage.

राजा—(उपगम्य । सस्मितम् ।) अयि भो महर्षिपुत्र ।

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना

संयमः किमिति जन्मतस्त्वया ।

सत्त्वसंश्रयमुखोऽपि दूष्यते

कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः ॥ १८ ॥ a

तापसी—भद्रमुहं न ह्य अहं इसिकुमारो । [भद्रमुखं न
स्वयमृषिकुमारः ।]

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्ययात्त
वयमेवंतर्किणः । (यथाम्यर्थितमनुतिष्ठन्बालस्पर्शमुपलभ्य । आ-
त्मगतम् ।]

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण

स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्या-

द्यस्यायमङ्गात्कृतिनः प्रसूतः ॥ १९ ॥ b

KING—(Approaching, with a smile) Oh great sage's son, why from very birth, do you, whose behaviour is contrary to the (ways of the) hermitage, pollute (the life of) peace (or discipline) when it is agreeable by the practice of the principle of goodness. Just as a young black snake pollutes a sandal-tree agreeable as a shelter for (or by affording shelter to) the animals !

HERM—LADY—Gentle sir, he is not indeed a sage's son.

KING—His action itself corresponding to his form declares (or bespeaks) it. We guessed that way thinking of (or considering) (this particular) place. (Doing as desired, feeling the touch of the child, to himself) Such is my happiness (while I am) touched on the limbs by this scion of the family of some unknown person. What happiness must he be giving to the mind of that fortunate man from whose body he has sprung !

a G R चन्दनम्. b G R प्रसूतः.

तापसी—(उभौ निर्वर्ण्य ।) अच्छरिअं अच्छरिअं ।
[आश्चर्यमाश्चर्यम् ।]

राजा—किमिव ।

तापसी—इमस्स बालअस्स रूपसंवादिणी दे आकिदि त्ति विन्हाविद म्हि । अपरिइदस्स वि दे अप्पडिछेमो संवुत्तो त्ति । [अस्य बालस्य रूपसंवादिनी ते आकृतिरिति विस्मापितास्मि । अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिछेयः संवृत्त इति ।

राजा—(बालमुपलब्धयन् ।) आर्ये न चेन्मुनिकुमारोऽयमथ कोऽस्य व्यपदेशः ।

तापसी—पुरुवंसो । ^a [पुरुवंशः ।]

राजा—(आत्मगतम् ।) कथमेकान्वयो मम । अतः सखु मदनुकारिणमेनमत्रभवती मन्यते । (प्रकाशम् ।) अस्त्येतत्पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम् । ^b

HERM. LADY—(Looking at both) Wonder ! Wonder !

KING — What is that ?

HERM. LADY—I have been struck (by seeing) that your form corresponds with the appearance of this boy ; that he has become tame before you though not familiar with him.

KING—(Fondling the child) Good lady, if he is not the son of a hermit, then what is the name of his family ?

HERM. LADY—The family of Puru.

KING—(To himself) How, has he the same family with me ? Hence indeed the respected lady thinks him to be like me (to have a form like mine). (Aloud) Puru's descendants do observe this as

^a F P पोरवो इति । D O T पुरुवंसो एवम् । S पुरुवंसज एवम् ।
^b A F P T स्वगतम्—न्ययोऽयस्माकम् । अतः &ca G R put the st. dir. प्रकाशम् after the following verse.

भवनेषु सुधासितेषु पूर्वं
क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।
नियतैकपतिव्रतानि पश्चा-
त्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ २० ॥ a

न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः ।

तापसी—जह भद्रमुहो भणादि । अच्छरासंबन्धेण इमस्स बालस्स जणणी एत्थ देवगुरुणो तवोवणे प्रसूदा । [यथा भद्रमुखो भणति । अप्सरसंबन्धेनास्य बालस्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता ।]

राजा—(आत्मगतम् ।) हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम् ।) सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी । b

तापसी—को तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णाम संकीर्तितुं चिन्तिस्सदि । [कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं चिन्तयिष्यति ।]

their final family-vow. To them who first choose to reside in palaces, white with mortar (i. e. splendidly built), for the protection of the earth, the grounds at the foot of trees afterwards serve for habitations, with their faithful wives alone devotedly accompanying them. But this is no place for men (to tread) by their own power.

HERM. LADY—Just as your honour says. This boy's mother, through her relation with an Apsaras was delivered here, in the penance-forest of the father of gods.

KING.—(To himself) Ah ! Here is another source of hope. (Aloud). Her ladyship is the wife of a royal saint of what name ?

HERM. LADY—Who will think of mentioning (uttering) his name who has abandoned a lawful wife ?

a G R रसाधिकेषु for सुधासितेषु. D S T It E °पति°, others ते°; O मुनि in the same place. b G R अपवार्य for आत्म-

राजा—(स्वगतम् ।) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्मीकरोति ।
यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । अथवान्याय्यः परदार-
व्यवहारः । ^a

(प्रविश्य मृन्मयूरहस्ता ।)

तापसी—सञ्चदमण । सउंदलावणं पेक्ख । [सर्वदमन शकुन्त-
लावण्यं पश्य ।]

बालः—(सद्यस्तिक्षेपम् ।) कहिं मे अज्जू । [कुल मे माता ।]

उभे—णामसारिस्सेण वंचिदो माउवच्छलो । [नामसादृश्येन
वञ्चितो मातृवत्सलः ।]

द्वितीया—वच्छ इमस्स मित्तिआमोरस्स रम्मत्तणं पेक्खस्सि
भणिदोसि । [वत्स अस्य मृत्तिकामयरस्य रम्यत्वं पश्येति भ-
णितोऽसि ।]

राजा—(आत्मगतम् ।) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुरारूया ।
सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्रप्रस्तावो
मे विषादाय कल्पते ।

KING—(To himself) This story indeed points to myself.
If I ask the name of this child's mother ?—Or inquiry (lit :—
business, meddling) about another's wife is not right.

(Enter the 1st hermit lady with the clay-
peacock in her hand).

1st LADY—Sarvadamaṇa, see the beauty of this bird (*Saundarā-
vann—Prakṛit*).

CHILD—(Casting his glance) Where is my mamma ?

BOTH—Fond of his mother, he has been deceived by the resem-
blance of the syllables the name.

2ND. LADY—Darling, you were asked to see the beauty of this
clay-peacock.

KING—(Aside) And is ' Sakuntalā ' his mother's name ? But
there do exist resemblances of names. Is it then that like the

बालः—अज्जूए रोअदि मे एसो भद्मोरओ । (क्रीडनकमादत्ते ।)
[मातः रोचते म एष भद्रमयूरः ।]

प्रथमा—(विलोक्य । सोद्वेगम् ।) अम्महे रक्खाकरंडं
से मणिबन्धे ण दीसदि । [अहो रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न
दृश्यते ।]

राजा—अलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात्परिभ्रष्टम् ।
[आदातुमिच्छति ।]

उभे—मा क्खु मा क्खु एदं अवलंबिअ । कहं गहीदं णेण ।
(विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः ।) [मा खलु मा
खल्विदमलम्ब्य । कथं गृहीतमनेन ।]

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

प्रथमा—सुणादु महाराओ । एसा अवराजिदा णाम ओसही
इमस्स जातकम्मसमए भववदा मारीएण दिण्णा । एदं किळ मादापि-
दरो अप्पाणं अ वज्जिअ अवरो भूमिपडिदं ण गेण्हादि । a [शृणोतु

mirage, the mention of the mere name is to bring on utter disap-
pointment to me !

CHILD—Ma'am, I like this fine peacock. (Takes the toy).

1st. LADY—(Looking with confusion) O ! The protecting-
casket does not appear on his wrist.

KING—Do not be afraid. Here, it has fallen on account of
the struggle of the lion's whelp. (Wishes to take it up).

BOTH—Do not, do not take hold of it. How ! He has taken it
up ! (Placing their hands on their bosoms they look at each other
with astonishment).

KING—Why were we prevented ?

1st. LADY—May your Majesty hear. This is a herb named
Aparājita given by the divine Mārīcha at the time of the rite

a O S T अस्मै in संस्कृत for इमस्स.

महाराजः । एषापराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारी-
चेन दत्ता । एनां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वापरो भूमिप-
तितां न गृह्णाति ।]

राजा—अथ गृहाति ।

प्रथमा—तदो तं सप्पो भविअ दंसइ । [ततस्तं सर्पो भूत्वा
वशति ।]

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ।

उभे—अणेअसो । [अनेकशः ।]

राजा—(सहर्षम् । आत्मगतम् ।) कथमिव पूर्णमपि मे मनोरथं
नाभिनन्दामि । (बाळं परिष्वजते) a

द्वितीया—सुखदे एहि । इमं वत्तंतं णिमव्वावुडाए सउंदळाए
णिवेदम्ह । [सुव्रते एहि । इमं वृत्तान्तं नियमन्यापृतायै शकुन्तलायै
निवेदयावः ।]

(निष्क्रान्ते ।)

in connection with his birth. None but his parents or himself takes
(i.e. can take) it up when dropped on the ground.

KING.—If one take it up ?

1st. LADY—Then it becomes a snake and bites.

KING—Did your ladyships at any time see such a change
of it ?

BOTH—Many times.

KING—(With joy, to himself) How then may I not hail with
joy my hope even when fulfilled ? (Embraces the child).

2ND. LADY—Suvratā ! Come, we will tell this matter to
Sakuntala who is engaged in (the observance of) her vows.

(Exeunt).

बालः—मुंच मं । जाव अज्जूए सआपं गच्छामि । ^a [मुञ्च माम् । यावन्मातुः सकाशं गच्छामि ।]

राजा—पुत्रक मया सहैव मातरमभिनन्दयिष्यसि ।

बालः—मम क्खु तादो दुस्संदो । ण तुमं । [मम खलु तातो दुष्यन्तः । न त्वम् ।]

राजा—(सस्मितम् ।) एष विवाद एव प्रत्याययति ।

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला ।)

शकुन्तला—विआरकाळे वि पकिदित्थं सव्वदमणस्स ओसहिं सुणिअ ण मे आसंसा आसि अत्तणो भाअहेएस्सु । अह वा जह सा-
णुमदीए आचक्खिदं तह संभावीअदि एदं । ^b [विकारकाळेऽपि प्रकृ-
तिस्थां सर्वदमनस्यौषधिं श्रुत्वा न म आशंसासीदात्मनो भागधेयेषु ।
अथ वा यथा सानुमत्याख्यातं तथा संभाव्यत एतत् ।

CHILD—Leave me. Let me go to Mamma.

KING—My darling son, you will joyfully meet your mother along with me.

CHILD—My father is Dushyanta, not you.

KING—(With a smile) This contradiction itself convinces me ?

(Then enter Sakuntala having her braid of hair woven once for all—i. e. wearing the same braid that was last woven before the separation).

SAKU—Hearing Sarvadamana's herb to have retained its own nature (not to have undergone change) even at the time of change, I had no faith in (I could not trust) my good fortune. Or yet, it may be as was told by Sānumati.

a F G R गमिस्सं for गच्छामि. b O S T सुणिअ वि ण मे
1. G R ण मे आसा आस. A आसासो for आसा आसि; F आसंसो,
P

राजा—(शकुन्तलां दृष्ट्वा ।) अये सेयमत्रभवती शकुन्तला a

वसने पारधूसरे वसाना

नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला

मम दीर्घं विरहव्रतं विमर्ति ॥ २१ ॥

शकुन्तला—(पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा ।) न क्व अज्ज-
उत्तो विअ तदो को एसो दाणि किदरक्खामंगलं दारअं मे गत्तसंसग्गेण
दूसेदि । [न खल्वार्यपुत्र इव ततः क एष इदानीं कृतरक्षामङ्गलं
दारकं मे गात्रससर्गेण दूषयति ।]

बालः—(मातरमुपेत्य ।) अज्जूए एसो को वि पुरिसो मं पुत्त
सि आळिगदि । [मातः एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति ।]

राजा—प्रिये कार्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं
अहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

KING—(Seeing Sakuntala) Ah ! Here the honoured Sakuntala,
of a holy character, clothed in dusky garments, with the face
emaciated through (austere) vows, having a braid tied once for
all, observes a long-continued vow (of self-denial) during her
separation from me who am excessively ruthless !

SAKU—(Looking at the king pale with repentance) He does
not certainly appear to be my husband. Then, who here contaminates,
by the touch of his body, my son who has (on him) an auspici-
ous protecting herb !

CHILD—(Going to his mother) Mamma, here some man
embraces me saying ' O son ! '

KING—My love , even cruelty shown by me to you has come
to have a favourable end, in that I now see myself recognized by you.

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) हिअअ समस्सस समस्सस ।
परिष्वत्तमच्छेरेण अणुअंअिअ म्हि देव्वेण । अज्जउत्तो एव्व एसो ।^a
[हृदय समाश्रसिहि समाश्रसिहि । परित्यक्तमत्सरेणानुकम्पितास्मि
देवेन । आर्यपुत्र एवेषः ।

राजा—

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।
उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ २४ ॥^b
शकुन्तल—जेदु जेदु अज्जउत्तो । (इत्यर्धोक्ते बाष्पकण्ठी विर-
मति) [जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।]

राजा—सुन्दरि

बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।
यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम् ॥ २३ ॥

बालः—अज्जए को एसो । [मातः क एषः ।]

SAKU—(To herself) Take comfort, take comfort ! O Heart ?
I am treated with compassion by fate which has left its malice.
He is my husband himself.

KING—Lovely-faced one, fortunately, do you stand before me,
whose darkness in the form of forgetfulness has been dispelled by
recollection ; at the end of the eclipse Rohini has come to be united
with the moon.

SAKU.—May my Lord be victorious ! (With this half-said ,
leaves off speaking with tears choking her throat).

KING—Lovely one, I have become victorious even though the
word of victory (your words 'be victorious') be impeded by tears,
in as much as I have seen your face with the lips pale red being
destitute of the use of the lac-dye.

CHILD—Mamma, who is he ?

a G R कसु for एर. b GRD F प्रिये before the verse-

शकुन्तला—वच्छ दे माअहेआइं पुच्छेहि । [वत्स तव माग-
धेयानि पृच्छ ।]

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य ।)

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।

प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्वजमपि शिरस्यन्धः सितां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

शकुन्तला—उठ्ठेदु अज्जउत्तो । णूणं मे सुअरिअप्पडिबंघअं
पुराकिदं तेसु दिअहेसु परिणामाहिमुहं आसि जेण साणुकोसो वि
अज्जउत्तो मइ तथाविहो संवुत्तो । ^a [उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः । नूनं मे
सुचरितप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणामाभिमुखमासयिष्येन सानु-
कोचोऽप्यार्यपुत्रो मयि तथाविधः संवृत्तः ।]

(राजोत्तिष्ठति ।)

Saku—My child. ask your good fortune.

King—(Falling at Sakuntala's feet) Fair one, let the painful
recollection (lit:—the unpleasant feeling) of repudi-
ation pass away from your heart, from some unknown cause, my
mind was, on that occasion, under a mighty delusion. The attitudes
of those in whom the principle of darkness is powerful, are indeed
mostly of this sort towards auspicious objects. The blind man
throws off even a garland of flowers cast on his head, fearing it to be
a snake !

Saku—My lord will rise ! Surely my doing in a former life
preventing (the effects of) holy merit, was during those days bearing
fruit, on account of which although (naturally) compassionate
my lord became so to me (showed that sort of attitude to me).

(The king rises.)

a G R परिणाममुहं; F P णाममुहं, F G R विरहो for तथा-
विहो.

शकुन्तला—अहं कहां अज्जउत्तेण सुमरिदो दुक्खभाई अअं जणो । [अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभाग्यं जनः ।]

राजा—उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते

यो बाष्पचिन्दुरधरं परिबाधमानः ।

तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्रमद्य

बाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥ २५ ॥

(यथोक्तमनुतिष्ठति ।)

शकुन्तला—(नाममुद्रां दृष्ट्वा ।) अज्जउत्त एदं तं अङ्गुलीअअं ।
[आर्यपुत्र इदं तदङ्गुलीयकम् ।]

राजा—अथ किम् । अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात्खलु मया स्मृति-
रुपलब्धा । ^a

शकुन्तला—विसमं किदं णेण जं तदा अज्जउत्तस्स पञ्चाअ-
णकाले दुल्लहं आसि । [विषमं कृतमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्यायन-
काले दुर्लभमासीत् ।]

SAKU—And how did my lord remember this wretched person ?

KING—I will tell it, having pulld up the blade of grief from me. Fair one, having first wiped off today that tear, clinging to (these) slightly curved eyelashes, which tear-drop injuring your nether lip, was through infatuation formerly disregarded by me, let me be free from remorse. (Does as said).

SAKU—(Seeing the seal) This, my lord, is that ring.

KING—Verily; from this finding of the ring,—indeed, I had the recollection.

SAKU—It did (great) harm, that it was difficult to find then at the time of giving a proof to my lord.

a G O R om अथ किम्, G R om. मया.

राजा—तेन हृतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां छता कुसुमम् ।

शकुन्तला—ण से विस्ससामि । अज्जउत्तो एव णं धारेदु ।
[नास्य विश्वसिमि । आर्यपुत्र एवैनद्वारयतु ।]

(ततः प्रविशति मातलिः ।)

मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन चायुष्मा-
न्वर्षते ।

राजा—अभूत्संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले न सखु
विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

मातलिः—(सस्मितम् ।) किमीश्वराणां परोक्षम् । एवमायुष्मन् ।
भगवान्मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

राजा—शकुन्तले अवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टु-
मिच्छामि ।

शकुन्तला—हिरिआमि अज्जउत्तेण सह गुरुसमीवं गंतुं । [जिह्मे-
र्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् ।]

KING—Then, let the creeper wear the flower, as a mark of her union with the season.

SAKU—I do not trust it. My lord himself will wear it.

(Then enter Matali)

MATALI—Fortunately, the long-lived one is prosperous by being united with the duly-wedded wife and by the sight of the son's face.

KING—My desire has come to bear a sweet fruit; Matali, these facts may not have been known to Indra.

MATALI—(With a smile) What is beyond the sight to the Lords ? Come, long-lived one, the divine Maricha allows you to see him.

KING—Sakuntala, take up the son, I wish to see his reverence placing you before me.

SAKU—I feel shame to approach the elders in company with my lord.

राजा—अयि आचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एषेहि ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

(ततः प्रविशत्यदित्या सार्धमासनस्थो मारीचः ।

मारीचः—(राजानमवलोक्य ।) दाक्षायणि

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी

दुष्यन्त इत्याभिहितो भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्तितकर्म जातं

तत्कोटिमत्कुलिशगभरणं मघोनः ॥ २६ ॥

अदिति—संभावणी प्राणुभावा से आकिदि । [संभावनीयानुभावास्याकृतिः ।]

मातलिः—आयुष्मन् एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावायुष्मन्तमवलोकयतः तावुपसर्प ।

राजा—मातले a

KING—It may be done (observed), my dear, on occasions of bliss (auspicious occasions). Come, come. (All walk round).

(Then enter Maricha sitting on a seat along with Aditi).

MARICHA—(Looking at the king) Dākshāyani, (here) is he called Dushyanta, the protector of the world, the foremost (warrior) of your son (Indra) at the head of battle, by whose bow, that thunderbolt of sharp edges, having its office (already) performed, has become a (mere) ornament to Indra.

ADITI—His form is one of impressive Majesty.

MATALI—Long-lived one, here the parents of the gods look at you with an eye indicative of parental affection (indicating affection for you as for a son). Approach them.

KING—Is this, O Mātali, that pair, born of Daksha and Ma-

a D I G R मातले एती.

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं
भर्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यद्यज्ञभागेश्वरम् ।
यस्मिन्नात्मभुवः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं
द्वन्द्वं दक्षमरीचिसंभवमिदं तत्स्रष्टुरेकान्तरम् ॥ १७ ॥ a

मातलिः—अथ किम् ।

राजा—(उपगम्य ।) उभाभ्यामपि वासवनियोज्यो दुष्यन्तः
प्रणमति । b

मारीचः—वत्स चिरं पृथिवीं पालय । c

अदितिः—वच्छ अप्पडिरहो होहि । [वत्स अप्रतिरथो भव ।]

शकुन्तला—दारअसहिदा वो पादवंदणं करेमि । [दारकस-
हिता वां प.दवन्दनं करोमि ।]

मारीचः—वत्से

richi, separated (only) by one (progenitor) from the creator
which (pair) the sages declare as the cause of the light that subsists
in twelve forms, which gave birth to the lord of the three worlds,
the principal enjoyer of the sacrificial offering, (and) in which
even the supreme self-created Being made (or, chose for himself) a
place of birth !

MATALI—What else ? (i. e. It is the same).

KING—(Approaching) Indra's servant Dushyanta salutes
you both .

MARICHA—Child, may you long protect the earth !

ADITI—Child, may you be an unmatched warrior (lit:—one
having no opponent or rival).

SAKU—I salute your feet together with my son.

MARICHA—Child, (you have had) a husband like Indra, a

a R आत्मभवः. b G R I वासवानुयोज्यो. c G R ०रं जीव । पृ०:

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरन्या न ते योग्या पौलोमीसदृशी भव ॥ २८ ॥

अदितिः—जादे भत्तुणो बहुमदा होहि । अवस्सं दीहाऊ वच्छ-
ओ उहअकुलणंदणो होदु । उवविसह । ^a [जाते भर्तुर्बहुमता भव
अवश्यं दीर्घायुर्वत्स उभयकुलनन्दनो भवतु । उपविशत ।]

(सर्वे प्रजापतिमभित उपविशन्ति ।)

मारीचा—(एकैकं निर्दिशन् ।)

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम् ॥ २९ ॥

राजा—भगवन् प्रागभिप्रेतसिद्धिः पश्चाद्दर्शनम् । अतोऽपूर्वं खलु
वोऽनुग्रहः । कुतः

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक्तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रम-

स्तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः ॥ ३० ॥

son like Jayanta; no other blessing is fit for you. Be like Paulomi.
(i. e. Sachî).

ADITI—Child, be highly esteemed of your husband; may
the long-lived dear boy be the giver of joy to both his families.
Sit down.

(All sit on both sides of the Prajapati).

MARICHA—(Pointing to each) Fortunately the virtuous Sakun-
tala, this noble son, and yourself, this triad of Faith, Fortune,
and Formal-performance, has come together.

KING—Divine one, first the fulfilment of desire; then (your)
sight; your favour is, therefore, indeed, unparalleled. For, first
appears the flower, (and,) then the fruit; first the rising of clouds,

a G R I अहिमदा for बहुमदा.

यातकिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

राजा—भगवन् इमामाज्ञाकरी वो गान्धर्वेण विवाहविधिनोपयस्य
कस्यचित्काष्ठस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथिल्यात्प्रत्यादिशन्नपराद्धोऽस्मि
तत्र भवतो युष्मत्सगोत्रस्य कण्वस्य । पश्चादङ्गुलीयकदर्शनादूढपूर्वा तदु-
दितरमवगतोऽहम् तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति ।

यथा गजो नेति समक्षरूपे

तस्मिन्नतिक्रामति संशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु भवेत्प्रतीति-

स्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥ ११ ॥

मारीचः—वत्स अलमात्मापचारशङ्कया । संमोहोऽपि त्वय्युप-
पन्नः । श्रूयताम् ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

after that, water. This is the order of cause and effect. While prosperity has come before your favour.

MARALI—Thus do Creators show their favours.

KING—Divine one, having married this lady who obeys your commands, (i. e. who is your servant like me) by the Gāndharva form of marriage, repudiating (refusing to accept) her through looseness of memory, when brought (to me) some time after by her relatives, I offended the revered Kanva, your kinsman. Then, upon seeing the ring I knew his daughter to have been married before (by me). This appears rather (lit.—as if) strange to me. Just as there should be a doubt that ' it is not an elephant, ' when one is passing by with its form present before the eye; then on seeing the foot-marks, there should arise a conviction (that it was an elephant); just such was the delusion of my mind.

MARICHA—Child, away with (every) suspicion about your wrong conduct (evil behaviour). Even the loss of remembrance was right in you. Listen.

KING—I am attentive.

रथेनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णजलाधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।

इहायं सत्त्वानां प्रसमदमनात्सर्वदमनः

पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥३३॥

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन्वयमाशंसामहे ।

अदिति—भवं इमां दुहितृमणोरहसंपत्तीं कण्ठो वि दाव
सुदवित्थारो करीअदु । दुहितृवच्छला मेणआ इह एव मं परिचरंती
चिह्दि । ^a [भगवन् अस्या दुहितृमनोरथसंपत्तेः कण्ठोऽपि ताव-
च्छ्रुतविस्तारः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनकेहैव मां परिचरन्ती
तिष्ठति ।]

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) मणोरहो क्लृप्ते मे भणितो भव-
दीष्ट । [मनोरथः खलु मे भणितो भगवत्या ।]

मारीचः—तपःप्रभावात्प्रत्यक्षं सर्वमेतत्तत्रभवतः कण्वस्य ।

Earth consisting of the seven continents; being here (named)
Sarvadamana (the subduer of all) on account of a forcibly subduing
the brasts (of the forest), he will again attain the name of ' Bharata '
(the Supporter) from (the office of) supporting the world.

KING—We hope (to realise) all in him whose purificatory rites
were performed by your Holiness.

ADITI—Divine one, please let Kanva too be informed of all the
circumstances of this fulfilment of his daughter's wishes. Menaka
full of affection for her daughter is in this very place attending
on me.

SAKU—(To herself) The holy lady has indeed mentioned
my wish.

MARICHA—By the power of austerities all this is present before
the eyes of the revered Kanva.

a R T उपचरंति for मं परिचरंती.

राजा—अतः खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः ।

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः प्रष्टव्यः । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

शिष्यः—भगवन् अयमस्मि ।

मारीचः—गाढव इदानीमेव विहायसा गत्वा मद्रचनात्तत्रभवते कृष्णाय प्रियमावेदय यथा पुत्रवती शकुन्तला तच्छापानिवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतिति ।

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवान् । (निष्क्रान्तः ।)

मारीचः—वत्स त्वमपि स्वापत्यदारसहितः सरयुराखण्डकस्य रथमारुह्य राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

मारीचः—अपि च

तव भवतु विद्वैजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु

त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयालम् ।

KING—Hence indeed was the sage not wroth with me.

MARICHA—However, we must give him our congratulations (lit:—inquire this happy thing of him). Who is there ?

(Enter a pupil).

PU,—Here I am, divine one !

MARICHA—Gālava, go just now by the (path in the) sky and communicate the happy news to Kanva that the curse having ended, Sakuntala together with her son has been accepted back by Dushyanta remembering (her).

PU.—As your Holiness commands. (Exit).

MARICHA—My son, you, too, accompanied by your wife and son may set out to go to (your) capital, having mounted on (driving in) the chariot of your friend Indra.

KING—as your Holiness commands.

MARICHA—Moreover, may Indra yield abundant rain to your subjects ! Do you, too performing sacrifices, fully please the denizens

युगशतपरिवर्तानेवमन्योन्यकृत्यै-

नयतमुभयलोकानुग्रहश्चावनीयैः ॥ ३४ ॥ a

राजा—भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

मारीचः—वत्स किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति । यदिह भगवान्प्रियं कर्तुमिच्छति तर्हीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती श्रुतमहतां महीयताम् ।

of heaven. In this manner, by mutual good acts worthy of praise by reason of the favours (bestowed) on both the worlds, may both of you pass (continue to rule through) the rounds (revolutions) of hundreds of ages !

KING—I shall strive for (such) good to the full extent of my power (lit:-according to my power).

MARICHA—My son, what further favour shall I do to you ?

KING—Is there anything to be desired beyond this ? If your Holiness, even yet (lit:-in this case), wishes to do a favour, then may this utterance of Bharata take place: May the king exert himself for the welfare of his subjects ! May the speech of those eminent for their learning be highly honoured ! And, may the

a A मारीचः—वत्स ऋतुभिरुचितभागांस्त्वं सुरान्भावयालम् सुरपतिरपि वृष्टया त्वत्प्रजार्थं विभत्ताम् । इति समुपकारव्यंजितश्रीमद्विभोव्रजति बहुतिथो वां सौहृद्येव कालः ॥, thus omitting the verse in the text. T om. अपि च before the verse. and giving it after it, gives the verse found in A—ऋतुभिरुचितभागांस्त्वं सुरान्भावयालम् सुरपतिरपि वर्षे त्वत्प्रजास्वातनोतु । अविरतमुपकारे व्यंजके (उपकारव्यंजके ?) स्वे माहिन्नि व्रजतु बहुतिथोऽयं सौहृदेनैव कालः ॥.

सप्तमोऽङ्कः ।

२२३

ममापि च क्षययतु नीललोहितः

पुनर्मवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३५ ॥ a

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति सप्तमोऽङ्कः ।

god Siva, self-born, with the Powers around him, put an end to my
rebirth (stop my being born again) !

(Exeunt all)

END OF ACT VII.

a R महीयसाम्.

ACT I.

P. 1 The poet invokes the blessing of god Shiva on the audience. This god seems to be his special object of devotion; cf. the नांदी of मालवि. and of विक्रमो., also रघु I. 1. शिव is called अष्टमूर्ति as his form is conceived as made up of eight objects—the five elements, the sun, the moon and the sacrificer: भूतार्कचंद्रयज्वानौ मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः 1 comm. on कुमा. I. 57; cf. सौरपु. 23.-8 & 2. 43-50; रघु. II. 35, III. 66. कुमा VI. 26.

या स्रष्टुः आया स्रष्टेः—सोऽभिधाय शरीरात्स्वास्तिस्सुखीविधिर्भोः प्रजाः । अप एव ससर्जदौ तासु बीजमवावृणत् । मनु. I. 8.

या विधिहुतं हविःवहति—जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु शति भुतिः I; आविधिहुतं अस्मीभवति, hence विधिहुतम् R. या तनुः होत्री—यजमानकृपा.

ये द्वे कालं विधत्तः—चंद्र and सूर्य are the makers of time, either as lunar time and solar time, or as day and night. सौरे चार्द्धं च कालम् । कैषिरकालमहोरात्रलक्षणमाहुस्तत्र प्रत्यक्षविरोधात् । अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदेविके (मनु. I. 65.) इति मनुविरोधाच्च । F; सूर्यगतपदिच्छिन्नः कलामुहूर्तहोराभादिः चद्रगन्तुपलाक्षिताः प्रतिपदादितिथयः । ... बहुलपक्षेऽस्तस्यैव चंद्रे रात्रेः संभवान् । 8. At the same time we should remember the words दिवाकर, निशाकर (by P. 3-2-21) as directly supporting the latter interpretation. The poet is generally not at variance with popular ideas.

अतिविषयगुणा—श्रोः विषयः शब्दः गुणः यस्याः सा । शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध are the विषय of the senses श्रोत्र, त्वक्, नेत्र, रसना and नासिक. The तनु is आकाश. शब्दगुणमाकाशम् । तथैकं विभु नित्यं च । तर्कसं. 14. आकाश has शब्द sound as its property; and it is विभु all-pervading, hence विचित्रं व्याप्य स्थिता.

सर्वबीजप्रकृति prime cause, origin. पृथ्वी is सर्वेषां बीजानां प्रकृतिः.

यया वायुरूपा तस्या प्राणिनः प्राणवतः—प्राण—अन् with प्र. यया can better be understood as हेत्वर्थे than सहयोगे मृतिषा.

प्रत्यक्षाभिः—प्राति अक्षिणी—प्रादिसमाप्त—भानुजी. प्रत्यक्षम् is originally an अव्ययीभाव by प्रतिपदसमन्वयोऽक्षयः (ग. सू. P. 5-4-107) converted into an adj. by adding अच्-सि. कौ. ibid. All the तनुs are प्रत्यक्ष 'perceptible' to the senses; how is आकाश प्रत्यक्ष? K answers आकाशस्य प्रत्यक्षत्वं त्वर्गिद्विषयासत्त्वात्; but we doubt what K means, as his हेतु points to स्पर्श and वायु,

not to आकाश; आकाश is therefore to be inferred as प्रत्यक्ष through शब्द which is perceived by the धीर्बुद्धि. See म्यायभा. I. p p. 87-92 & तर्कसं. 38, 39.

प्रपन्न=प्र with प्र to approach, step towards; cf. प्रपन्नपारिजाताय (कृष्णाय); इयं प्रपन्ना तपोवनम्-कुमा V. 59.

अष्टाभिः another form अष्टभिः.

The meter of the verse is खम्बरा. The figure is अनुपास शब्दालंकार and R gives परिकर as the अर्थालंकार.

नांदी, सूत्रधार—See App. A.

नेपथ्य—रंगस्थलस्यातिरिक्तं जवनिकीतरितं वर्णिकापारिग्रहणाय योग्यं नटवर्गस्थानम् S. नेपथ्यं नेपथ्ये भवम् । तस्य विधानम् । नेपथ्यं नाम स्वस्तभूषांगरचना । K. अवसित-सौ with अव to finish. तावत् literally means 'so much'; in expressions of request तावत् can conveniently be rendered by 'please', as its force is little more than that. आगम्यताम्—the impersonal form is a polite form of request very common in Indian dialects.

P. 2 नटी—App. A. अञ्जउत्त—सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्यः आर्यपुत्रेति यौवने—भरतः R. अथ नाटके कवेः प्रायः सौरसेनी भाषैवाभिमतस्ति । उक्तं च मातृगुणाचार्यैः । प्राक्प्रतीचीभुवोः सिन्धुः हिमवद्भिः शैलयोः । अंतरावस्थितं देशमायौ-वर्तं विदुर्बुधाः । आर्यावर्तप्रसूतासु सर्वास्ते हि जातिषु । सौरसेनी समाभित्य भाषां काव्ये-प्रयोजयेत् । इति । R.

आर्य—शब्दौ नटीसूत्रधारवार्यनाम्ना परस्परम्-सां. द. VI. 431 ; but as नटी is usually represented as सूत्रधार's wife अञ्जउत्त is appropriate above.

अभिरूपाः भूयिष्ठं यस्याः—भूयिष्ठ is 'the greatest part,' cf. उदितभूयिष्ठो भगवान्-तपनः—मालती. I, उदितं भूयिष्ठं बहु यस्य—जगद्धर ; सदभूयिष्ठाः शविणराशयः—रघु. IV. 70 ; दम्भभूयिष्ठं वनम्—महाभा. वन. 231, हतभूयिष्ठ सैन्यम्—कर्ण. 80. हतभूयिष्ठयोधा सेना—शल्य. 26. कदलीवनभूयिष्ठं सरस्वतीवनम्—शल्य 37. ददशं ब्राह्मणां चैव सौऽभिरूपावस्थितान्—महाभा शांति. 38. परिषद्—सद्—with परि. काव्याः दासः—But in the संज्ञा the ई of काली is shortened. कालिदासेन ग्रथितं वस्तु यस्य तत् तेन; अभिज्ञानशकुंतलं नामधेयं यस्य तत्—अभिज्ञानेन अभिज्ञाता शकुंतला यस्मिन् may be accepted as a solution of the बहुव्रीहि. अभिज्ञानशकुंतल is also a well supported name ; but perhaps the oldest name is the former, शकुंतलामधिकृत्य कृतो ग्रंथः शाकुंतलम्, अभिज्ञानप्रधानं शकुंतलम् K—कर्मधा. अभिज्ञानशकुंतला is a third name, अभिज्ञानेनाभिज्ञाता शकुंतला—कर्मधा (शाकपार्थिववत् according to चंद्रशेखर) applied to the नाटक by a लक्षणा the latter two are मध्यमपद्धतौ compounds only somehow solved consistently with the sense; the first is grammatically

the preferable name, which however is thus solved by I 8. अभिज्ञान-प्रज्ञानं सङ्कुतलामधिकृत्य कृतं (नाटकम्) साकपाधिवादिबलसमासः । भागरूपनाम-भ्यो धेयः P 5-4-25. प्रतिपाद्यम्-पात्रं पात्रं प्रति । अध्ययीभावः, in the sense of वीक्षा (P 2-1-618. कौ. on P. 2-4-18). आधीयतां यत्नः cf. यो यो यत्नः कचनपि मयाधीयते-उच. III.

सुष्ठु विहितः प्रयोगः येन सः तस्य भावः सु-योगता तथा. न किंपि परि०-न किंचि-त्परिहीयते-रामा. बाल 13; न किंचित्परिहास्यते ibid, also किटिका 65.

भूतत्वात्सौ अर्थश्च-कर्मधा. आ परितोवात्-आ shows मर्यादा, and governs the पैचमी. प्रयोगस्य विज्ञानम्- knowledge of, hence skill in, representation. बलवत् adv. very common in this sense; cf. बलवदुत्कृ-ठितोऽस्मि p. 110, बलवदस्वस्था IV p. 52. बलवदस्तरणोऽस्मि VI p. 157; 80 महाभा. कर्णे 23, रामा. अयोध्या. 101. आविष्टमानः प्रत्ययः यस्य. The meter is आर्यो.

अनेतरकरणिजं-सुपा इति समासः generally explained as सुपुपेति सः; if अनेतरम् be looked upon as a विशेषण, then a कर्मधा.

P. 3 न विरम् आचिरम् अचिरं प्रवृत्तः-सुपेति समासः. उपभोगाय क्वमः-चतु. त. सुभगः सलिले अवगाहः येषु ते ; प.टलानां संलग्ने सुरभयः वनवाताः येषु, वनस्य कताः ; प्रकृष्टा छाया प्रच्छाद्यम् or प्रच्छाया P. 2-4-25. But K has प्रकृष्टं छाया यत्र तत्स्थानम् । प्रच्छाद्ये सुलभा (अकृच्छेण लभ्यते) निशः येषु । परिणामे रमणीयाः. Both the verses on this page are आर्योः.

सुकुमार-lit.-exceedingly young, hence tender. सुकुमाराः केशराजं शिक्षाः येषां तानि. अवतंसयति-अवतंसान् कुर्वति-denom. from अवतंस. दयमानाः-सकृपः अकठोरं रक्षत्य इत्यर्थः । R. cf. अमरवधूहस्तैः सद्यालूनपत्न्याः-कुमा. II. 41.

रागेण अवबन्धाः चित्तवृत्तयो यस्य सः प्रकरण-See App. A. Instead of using the word नाटक, प्रकरण is put into सुवचनार's mouth to show that he has forgotten what he had already said.

प्रस्तावना-App. A.

P. 4 P इति तच्छीलो हा०. सारम् भगं यस्य (सि. कौ. on P 1-1-64) अति रंभो यस्य सोऽतिरंभः तेन. p सञ्चारः चापः ; शरेण सह विपते इति सञ्चारः ; सञ्चारपापः इत्ययोः यस्य सः both are बहुभेदित. The meters on this page are अनुष्टुप्.

कृष्णत्वात्सौ सारश्च dark and spotted. ददत् pres. p. ज्यायाभित्पथिज्यम्-अभ्ययी., or प्रादि समास as ज्यामधिकडमथिज्यम्, or बहुव्रीहि as अधिकडा ज्या यस्य. अभिज्यं कार्मुकं यस्य. कार्मुकं is derived from कर्मन्-कर्मण उक्तं P 5-1-103 कर्मणे प्रमकति कार्मुकम्. मृगमनुसरति तच्छीलः-उपप. स. साक्षात्- an अव्यय traceable to अक्षि and स from सह or समान. पिनाकः is the

name of शिव's bow. The allusion is to the following: The gods performed a sacrifice, but not fully understanding the power of रुद्र did not offer a portion of the offering to this god. सोऽकल्पमाने भागे तु कृत्वासा मल्लैः मरैः । ततः साधनमाविविच्छन्नुरादौ ससर्ज ह । ... ततः कुक्षौ महादेशस्तदुपादाय कामुकम् । आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे । तमात्तकामुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् । विषये पृथिवी देशं पर्वताश्च चकंपिरे । ... न प्रत्यभाच्च यज्ञः स देव-तामोसिरे तथा । ततः स यज्ञं विव्याध रौद्रेण हृदि पविणा । अपक्रांतस्तेनो यज्ञो मृगो भूत्वा स पावकः । स तु तेनैव रूपेण दिव्यं प्राप्य व्यराजत । अन्धीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर न भस्तले ।—महाभा. सौत्तिकप. 18.

P. 5 सूत charioteer; क्षत्रियद्विपरुन्नायां सूतो भवति जातिः (without marriage-comm); सूतःनमधसारध्वम्-मनु. X. 11 &c 47. ग्रीवायाः मंगेन अभिरामं यथा तथा-तत्पु. used as an adv. अनुगतति loc. of अनुपतत् qual. स्पर्दने. बद्धदृष्टिः- v. l. दत्तदृष्टिः is to be preferred as the older reading. बद्धा दृष्टिः यस्य, दत्ता दृष्टिः येन. पश्चात् अर्थः पश्चार्धः-irr. त. to be classed under पृषोदरादिगण P. 6-3-109, though अपरः अर्थः is admitted as a technical solution. See Apte's Dic. and p 5-3-32 &c 33. भूयसा may be taken to qualify पश्चार्धेन. cf. पश्चिमेन तु ते दृष्ट्वा सागरीश्वरसंनिभम्, वर्षतमंसो वेगं पूर्वमाशां प्रविश्य तु । रामा. उत्तर. 32-9. पश्चिमेन मार्गेण पूर्वमाशां प्रविश्य comm. कायस्य पूर्वम्-पूर्वकायः सि. कौ. on P. 2-2-1. अर्थम् (adv) अवलीढाः (लिङ् with अव p. p.)—सुपेति स. श्रमेण विवृतात् मुखात् श्रवयति इति-उपप. स. कीर्णं वर्त्म येन सः उदमं मुतं यस्य ; सु-भवते bounds. स्तोत्रम् adv. the meter is स्तुतम्. अनुपततः मे-may be understood as अनदरे षष्ठी ; or कर्तरि.

आयुष्मन्-आयुष्मन् रथिनं सूतो (वहेत्)-सा द. VI. 431. उदात्ता अस्यां विपते इति उद्घातिनी-उत्खातिनी (v. l. of G) is an unusual expression, cf. अनुदात्तमुखेन-रघु. II. 52 also माघ XII. 2. विप-कृष्टम् अंतरं यस्य यस्माद्वा. समे देशे वर्तते इति उपप. स. कृच्छ्रेण आसपते इति दुरासदः verbal adj.

अनीयु-ईष I, 4, A to go.

निरूप्य-अभिनीय, jesticulating, though 'observing, beholding,' is an allowable meaning here. cf. निरूपयति p 9. p. 6. रश्मि m. a rope (रसी in हिंदी), hence rein ; loc. absolute. निरायतः (यम् with आ) पूर्वकायः येषां ते. निरुक्ताः चामराणां शिखाः येषां ते. चामर from चमरी the yak, बनगाय in मराठी. निभृतं यथा तथा उर्ध्वः कर्णः येषाम् ते. निभृत is explained as निश्चल by comm. राम is described as निभृतः खड्गाकारो गुलमंत्रः &c. रामा अयोध्या. 1. 23; द्वारं निभृतं कृत्वा-पंचत. V. p. 41. निरुक्तापहृष्टं निभृतश्चिरेकम् (काननम्) कुमा. III. 42. cf. निभृतं p. 62.

अनिभृत-चपल comm. मेघ. 73.; so किरा III. 60 comm. also XIII. 66 comm. 'Concealed' is a meaning of the word suited in the first two or three quotations. आरुपना उद्धतानि, cf. कुतोद्धतैः-रघु. I. 45 उद्धतैः IV. 71. अलंघनीयाः- cf. comm. on माघ XII. 19 आरुपीयनेनिल मुदुतधूलिकालेन अस्पृष्टं सत् हुतमगमत्. मृगजवस्य अक्षमा. &c. रथ्याः-तद्वति रथमुगमासंगम् P 4-4-76 रथं बहति रथ्यः. The meter is वसंततिलक.

हरितः The sun's horses; हरयः Indra's horses; the former are tawny, the latter bay in colour.

समाः रेखाः or समा रेखा यस्य तत्. The meter is सिद्धरिणी.

P. 7 प्रगृह्यतामभीषवः This is not quite the best reading, गृह्यतां (=अकृ-
ज्यताम् F, reading गृह्यताम् it seems) अभीषवः or निगृह्यतां वाजिनः is the idea.

आत्मनानृतीयः-an अनुवस; आत्मनश्च P 6-3-6 आत्मनस्तृतीयया अनुवस्याम् ।
पूरणे इति वक्तव्यम्-वा. पूरणमस्ययति उत्तरपदे इत्यर्थः.

पुष्पराशाविवाग्निः-तूलरा० is a well-supported reading, but our oldest
copies read पुष्प. तूलराशिभिस्वानलः is a very common उपमा in the epics:
महाभा. वन 141 & 268 भीष्म. 88; रामा. युद्ध 87,7. पुष्प points more to
the idea of tenderness than तूल which implies easy perishableness.
हरिक-क shows tender feeling, cf. पुष्पक Act VII. क क imply vast
contrast; cf. रघु I. 2 notes. निशिताः (शो to sharpen) निपाताः येनाम्. वज्रस्य
सार इव सारो येनाम्. The meter is मालिनी.

साधु कृतम्-सुयेति स साधुकृतं संधानं यस्य. The meter is अनुष्टुप्.

पुरुवंशस्य प्रदीपः-According to the genealogy in हरिवंश I. 25-32,
पुरुवंश is the sixteenth in descent from पुरु son of ययाति, who exchanged
his youth with ययाति's decrepitude to enable the latter to enjoy
the pleasures of the senses until he was cloyed with them; ययाति's
descent, again, is from सोम's grand-daughter इला whose son was देव
करणम्; आयु, नहुष, ययाति being the direct line from देव.

P. 8 प्रशस्तं युक्तम् (i. e. अतिशयेन युक्तम्) युक्तरूपम् by प्रसंज्ञायां रूपम्
P 6-3-66; cf. इष्टरूप-रूपैर्ष 36, कुड्गरूप-रूपैर्ष 139, एते परंतपूगाणां वृक्ष-
वरूपा इति द्विपाः-ऊर्ग. 46; these quotations show how रूप in these
expressions is originally only a member of a बहुव्रीहि. एवं गुणैः उपेतः-

वं+गुणापेतः सुयेति स. चक्रं वर्तयति-rules over a multitude of kings-इति
चक्रवर्ती-उपप. स. The meter is अनुष्टुप्.

कुलपति-मुनीनां दशसाहस्रं योऽनदानादिर्षयनाम् । अध्यापयति विचारितो कुल-
पतिः स्मृतः । R.

मालिनी—This appears to have been a right-hand tributary of the Ganges at some distance from हस्तिनापुर (about 57 miles N. E. of Delhi). मालिनीतीरस्य अनु—यस्य चायाम् P 2-1-16 यस्य दैर्घ्यमनुना यौत्वत्तेन लक्षणभूतेन अनुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुगुणं वाराणसी । गंगाया अनु । गंगादैर्घ्यसदृशदैर्घ्येपलक्षिता इत्यर्थः । [सि. कौ. आश्रम means not a single hut, but huts and grounds and all that makes the seat of the sage; the expression means 'the hermitage is situated along the bank of the river.' अन्यस्य कार्यस्य अतिपातः । अतिथि—अविद्यमाना तिथिः यस्य—cf. परास्मर-स्मृति I. 42, अन् 'to go is also given as another derivation, cf. also अनित्यं हि स्थितिर्यस्मान्स्मादतिथिरुच्यते—मनु III. 42.

धर्मोन्नेताः धर्म्याः—धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते P 4-4-92. प्रतिहताः विज्राः याभ्यः । मीर्वाः किणः अंकः यस्य, मुर्वा is a kind of grass, of which the bow-string was made. भुजः मे कियत् रक्षति—a direct construction as in मराठी; in संस्कृत too there is no indirect form of speech. The meter is आर्या.

संनिहित—present, सांनिध्य presence cf. असांनिध्य absence p. 47.

अतिथेः सत्काराय—सत्कारं कर्तुम्—क्रियाधेपिपदस्य च कर्मणि स्थानिनः P 2-3-14 चतुर्थी after the obj. of the infin. understood. सोमतीर्थ—It is mentioned as situated between गंगाह्रद and कुरुक्षेत्र, the former being a holy place near कुरुक्षेत्र, near the modern Paniput. The कादमीर ms. reads प्रभास for सोमतीर्थे (see p. 86 footnote) but this प्रभास need not be identified with the place of that name in Kathiavar, and may be understood as some spot nearer the मालिनी, though the poet is not bound to observe perfect geographical exactness.

P. 9 विदितमक्तिम्—विदिता भक्तिः यस्य सः तम् ।

साधयामः—प्रायेण ण्यंतका साधिमैभरर्थे प्रयुज्यते—सा. द. 430.

पुण्यस्य आश्रमस्य दर्शनेन, आत्मानम्—always mas. and sing. as a reflexive pron. see Apte's Guide 140.

यथा अयमामोह...इति—of यथा and इति one particle alone is necessary, but in colloquial language it is not unusual to use redundant particles; in प्राकृत it is still more common; cf. यत्स्वयमुपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य इति—उच्च IV; अवि संवृत्तं से दंसर्गं न वचि ibid; so किं कि where किम् would suffice.

शुक्राः गर्भे (गर्भेषु वा) येषां तेषां कोटराणां मुखेभ्यो भट्टाः । इंगुदीकलानि भिदंति इति । न भिज्जाः गतयः येषाम् । तेषां स्थाधाराणां पथानः—पथिन् becomes पथ by राजाहः-साखिभ्यट् P 5-4-91. The meter is शार्दूलविकीर्णित.

P. 10 कुप्यागाम् अस्परितम् भवति. शाशिनः—शाखा a branch + इत् cf. विहविन्. भीतानि मूल्यानि वेक्षन् ते. (रुसलपानां इषः तासाम्. अर्वाङ्—गाराकोरे पराकोरे अवरे स्पर्शङ्—अमर. चिन्ताः इमीकुराः यस्याप् तस्याम्. गदा आर्तका देवदं ते. The meter is मंदाक्रांता.

उपपन्नम्—cf उपपन्ना p. 180.

अश्वार्थानि पृष्ठानि येषाम् ; शिककायोपादिभागाः K.

P. 11 निमित्तम्—A prognostic सूक्तम्. A throbbing on the right part of the body indicates some good fortune in the case of men; the same in the case of women indicates some misfortune, and vice-versa. अंगदक्षिणभागे तु सस्ते प्रसृज्जं भवेत् । and विपर्ययेन विहितः सूत्रैः स्त्रीनां कलमगमः । मत्स्यपु. 240. The meters on this page are अर्थाः.

वृक्षवटिकां दक्षिणेन—एनपा द्वितीया P 2-3-31—एनपेति योगविभागात् वटौ अक्षि दक्षिणेन धामं धामस्य वा । सि. को.

एताः—इदमः प्रत्यक्षकर्म समीपतरवर्ति चेतसो रूपम् अदसस्तु विमङ्गलं तदिति वरीके विमङ्गलयात् । स्वस्य प्रमाणस्य अनुकूलः तैः. पादपेभ्यः संवहने चतुः.

कुक्कु अन्तः यस्य—अन्तःपुरम्.

यथोक्तः (p. 56) अत्रापारः यस्याः ।.

P. 12 मयमासिकायाः कुसुमविष पेलका. आलसाल आर्त्त in मराठी; of Latin aureola.

सोदर—समानम् उदरे येषां ते सोदराः—सोदरेषु स्नेहः ।

न साधु असाधु असाधु पश्यतीति—उपपदस.

न अश्वमनोहरम् (अश्वेन मनोहरम्) अथ वा अश्वजेन अश्वार्थं यथा तथा वा मनोहरम् (मनसः हरम्) तपसः क्षमम्—तपःक्षमम् is a variant. वपुः तपःक्षमम् साधयति is the original sentence for this reading, altered into वा वपुः तपःक्षमं साधयितुमिच्छति a construction quite foreign to संस्कृत idiom; साध् as a causal would give to वपुः the instrumental form; neither is it right to take साध् as a गत्यर्थक root. समिद्धता—समीलता is a variant that sounds well, as समी wood is hard; but cutting fuel was a common business with the ऋषेः and the general idea of समिद्धता equally suits in the figure; this is again a better-supported reading.

व्यवहयति—proceeds, is about, busies (himself) — cf. तथापि वृत्तं व्यवसाययति (प्रेरयति comm.) कि. 1. 18. The meter is वंसस्थ.

विशम्भम् adv.

P. 13 पिनद्ध—p. p. of नह् with अपि बद्धे मागुरिरत्नोपमवाच्योदपसर्गयोः सि.कौ. on P 2-4-82. बल्कल—perhaps identical in etymology with Eng. bark from Icelandic borkr, Stormonth.

पयोधरयोः विस्तारयितु—irregular व. स. allowable in प्राकृत as against P 2-2-15 or 2-3-69. इत्तअशब्दः प्राकृते मत्वर्थः—चंद्रशे. so on उम्मादहच-अं P. 23.

उपहितः सूक्ष्मः ग्रंथिः यस्य. ग्रंथिः is m. in संस्कृत. ग्रंथिर्ना पर्वपरुषी-अमर.

स्त्रं शोभां पुष्यति—cf. the next prose clause; वृद्धिं पुषोष-रघु III. 22. The meter is मालिनी.

कामम् as if a gerundial form; or an independent accusative not unusual in the earliest language. See Whitney 212, Grammarians now class it as an अव्यय. वयसः is a variant equally well-supported. The proper वयस् for बल्कल would be वार्धक्य. cf. किमित्यपास्वाभरणानि यौवने धृतं स्वयां वार्धक्योभि बल्कलम्—कुमा. V. 44. In the वानप्रस्थ life assumed in old age बल्कल is the natural garment; for youth therefore it is not suited.

P. 14 किमिव &c. cf. रम्याणां विकृतिरापि भियं तनोति कि. VII. 5. The meter is मालिनी. The अलंकार is संसृष्टि of प्रतिवस्तूपमां and अर्थोत्तर-व्यास F. cf. नासौ धर्मो यत्र न सत्वमारहेत न सत्सत्यं यच्छलेभामुविद्धम्—रामा. उत्तर 3rd श्लोक after 59 &c. 33 तर्थापि पुष्पाति नभः भियं पराम् । न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम् । कि. IV. 23.

वातेन हरिताः पल्लवा एव अंगुल्यः—त. कर्मधा. कर्मधा. साभि.

मुहुचर्च—acc. of duration कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे P 2-3-5. अ is often added to words in प्राकृत, without any special meaning. cf. अक्षणार्च विकथेचि—विक्रमो II.

लसया सनाधः (नाधेत सह विद्यते इति बहुव्रीहि). भियं वदति इति-उपपदस. भियवत्ते वदः खच् P. 3-2-38.

किसलयस्य राग इव रागो यस्य । पल्लवोऽस्मी किसलयम् । अमर. कोमलौ विटपौ (कर्मधा.) अनुकुरुतः तच्छीलौ-उपप. स. लोभनीय cf. l. i. p. 170. संनद्धम् cf. लतेव संनद्धमनोत्तपल्लवा । रघु III. 7.

P. 15 सञ्चरवद्—See note on गांधर्वविवाह P. 70; wife by self-choice. वनजोसिणी—वनस्य ज्योत्स्ना. The चि following causes the shortening of जी cf. ण वाचि. णं-अन्वादेश. णोमालिजा—मराठी नेवाली, अव is changeable into ओ in प्राकृत cf. वसंतोदार—p. 23., but not invariably; see अवगदं उच. IV. सङ्कावदा. p. 125, also p. 136.

लता च पादपञ्च (पादेन पिबति) लतापादपौ—द्वंद्व लतापादपयोः मिथुनम् । मिथुन मराठी मेहुण. मवानि कुसुमानि एव यौवनं यस्याः. बद्धाः पल्लवाः येन सः बद्धपल्लवः

तस्य भावः तथा तथा. उपभोगाय क्षमः. व्यतिकरः संगमः cf. व्यतिकर इव भीमः उप.
V. कांशंत्योऽपि व्यतिकरसुखम्—lt. n. p. 70.

मात्रामतिकर्तं यथा तथा अतिमात्रम्—मादिस. used as an adv.

P. 16. आत्मानं गतः—आत्मगतः द्वि. त. द्वितीया श्रितातीतपणितगततात्पर्यम्-
मातापत्रैः P 2 - 1 - 24.

कुलपतेः see n. p. 8. समानः वर्णः यस्य तत्सर्वणम् । (P. 6 - 3 - 85.)
न सर्वणम् असर्वणम् असर्वणक्षेत्रं (कर्मधा.) संभवो यस्याः सा-बहुवीहि.

क्षत्र-क्षन् & नै. क्षत्रस्य परिग्रहाय क्षमा. cf. अयथा नैतदेवं हि यन्मया परि-
क्षीकृतम् । मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात्-रामा सुन्दर. 34. 17. प्रमा-
नम्—cf. l. 8. p. 112. The meter is वंशस्थ. The figure अर्थितरन्ध्रस. महा-
पुरुषस्यात्मप्रज्ञासादोषो न विद्यते । यथा रामायणे आर्यरामस्य रामत्वं पश्यन्तु हरियूथपा
इत्यादौ । यद्वा आत्मगतत्वेनोक्तत्वात् दोषः । 8. अभिलाषोऽस्यास्तीति. तत्स्वतः एनामुष-
see l. 2. p. 17.

चलापांगं दृष्टः is a good reading, but yet a purely southern one,
The साहित्यदर्पण and the ध्वन्यालोक read with our text. चलौ अपांगौ यस्या,
या ताम्. वेपथु-अथु by द्वितोऽथुच् P 3 - 3 - 89. cf. दन्धु, धयथु, स्फूर्जथु.
रहस्यमाख्यातीति-उपप. स. मृदु adv. कर्णयोः अंतिके चरतीति-च. त., उपप. स.

P. 17 The last line is to be based upon the sentiment of the
preceding verse; otherwise it would sound rude. मधुकर-उपप. स. P
8 - 2 - 20. कृतमस्यास्तीति कृती by अत इतिष्ठनौ P 5 - 2 - 115. The
meter is शिखरिणी.

अन्यत्पदम् पदान्तरम्—by मयूरव्यंसकादयश्च P 2 - 1 - 72. (अन्यो राजा राजा-
न्तरम्-सै. कौ.). दृष्टेः क्षेत्रः दृष्टिक्षेपेण सह विद्यते यथा तथा-बहुवीहि used as an adv.

P. 18 पौरव—see p. 8 note. दुर्बिनीतानाम्-कर्मणि षष्ठी. नी with वि to
discipline; with दुर् & वि, the participle means ill-trained. आविनय
cf. अभूमिरियमविनयानाम् Act VII. आर्या meter.

अशाहदं—अत्याहितं महाभीतिः—अमर.

अदिहिषेस अतियोनां विशेषः—विशिष्टः अतिधिः cf. सौष्ठवैश्याविशेषः (उदार्ययोर्विशेषः
comm) क. I. 3. Verbal nouns like विशेष in such compounds are to be given
an adjectival senso. cf. कंठच्छेदपरंपरा—रघु. XII. 100. नौविशेष ibid XIV
5-2 (comm.) तुषारसंघात-कुमा I. 56; the principle here is भावानयने इत्या
नयनम् see comm. on उत्पलक्षेप-कुमा. v. 35. कलैः मिथम्—तू. त. पूर्वसदृश-
समोनार्थकलहनिपुणमिथसदृशैः P. 2 - 1 - 31. अर्घोयैमुद्रकमर्घ्यम्—पादार्घ्यां च.
P. 5 - 4 - 25 यत्.

सूत्रा—सूत्रं प्रिये सत्ये-अमर. आतिथ्य—आतिथ्य इदम् आतिथ्यैः P5-4-26.

P. 19 इमस्मि—'Prakrit in fact appears to have used the pronominal forms with great laxity; thus we find the proper masculine form of the locative (as इमस्मि) frequently used for the feminine'—प्रकृतप्रकाश Ed. Cowell. But probably this laxity is not original. The cases detected in शकुंतला, this and that on p. 62 are the only ones pointed out; we have detected another in विक्रमा. III. (p. 88 1st edition. B. S. S.). In the present case there is not great doubt as to the genuineness of the reading; only इमस्मि (also इमस्मि) is another variant noted in the copy P. In the case on p. 62 इमस्मि is followed by जने in the older reading. In the विक्रमा. reading the best mss. are for इमाए. In चंड's grammar however इमस्मि is given, in a foot note, as an admissible form, but, we think on no strong authority. From the analogy of nouns again the termination seems unlikely in the fem; we perhaps find no other pronoun making a similar locative fem. प्रच्छाये—p. 3. प्रच्छायेन (p. 3) शीतला or प्रच्छाया (बहुव्रीहि) अत एव शीतला (कर्मधा). सत्तवण-सातवण in मराठी; सत्तवणस्य वेदिका.

पञ्जुवासणं—परि उप आस् to wait on, worship. आत्मगतम्—see App. A. तपोवनस्य विरोधी-प. त. समानवयो-वयस्य रूपं च वयोरूपे समाने वयोरूपे यस्मिन् तत् अत एव समणीयम्. सौहाद—abstract from सुहृद् (P 5-4-150) by P 7-3-20. जनांतिकम्—App A. चडरंभीराकिंदी—for चतुर P A T have मधुर which may be preferred, though चतुर is supported by the majority of the copies; perhaps the best solution will be चतुरभातैः गंभीराकृतिश्च, though this solution sounds at variance with the diction. पहाववंदो—प्रभाव=प्रभुत्व.

P. 20 प्रकाशम्—App. A. राजा चासौ ऋषिश्च. राजर्षिर्णां वंशः. A great king was styled राजर्षि from his pious life devoted to the welfare of his subjects. cf. the verse on p. 45. विरहेण पर्युत्सुकाः जनाः यत्र. अत्र पत्तदं उवर्णदो-पदं is read by R for पत्तदं; पद=स्थान 'position' from which we are to infer the meaning of 'condition'. R reads तवोवणमण-वनगमनं than which वणगमन is evidently better.

उत्तम्-तम् 4 P. with उत्.

आत्मपहार—आत्मनः अपहारः आत्मवचनम् S. आश्रमः अस्ति (आश्रयत्वेन) एषामिति आश्रमिणः. आविष्टाः (बहुव्रीहि) क्रियाः कर्मधा. तासामुपलेभाय. cf. उप-सप्तये p. 16.

P. 21 सणाहा—नाथिन सह विद्यते इति see p. 14, p. 47. दार्णि—इदानीमित्यनेन राज्ञा राजमावः प्रच्छादितोऽपि तथा ज्ञात इति व्युत्पत्तेः। S.

जीवितरय सर्व स्वम्-रव n. wealth, treasure. कृतः अर्थः यस्य स कृतावैः

सखीगतम्-दि. त. by the rule. शकुंतलाश्रितम्.

P. 22. शशते ब्रह्मणि-ब्रह्मणि ब्रह्मण्यैः आत्मन् ब्रह्मचारी इत्यर्थः । S. See App. B for the story.

कोसिओलि गोचणाद्देओ is as it were one compound though the words could not be written together; to explain the separate writing must resort to the principle सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः which stated fully is as follows: संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सदैः समस्यते । वाक्यवत्सा अपेक्षा हि वृत्तावापि न हीयते । cf. नृणां भुतवृत्तवशा रघु VI. 20.

अरित भूयते—The Bengali reading is preferable as the name of विश्वामित्र was not so small as to be merely described by भूयते. मकाशस्त-चमवान् is A's reading; तच्चमवान्कावयपः P & P's.

उज्जिआए—see App. D.

आ मूलात्—आ governs पंचमी P 2-3-10.

नियमस्य विभं कराति तच्छीला—उपप. स.

अप्सरस्—अत्रां बहुव्यप्सरसः—अमर—बहुषु इति प्रायोवादः । अनादि च (P 8-4-47) इति सूत्रे 'अप्सरा' गत्यप्रयोगात् । comm. स्यादेकत्वंऽप्सरा अपि. cf. सामुमती नामाप्सराः p. 143; see also रघु VII. 53 comm (नंदर्गाकर's edition).

P. 23 अन्येषां समाधेः गीरवः अन्यसमाधिगीरवः तेषां भावः । वसंतोदारसमप-वसंतोदारसमये is the proper rendering, not वसंतोदारस° as R and its class have it, R rendering उदारवसंतसम०. cf. वसंतोदारसूअर्भ-विक्रमो. II. वसंतावदारावदेसेन—मालवि. III.

उत्पादश्चअं—इत्तकशब्दो मतुवर्यः—चंद्रशे.

अप्सरसः संभवे य स्याः—पंचमीव्यधिकरण बहुव्रीहि—cf. मनुष्यजन्मा—माघ I. 35 अवज्यो बहुव्रीहिर्गधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः—comm.

अथ किम्—cf. दुसरे काय, तर काय in मराठी. अथ किं स्वीकृतालापे हुं कोपे-त्त्वहर्षार्तिषु । शानं रघुतमसंभाष्ये अज्ञाने हीति विस्मये इति विलोचनः । 8.

मभया तरलम्. The motor is अनुष्टुप्.

लम्बः अवकाशः यस्य see p. 27.

परिहासे परिहासेन वा उदाहृता.

द्वैध—द्विष्योश्च धेमुष् P 5-3-45—द्वैधम् द्विधा । द्वैधीभाव from ध्वि denom of द्वैध and भू. भूतः द्वैधीभावः येन तत् अत एव कातरम्.

वज्रकाग—वज्रं कामी यस्य—लुपेदवयवमः कृत्ये तुं काममनसोरापि । कृत्यमन्ययांते उच्यते अपेक्षे अवयव्यं शब्दस्य अंतो मकारः लुपेत् । अवयवसेव्यः । तथा कामशब्दमनः शब्दयोः परतः तुं शब्दस्थातः । गंतुकामः गंतुमना—ताराणा. note (Vol.

I. p. 477) on सि. कौ. on P 6-3-109 पृथीदरादीनि यथोपदिष्टम्. In earlier Sanskrit, verbal nouns in तु were more common—see Whitney 970; the infinitive term. is traceable to that noun.

P. 24 सतां चरितस्य भवणे लोभः—mark the noble humour of the expression.

अलं-अलंखल्योः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा P 3-4-18. आविषयाना निषेधना य-
स्मिन्सः । अनियंत्रणः अनुयोगः यस्य. विज्ञातुम्-विशेषतः ज्ञातुम्. This is the read-
ing of AOT, इति सर्वां ते ज्ञातुं^० being the reading of the later copies;
D reads with these; S om. इति and वि. F P have एतत्पृच्छामि only.

वैखानसम्—वैखानस is given as the name of a sage who laid down
rules for the hermit's life—comm. on मनु VI-24 see Mandlik's Ed.
also Buhler 'Laws of Manu' p. 203. व्यापारं रुणाद्धे तच्छीलम्. अत्यंतम्-
To the last; so in महाभा. शांति प. 18. आत्मसदृशे^० is the reading of R N;
एव lays emphasis on अत्यंतम्. अं ह्यो—आहो उताहो किमुन विकल्पे किं किमुत च-
अमर. The meter is वसंततिलक.

धर्मस्वाचरणम्. अनुकृपाय (p. 11) वराय प्रदानम्.

कृच्छ्रेणावापते इति दुरवारा—ईषदःसुम् कृच्छ्रेणावापते^० खल् P 3-3-126.

P. 25 स्वशाय क्षमम् cf. उपभोगक्षय p. 15. The meter is आर्या.

न संबद्धम् असंबद्धम् तत्पलपति इति । अ । र्या गौतमी—She is supposed to be
कण्वभगिनी by K S, a supposition not supported anywhere explicitly
in the drama, but no way inconsistent with the part she plays. न
कृतः सत्कारः यस्य.

चेष्टायाः प्रतिक्रिया—यादृशी शरीरचेष्टायां तादृशी (वृत्तिः) तां विनापि R
आत्मिकक्रियायाः समानरूपा S.

वारितः प्रसरः यस्य. The meter is आर्या.

P. 26 वृक्षस्य वृक्षयोः वा सेचने. माचिअ causal gerund.

स्वस्तौ गंसौ ययोः—अंत the top of the arm, not the shoulder; cf. वपुर्वृषस्कं-
धमबंधुरांतकम् उच. VI. आप्यानस्कंधकंठांतकम्—मट्टि V. 56. (बाहुंशिरः अंसः तस्य
पश्चिमो भागः स्कंधः—जयभंगल, मुजाशिरः भरत). अतिमात्रं (p. 15. अति and मात्र as
term. or याचा fem. n.) लोहितौ तलौ (अधः स्वरूपयोरस्त्री तलम्—अमर) ययोः
तलशब्द एकदेशेन भीमो भीमसेन इतिवत्करतलमाह बाहुसंनिध्यात् । R. घटस्य उत्थे-
पणात्—हेतौ पंच. स्तनयोः वेपथुः. प्रमाणादधिकः. बद्धम्—has clustered, a better
reading than स्वस्तम् when predicated of जालक. कर्णे (अवतंसिकृतम् R)
शिरीषम् तद्रुणं कीर्ति. स्नेसते इति स्नेसी. एकेन हस्तेन यमिताः. पर्याकुलाः—पारि i^०

very commonly prefixed to adjectives: cf. परिपुङ्गु, पर्युत्पुङ्गु, परिलङ्गु, परि-
दुर्बल. मन्त्रः आपते इति. The metre is शार्ङ्गलविकीरित.

अविद्यमानम् कर्त्तुं यस्याः सा ताम् ।

P. 27 नाचः मुद्रायाः अक्षराणि. परस्पर—made by the repetition of पर,
see सि. कौ. on प्रकारे गुणवचनस्य P 8-1-12.

अल...समाप्य—cf. अल विभारिभ p 25. संभाङ्—to imagine. राज्ञः परिग्र-
होऽयम्—अनेन राजराजकृतिययोः सामान्यवचनेन प्रच्छादनं कृतमिति मतम्यम् S. आर्ये-
णाववा महाराजेन—Here it is strongly implied that the king is at least
suspected to be none other than king दुष्यते. सङ्कृतला, it may be
noted, fell in love with the king at first sight (p. 19) and before she
could know that he was the king. Nowhere however in the first
Act is the king shown as definitely recognised by the girls, though
they are given enough ground to make their guesses. Such a
partial concealment of his personality seems necessary, as in the
case of direct identification, the girls would have had to be much
more reserved and formal in their behaviour towards him; neither
would it have been quite decorous if the king had bluntly declared
himself to them as their protector.

अनयो पहाद्विस्—ज्ञेये वडी—तलेकर's संस्कृतश्याकरण p. 436. cf. Apte's
Guide 113. विसृजिष्यन्—भावे औत्सर्गिकोक्तवचनं कृत्वा स्वै च । सि. कौ. on
P 3-1-96.

लम्बः अवकाशः यस्याः see p. 23.

P. 28 कामम्—see p. 13. True that, granted that. अन्यो विषयो
यस्याः सा. भूयिष्ठ superlative of बहु used as an adv. The meter is
वसंततिलक.

संनिहिताः मिलिताः S. cf. संगिहिदो p. 21, संगिहितः p. 8. तपसः वनम्
a reserved part of the general forest suited to the practice of
austerities. The आश्रम is a part of the तपोवन. see रघु II. 18. स्वस्वमन्त्री
तु संतुषु अमर. मृगयायां निहरतीति.

नुरगाणां खुरैः हनः (उद्धृत). विट्पेषु विषकानि (जलेन आर्शानि वस्कुलानि)
जलाद्वस्कुलानि येषाम् ते तेषु. परिणतस्य अहनस्य प्रकाश इति प्रकाशः यस्य
this adj. may apply also to शलभसमूहः. The meter is पुष्टिताप्ता.

तीव्रेण आघातेन प्रतिहते तदस्फुटलम् एकदन्तः यस्य The idea is that a branch
is borne along by him on the tusk which has stuck into it एक
तदस्फुटलमवस्कृष्टैः काष्ठिभदंते निक्षिप्यागच्छतीत्यर्थः S.; the later reading is *तङ्कः

स्क"; if the sense be as we understand it, the compound is necessary. another sense may be made, but it will be obscure such as 'having one of his tusks sticking into his shoulder.' जोडाकूट is O's reading. A F P read प्रोडाकूट; पादाकूट is the general देवनागरी reading. The first is accepted because O is one of our oldest देवनागरी copies; because प्रोडा may be a result of miscopying from प्रोडा and because in a parallel description we have a similar idea जालानि कर्षजुरसा स पश्चात् &c. रघु v. 46. पादाकूट, so far as the meaning is considered, is not bad; but it finds no support from the oldest copies in our collection. जोडेन आकूटानां वतसीनां वल्लयानामासगेन सैजतः पासाः पश्य. मूर्त from मूर्च्छ. P. भिन्नानि सारगणानां यूथानि येन । स्पंदनस्यालोकाङ्गीतः The meter is भद्राङ्गीता; the अलंकार is स्वभाषाङ्गीति.

P. 29 किञ्चिदिव—इवशब्दो वाक्यालंकारे S. cf. कुमा III. 54.

आरण्यम्—अरण्यमनुष्ये P 4—2—129 वृज् । पश्यध्यायस्यायविहारमनुष्य-
हस्तिभित्ति वाच्यम् (वा) आरण्यकः पंथा अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । सि.
कौ. Hence the meaning of ' the wild elephant ' may be preferred.

न संभावितः अतिथेः सत्कारः यस्य. पेक्षण may be rendered by दर्शन in
संस्कृत, though पेक्ष seems quite a possible corruption of प्रेक्ष rather
than of पश्य (वृज्) to which the word पेक्ष is certainly more allied.
See वरद्वि V. 14 note. उभ उभह are the forms for पश्य पश्यत; ibid
I. 14. पेक्ष is another form to which वृज् seems to be more closely
related. प्रेक्षण निमित्तं यस्मिन्कर्मणि यथा तथा.

पुरस्कृतः—पूजितः । नमस्पुरस्सोर्गयोः P 8—3—40 गीतसंज्ञयोरनयोर्वितर्गस्य
सः कुप्योः परयोः—सि. कौ.

P. 30 The variant noticed in the footnote is not supported by
the superior classes of our copies, O alone noticing it marginally.
The facts of the garment complained of, in pretence, as caught by
the branches of the kurabaka and of the pricking of the foot are
made use of in Act II. verse 13, p. 43. Yet this is not a sufficient
ground to prove that the mention of them is necessary here. As similar
instances of facts not mentioned before but made use of afterwards
we have ' the coaxing of the fawn by दुर्दत्त on p. 126 , Act v., and
the promise of दुर्दत्त to शकुन्तला about sending his messenger to her to
take her to the capital, Act VI. p. 161. But for want of support
from any of the older copies the reading was not of course unaccept-
able. But perhaps the suppression of the facts before, may cause
greater effect by the surprise they create when mentioned in another

appropriate place. According to the stage direction given in all the copies, the word व्याज is made to imply all that she pretends and it may be asked if there is any necessity of the direct mention of the व्याज. व्याजेन सह अथा तथा—बहुव्रीहि used as an adv.

नंदमौत्सुक्यं यस्य. अनुयायिक—from अनुयाया; अनुयाया अनुगमनम् तत्र नियुक्तः—comm. मालती. VI. p. 198. तपोवनस्य-दूरतिकायैः षडध्वरस्याम् P 2-3-34. निवेश् caus. to encamp, cf. सेनानिवेश रघु v. 49, also v. 42 व्यापार—cf. परदारपृच्छाव्यापारः Act VII.

Observe the contrast between गच्छति and प्रावति. असंस्तुत—Th^o proper meaning is 'strange unfamiliar'; असंस्थित the Bengali reading is preferable in sense, but occurs in none of the देवनागरी copies. In कि. IV. 59 both the expressions असंस्थित and चीनायुक्त occur with केतु also, and भारवि must have this verse in his mind when he wrote स्वकेतुभिः पांडुरनीलपाटलैः समागताः सक्त्रधनुःप्रभाभिदः । असंस्थिताम्राधरे विभावरी-क्षिपिचचीनांशु चारुतां त्विषः । China seems to have been known for silk from the earliest times. cf. मालती. VI. p 302. Dr. Bhandarkar renders चीनायुक्त literally as 'China cloth;' silk is of course meant. चीनायुक्तैः कल्पितकेतुमालम्-कुमा VII. 8. पट्टवस्त्रैः comm. केतु-चित् or कित् is the root. प्रतिपातम्-अव्ययी. P 2-1-6.

ACT 2.

P. 31 विषण्ण—सद् with वि विधीदति feels dejected. विदूषक App. A.

अथ मिथो &c Here is a deer &c. मज्झणने—अहोऽहे एतेभ्यः P 5-4-88 सर्वादिभ्यः (सर्वे, एकदेश, संख्यात) परस्य अहन् साम्प्रत्य अहद्विषः स्यात्-सि. को. औद्येय विरला पादपानां छाया यासु. आहंहीअदि impersonal. पञ्चानां संकरेण (कृ with सम्) कषायणि. ईषदुष्णानि-कदुष्णानि. कोः कक्षत्पुरुषेऽपि P 6-3-101 ईषदर्धे P 6-3-105, कदुष्णम्; and कवं चीष्णे P 6-3-107 उष्णसम्भे उत्तरपट्टं कवं का च वा स्यात्-ऊर्ध्वोष्णम् कोष्णम्. गिरेः नदी-गिरिनद्यादीनां वा. P 8-4-10 गिरिनदी गिरिणी. न नियता वेला यस्मिन्कर्मणि तपया तथा—बहुव्रीहि used as an adv. शूल्य-शूले संस्कृतम्-शूलोऽप्यत् P 4-2-17; शूल्यं मांसं भ्रूयिष्ठं यस्मिन्. cf. अभिरूपभू^० p. 2. अण्हीअदि-अश् to eat, अश्नते is संस्कृत. तुरगेण अनुभावनम् । तेन् कंडिताः संभयो यस्य. रक्षि वि-acc. of time; रक्षिम् is also a good reading, being loc. सद्दर्श-verbal noun. प्रत्युष-प्रत्युषोऽहर्भुजं कल्पमुषः प्रत्युषसी अपि । प्रभातं च-अमर. दास्याः पुत्रैः-पुत्रेऽन्यतरस्याम् P 6-3-22 षड्वाः पुत्रे परे अल्गु वा निदायाम् दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः. शकुनीनां लुब्धकाः-शकुंतेपक्षिणकुंति शकुंतलशकुनद्विजाः अमरः । व्याधो मृगवधा जीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि स-ibid. वनस्य अहणम्. तदो गंडरस उचरि-० बुद्धा—An instance of अपरानुगतपक्षेण. ओहंनेसु

ओ for अव cf. वसंतोदार० p. 23. अ धण्णदाए-असंभायस्यले रासो युवतिदर्शने स्वस्वभा-
व्यतैव हेतुः (causal agent) इति भावः । S. अनेनाथ राशौ राज्ञा विदूषकस्याग्रतः श-
कुंतलादर्शनादिकं किंचित्प्रसंजितमित्यनुसंधेयम् K S; see अहं तु तामेव &c. p. 40.

P. 32. अवस्तीसु—प्राकृत has no dual—द्विवचनस्य बहुवचनम्-वररु. VI. 63.
सर्वसां विभक्तीनां सुपां तिङां । च द्विवचनस्य बहुवचनं प्रयोज्यम् । किदाचारपरिक-
म्माणं-आचारार्थं (आचारस्य) परिकर्म (परिकर्मागसंस्कारः-स्नानोद्देशनादि । अमर)
कृताचारपरिकर्म यस्य येन वा. कृताचारपरिक्रमम् is another reading आचारस्य
परिक्रमः the usual routine of formal observances. E has कृताचारस्य
स्नानादिः परिकर्म (?) अनुष्ठानं येना. अस्यंते अनेन इति असनम् बाणानामसनम् ।
बाणासनं हस्ते यासाम्-सत्य भी व्य. बहुप्रीहि-प्रहरणार्थम् यः परे निशासत्यस्यौ P 2-2-37
जवणीहि—The name यवन is often identified with Ionian (Asiatic
Greek)—Dr. Rajendra Lal Mitra, in Indo-Aryans (Vol II. pp. 166
et seq.), understands these to be border tribes to the N. W. of
India, वनपुष्पमालाः धारयन्ति इति; the picture suggested by the words is
most charming. the यवनीs are sylvan attendants during the chase,
and must as above be understood as belonging to the wild tribes
and not the civilised Greeks. शार्ङ्गहस्ता यवनिका Act VI. But cf.
also रघु IV. 61 where they appear to be mentioned as wives of
the पारसी'ks. अंगानां भंगेन विकलः दंडकाष्ठ—The विदूषक has always a staff
in all probability somewhat oddly shaped to add to the comic actions
of the character. cf. कहं दंडकट्टं एदं-मालवि. IV. दंडकट्टेय मत्स्यं दे सदखंडं
करेमि-मृच्छ. IX.

P. 33. निर्दष्टमनतिक्रम्य-यथानिर्दष्टम्-अव्ययी. यथानिर्दष्टं परिवारो यस्य.

तद्भावदर्शनाभासि—'Takes comfort by the knowledge of her
feelings' such as those implied in the verse on p. 27. Though it is
not easy to get her hand still the mind is comforted by the
knowledge of her feelings; because when there is a longing on the
part of both, it is a source of gratification; proceeding with this
idea, he corrects himself by एवमात्मामिप्राय० उदर्शनाभासि is the older
reading. K has मनस्तु यस्याः शकुंतलाया भावानामभिलाषानुभावानां दर्शनेन
साक्षात्कारेण भासति आभासहेतुमाह । अकृतार्थेऽपि इति । मन्मथेऽकृतार्थेऽपि उभयोः
स्त्रीपुंसयोः प्रार्थना अन्योन्याभिलाषः प्रीतिं जनयति । The other reading उदर्शनाभासि
is found in the later copies principally. S explains this reading so
as to agree with the meaning of उदर्शनाभासि proposing again a second
interpretation as follows: यद्वा तद्भावदर्शने आयासवत् । साकृतावलोकनमदग-
मनादीनां स्वाभाविकत्वेनापि संभवान् । तथा वक्षिष्यति एवमात्मामिप्राय०—०र्थयिता
विद्वन्वते । R's explanation is hardly acceptable; सा काममत्पर्यं प्रिया

मेयनमा इत्यर्थः । तर्हि सध्यमे । न सम्यगित्याह । यतो न सुलभा (न) अपाप्ता किं तु सुखेन न लभ्या । तर्हि दुष्प्रापं यस्तुभिः प्रयत्नेनापि किमित्याशंकायामाह मन इति । ... मंन स्तस्या (धैर्यानां दर्शने) आपासि सखेदं प्रयत्नपूर्वकं लालसमित्यर्थः । The interpretation ०र्क्षेनाय आयस्यति is not consistent with the verse on P. 27 where the feelings are taken as correctly guessed. ०र्क्षेनेनायस्यति is admissible, but the general statement in the second half of the verse will be one step removed from this particular statement: ०र्क्षेनेनायस्यति सखेदं भवति because the pleasure that is possible when there is certain knowledge, is precluded, the second half then explains the possibility of the pleasure. ०र्क्षेनाय आयस्यति can be immediately connected with the general statement, but the verse on P. 27 and एवमात्माभिप्रायं both point more to the certainty of the knowledge of her feelings upto now, rather than a struggle for such knowledge. cf परस्मैभेदावता कामिनाम् । अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता समागमेनापि रतिर्न मां प्रति । परस्परप्राप्तिनिराशयोर्धैर्यम् । शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः—मालवि. III. With the second half cf. अस्या देशा मनस्तास्मैमस्तस्य आस्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च भनौ-रमा मूर्तमपि जीवति । दुष्करं कृतवाचामो हिनो यानया प्रभुः । भारयत्यात्मनो देहं न लोकेनावसिदति—रामा. सुंदर 15. 52 & 53 The meter is आर्या.

सासूयम्—असूयया सह यथा तथा—बहुवीहि used as an adv. अहं परायणं (परम् अयनम्—आशयः K E) यस्य. स्वता स्वस्य भावः being one's own. किल—अलीके cf. किलासवाचः P. 129. The meter is शार्दूलविज्रीकित.

इत्थयाआ—The संस्कृत rendering is इत्थन/इत्थं-sing. n. by इत्थस्तु प्राणिनूर्येतेनांगानाम् P. 2-4-2.

वाआमेनएण—वागेव वा, क्लृप्ताम्. जआवीआसि—जआवीइरसं see Preface. आप्यहे pass. of the causal of जि, P. 7-8-36 & 6-1-48.

P. 34. गात्राणामुपघातः

आठलीक, रिभ—चि denom.

कुञ्जलीला—कुञ्ज-कुञ्जा in मराठी. लीला is humorous. cf. बतलो बैगमायातं बहु नमति नापरे । सरिरेगे ऽ भगति-कान्ते स्थानमास. च तिष्ठति—महाभा. श्रुति. 114.

आठनपदेसे—आकुलत्वात् प्रदेशश्च. वनचरस्य वृत्तिरिव वृत्तिर्यस्य—बहुवीहि. अं सखं This is a common expression यस्तस्यं काव्यावशेषवेदिन्यां &c. मृच्छ. I. यस्तस्यं स्वर्गायते इदं गेहम् ibid IV. एतद्वलं पूर्णमस्माकमेवम् । यस्तस्यं ताम्नाप्य नास्तीति मन्ये—महाभा. उद्योग. 22. प्रत्यहम्—अव्ययी. अहरहः. आपदानां समुत्सारणानि. संको-भिताः संभिवधाः येषाम्. अनीयः—न ईक्षः नञ्. एकमहः. एकाहः—उत्तमैकाभ्यां च P. 5-4-90 रामाहवा. पुंसि P. 2-4-29.

P. 35 अनुस्यूत्य—cf. समवस्थामनुस्यूत्य p 157. वृणयायां विज्जवम्. अचि-

उयम्—अभिषुद्धा यया यस्य. आहितः सायकः यस्मिन्. सह वसतिः सहवसतिः—सुप्त-
येतिस. सुम्भिलोकिते उपदेशः—*cf.* स्थिरोपदेशम्—कुमा. I. 30. उपदेश in this
sense occurs several times in मालवि I. and II.

अविद्यमानः आयासः यस्मिन्.

सहायः—सह अयते एति वा.

P. 36 मोदक—मुद्र 1 A. खजिआ—खादेका. with the विदूषक's speech
cf. सवैजोदरिकस्वाभ्यवहारेण विषयः—विक्रमा. III. गणकसदपरिवृद्धो चित्तकरो
विभ अंगुलीहिं छिविअ छिविअ अवणेमि । नअरचत्तरुसहो विअ रोमधाभमाणो चिडामि ।
मुच्छ I. see also p. 162 last line and App. A.

गहिदो खणो—The term खण is peculiar to the श्राद्ध ceremony.
when the ब्राह्मण is invited the phrase used is खणः क्रियताम् something
like 'making an appointment'; खण seems to mean merely 'time'
originally in this sense. In the विदूषक's mouth the phrase is of course
appropriate. *cf.* मालवि II. गहिदखणो म्हि. The term is to be found
with reference to any other appointment also: स्वयंवरकृतखणा, अर्जुनः
कुहतां खणम्—महाभा. आदि. स्वयंवरपवैन्.

कः कोऽथ भोः—This phrase is used in calling an attendant.

आज्ञावचनाय उत्कंठः (उज्जतः कंठः यस्य). भट्टा राजा स्वामीसि देवेति भृत्यैर्भेदति
आधमैः सा. द. VI. 431. दिग्गदिद्वी see दत्तकृष्टिः p 5.

दृष्टः दोषाः यस्याम्—वाग्बुद्धयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च पार्श्वे श्री मृगया सूतं
यस्यनानि महीपतेः—कामंद XIII. दृष्टदोषमपि तत्र सोऽत्यजत्—रघु XIX. 49 गुणाय—
रूपे संपद्यमाने च—वा on P 1-4-44.

न अवरतम् (रम् with अव to cease) अनवरतम् भुज्यर्थायाः अस्फालनेन
नूरं पूर्वं (पूर्वभागः) यस्य तत् गात्रम्. R adds an explanation suited
to the elephant also. सहिष्णु—अलंकृष्ट निराकृष्टमजनेत्येतात्ततोन्मदरुचि
अपञ्चपकृतवृषसहचर इष्णु P 3-2-136. अपाचित—opposed to, उपचित व्यायत-
व्यायाम exertion व्यायत exercised प्राणः सारः यस्य—प्राण बल. प्राण-शक्ति K S.
प्राण-शरीरबल (comm.)—महाभा. कर्णप. 31. राधेन समप्राणाः (equal in
strength)—द्रोणप. 821. The meter is मालिनी.

P. 37 गृहीताः श्वापदाः यस्मिन्.

भग्नः ब्रह्माहः यस्य. मृगयामपवदति इति शीलमस्य. माध्व—We have
preferred माध्व as the reading to माद्व and माठ्व; the oldest reading
is माध्व and the word has come down with the ध unchanged into
old मैराटी; thus we have दशावतारतिलि माधवी in जुना दासबोध, where माधवी
is विदूषक in the representations of दशावतार scenes.

स्थिरा प्रतिज्ञा अस्य—प्रतिज्ञा does not always mean 'promise' in संस्कृत-

वैधेयः—अग्रे सूत्र यथाजातं मूलं वैधेयं बालिशाः—अमर, वैधेयं विधानम् । तस्यायमधि-
कारी—cf. मराठी 'सांगकाम्या'. निदर्शन—see निदर्शनं p 159. पूर्वनिदर्शनम्
रघु VIII. 45.

मेदसः छेदेन कुशमुदरं यस्य. उस्थानाय योग्यम्. व्यसनम्—यस्मिन् व्यसति भय-
स्तस्माद्व्यसनमुच्यते । व्यस्यधोऽधो गजति तस्मान्नस्परिवर्जयेत् । कामर XIII. शार्दूल-
विज्ञीकृत.

पकिर्दि भावणो—a common expression to express a return to the
natural state; स्वभावं प्राप्तः R; प्रकृति is opposed to विकृति, so the phrase
means the विकृति is cured. मरनासिकायां लोच्युः जीर्णसासो कश्च; रिच्छ रीश्
in मराठी.

P. 38 आभमस्य संनिकृष्टे—संनिकृष्टम्. used as a noun.

निषाम—निपीयते (जलम्) अभ. महिषाः—ताडितम् षलिलम् गाहताम्—The
meaning is 'let the buffalos enter and splash the water with their
horns.' the sentence thus is rather obscure in construction, छायायां बह्वानि
कदंबकानि येन—इदं निकुटं कदंबकम्—अमर. रोमय-रोमस्य मधः—मानुजी; but cf
L. Ruminans from rumen the throat—Stormonth. मुस्ता—मोथा in नागरमो
था in मराठी. शिथिलः क्याबधः यस्य. शार्दूलविज्ञीकृत.

प्रमविष्णु—The mighty monarch. cf. प्रभवतः p 150. मुनश्च P 3-2-138-
छंदसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि जगत्प्रभोत्प्रमविष्णु वैष्णवम्' इति । निरंकुशाः कथयः ।
चकारोऽनुकसप्रचयार्थः । भविष्णुरिति वृत्तिः । एवं कायिष्णुः नैतद्वाक्ये दृष्टम् । सि. कौ.

पूर्व गताः—सुतेति स. निषेद्ध्याः—निषेध means prohibition and is opposed
to विधि injunction—hence निषेद्ध्याः should be warned against. क्षमः
मधार्न (मुख्यो गुणः K) येषु ते क्षमपधानाः—क्षमयस्तु क्षमः क्षातिः—अमर, भीषि काम-
क्रोधापभावस्य—मानुजी, while दातिस्तु दमयो दमः ibid: भीषि तपस्तेजसहनस्य—
comm. तपः धर्मं येषाम् ते तपोधनाः । दाहः आत्मा यस्य । स्वर्गस्य अनुकूला, अन्यस्य
तेजसः अभिभवः, तेजोऽनुरक्ततितरुकारान् तन्नेत्रो वमंति K. Meter उपजाति. See
note on महर्षेः असोनिध्याम् p. 47.

P. 39. दासीए वच see p. 31. उस्ताहस्य वृत्तान्तः. This is pretended.
Both abuse each other before the king as if really ill-disposed, while
both wish that he should stop the chase and return to the capital,
see सखे द्वियत्पतिस्तो भर p 37. अपनयन्तु &c. this is addressed to the मन्त्री.
see p. 32. स्वं नियोगमध्वं कुरु—Lit: fill your post, let your office not
be vacant—hence, look to your duty. स्वनियोगम्—द्वाराद्वयतिरुम R

विष्मदिच्छर्—महिकानामभावाः निर्मोक्षिरुम्—सि. कौ. on P 2-4-18. विष्माकसभ
(see p. 153) seems to be the older reading चिह्न for क्षि is sup-
ported in बरह. III. 30 अस्यादिपुत्र—भञ्जी (see p 34) रिद्ध (p. 37)
कश्चिन्ना. But the general rule that precedes this viz. कर्तव्यं नः can hold

n the case of both अक्षि and मक्षिका as the corruptions अक्खी मक्खी are common in Hindi; the छ on the other hand comes down in मराठी as श or स as माशी, रीस, कासव. एदेस्सि—we have preferred this as neuter pronoun as qualifying आसने with P G N F; see इमर्सिस p. 19. अविरलेन लतावितानेन सनाथः—सनाथः-युक्तः in a general sense; see pp. 21 & 47. सुखमासीनः—सुपेति स.

P. 40 न अनामं चक्षुः फलं येन बहुवीहि.

णं भवं &c.—He means 'you are दर्शनीय'—दर्शनीयस्त्वं दृश्यसे तस्मादनवा-
तक्षुः फलं नास्तीति भावः । K. S interprets similarly.

आत्मीय—You think me दर्शनीय because you look upon me as आत्मीय 'your own' friend; such partiality is therefore natural. आ-
भमस्य ललाम् (ललामन् like नामन्) भूता-व. त. & सुपेति. अधिकृत्य-p. 3; also पतिव्रताधर्ममाधिकृत्य पृष्ठः Act VII.

तापसस्य कन्यका अपार्थनीया-cf आशकसे यदर्भी तादिदं स्पर्शकम् रत्नम् p. 25.
सर्वार्थे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः कर्मशी वराः ।
कुत्रेवं भायां शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वाश्चाप्यजन्मनः ।
-मनु III. 12 & 13. This stricter prohibition is evidently later. The following extract will be interesting in this connection. देवयान्युवाचा
समुष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रेण ब्रह्म संहितम् । कापिश्चाप्यधिपुत्रश्च नादुर्भाग बहस्व माम् । यया-
तिरुवाच । एकदेशेऽहं वा वर्णाश्रित्वारोऽपि वर्गमेन । पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणौ
वराः । -on the first verse the comm. is उच्छिन्नस्य क्षत्रस्य ब्राह्मणवैर्यादेव पुन-
रुद्भवाद्ब्रह्मणा क्षत्रं समुष्टं क्षत्रियकन्यासु लोपामुद्रादिषु ब्राह्मणानां मुत्पत्तिर्दशनात् क्षत्रेण
ब्रह्म संहितं संभिन्नं कापि (ये ?) वैद्यादिलयां पुरुषास्तत आयुस्ततो नृपस्ततस्त्वयिगति क्ष-
त्रियकन्यायां ब्राह्मणज्जातो ब्राह्मणः क्षत्रियदरिषु ब्राह्मणज्जातस्तु क्षत्रिय एवेत्याप्रहेऽपि
इत्यायां क्षत्रियदारस्वाभावाद्युष्माकमुपित्वमेव तद्व्याप्त्यर्थः ।

निवारितः निषेधः याभ्यः ताः नेषार्णापेक्षयः ताभिः । उद्यतं मुखं (उद्यतानि मु-
खाणि वा) यस्य. केन भावेन—पूज्यभावेन is the meaning, प्रतिपक्षं is an object
of worship A ब्राह्मणकन्या if admired for her beauty will be admired
only as an object of worship, not of carnal love. This verse with the
introductory words बिह् मुखं is omitted in some of the best देवनागरी
copies; yet as A F P T B and E give it, we have preserved it.
पौरवाणां मना-cf. verse 16 p. 22.

P. 41 सुराणां युवतिः संभवः यस्य. अपत्य - अप-+त्य like निर्य or from
पत्-म पतति पितरोऽनेन-भानुजी—which is only a fanciful derivation, तथा
उक्षिप्तम् (मुनिना) अधिगतं च I K. अर्क-मराठी 'अकडा' पिङ्ग खजूर-The
word is common in current Hindi. तितिली मराठी 'चिच'. क्रीडु रत्नानि क्री

रत्नानि भेदाः श्रिया is the meaning; जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्वत्तमभिधीयते । ; खीर-
स्नाने परिभाषयति इति. परिकल्पितः (कृतः cf. परिकल्पितसंनिध्या-पृष्ठ IV. 6)
सत्त्वेन (प्रागेन इत्यासु व्यवसायेषु सत्त्वमस्ती तु जंतुषु-अमर.) योगः यस्याः । रूपोच्चयेन-
रूपानां चंद्रायुषमानवस्तुसंबन्धाकारविशेषणामुच्यते राशिना उपादान कारणेन न तु साध-
नेन कृता तु (निर ?) मिता किम् । K. S similarly interprets. मनसा shows
the निमित्तकारण instrumental cause, while रूपोच्चय is the material cause.
अपरा-another अस्या अपूर्वा K; जगत्कीलकविलक्षण R; न परा. विभुत्व-विभु
means all-powerful, having every power and object at his command.
अनुचित्य cf. अनुसृत्य p. 35. वसंततिलक.

P. 42. पणदेसो—cf. ऊर्षशी...पत्यादेसो रूपगर्भितायाः श्रियाः—विक्रमो. I.

करे रोहंति इति करुहाः. अनाविद्ध—आविद्ध perforated, pierced. न आ-
स्वादितः रसः यस्य. आविद्यमानः खंडः यस्मिन् यस्य वा । पुण्यानां फलम्—Good
actions in mortal life are believed as rewarded in heaven. आविद्यमानमर्घं
यस्मिन्—अघ fault, defect; अनघा गुणाः—अमर (Apte), अनघसर्गगात्री-
दक्षकु (Apte). भुवि is the Bengali reading—समुपस्थास्याते in the परदे
पद means in a technical sense लिप्सया उपगमिष्यति—सि. कौ. on उपार्णव
करणे P. 1 - 3 - 25; in this sense रूप is evidently a suitable subject
to the verb. K S शकुनलालक्षणं भागधयमिह लोके क पुण्यवतं समुपस्थास्याते न
आने । सिद्धारिणी.

लघु corrupted in an apparently opposite sense in मरा-
ठी ' हलू ' from the meaning of ' light, not heavy '. इगुषाः तैलेन
चिह्नं शीर्षं यस्य—see v. 9 p. 9. This seems to be the oil in use with
the foresters as the juice of the fruit seems to be used as soap. आर-
ण्यक—अरण्यमनुष्ये P. 4 - 2 - 129 बुध् । पथ्यभ्यायभ्यायविहारमनुष्यहस्तिचिह्नि
वाच्यम्—वा आरण्यकः पंथा अभ्यायो न्यायो विशारो मनुष्यो हस्ती वा । See p. 29.

परवती—परवशा is the meaning.

भवेत्तमंतरेण—अंतराःरेणयुक्ते P 2-3-4 आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । नाश्वंतरेण—मा-
लवि I. दाद्विराभो—cf. पुच्छकृशागः; मालती. VI. (नेत्र गितिः comm.) : it is one.
of the stages of love. see कंठकित p. 64.

I. 43. कथाजनः—cf. तवरिसज्जे Act IV. p 86. हसित Should be construed
in connection with अभिमुखे मयि; so that apparently it was अस्मिन् निमित्तेन
कृ : उदयः यस्य तत् । विनयेन वारिता कृतिः यस्य हुत विलंबित. see v. p. 27 .

दिङ्मयेन—केवलं दृष्टः is the meaning; ' merely when you are seen '
may be the rendering .

सालीन—सालाप्रवेशमार्ति सालीनोऽपृष्टः—सि. कौ. on सालीनकौपीने अपु-
ष्टाकार्ययोः P 5-2-20. अकांठे—cf. अकांडविनयेन—उप IV. अकांडतांठविन
ibid V. V. विवृतं वदनं यस्याः — बहुमीहि. वसंततिलक. See p. 30.

गृहीतं पाथेयम् येन -- पथ्यतिथिबसतिस्वपत्तेर्दञ् P 4-4 104, पाथि साधु.

P. 44. णिवारुडभाअं-- the king's portion of the produce of corn-
धान्यानामहमो भागः पष्ठो द्वादशा एव वा--मनु VII. 130. आददीत बालं चापि प्रजाभ्यः
कुसुनदेन सषड्भागमपि प्राशस्तासामेवाभिगुप्तये--महाभा शांति. 69.

तपःषड्भाग--सवैतो भर्मषड्भागो रासो भवति रक्षतः । अधर्मादापि षड्भागो भव-
त्वस्य रक्षतः । यदर्धं ते ययजते यददाति यदर्चति । तस्य षड्भागमाद्याजा सभ्यम्भवति
रक्षणत् । मनु VIII. 304 & 305. न क्षय्यम्-- क्षय्यज्यौ शक्यार्थे P 6-7-8 खलु
शक्यम्. आरण्यकाः p. 42.

सिद्धः अर्थः ययोः ।

धीरश्चासौ प्रज्ञातश्च- धीरप्रज्ञातः स्वरः येषां ते तैः ।

P. 45. प्रतीहारभूमि-स्त्री द्वाद्धारं प्रतीहारः--अमर.

दीप्तिमतां ऽपि cf महत्खलु पुरुषाधिकारापिदं उच्यते--मालवि. I. विधत्तनीयता-
cf. अभूयश्चामिगम्यश्च रघु I, 16 cf. also रघु II. 11.

उपपन्नमेत°-अथवा उपपन्नमेतदस्मिन्नधिकृत्ये राजनि--this is the Bengali
reading ; there is no difference of meaning.

सर्वैः भोग्यः--यथा वायुं समाश्रित्य वर्तते सर्वमंतवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तते
चतुराभमाः--पद्यु. R. सर्वाणि भोग्यानि भोग्यवस्तूनि यत्र. रक्षा एव योगः or
रक्षायाः योगः तस्मात् like सान्निध्ययोगात्-कुमा. VII. 78, रघु VII. चारण-चारणा-
स्तु कुलीनाः--अमर, celestial minstrels; चारणानां वृद्धानि; वृद्ध from the
repetition of द्वि-द्वेष्ट रहस्यमयोदावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिन्त्यक्त्यु P 8-1-
15. राज (-पदं) पूर्वं यस्य ; राजमुनि राजर्षि--see p. 20. The meter is मंदाक्रांता.

P. 46 बलभिदः सखा--राजाहः सभिभ्यष्ट P 5-4-91; बल or बल (from
बल् to move) an असुर in early mythology slain by इंद्र; बलरातिः
शचीपातिः--अमर; "Indra and his friends tore Vala, the robber, or
his cave, to pieces, after finding out the Rita, the right place".-
(Rig-Veda, X. 138, 1.) from Max Muller's Lectures on the
Origin and Growth of Religion, pp. 247-8. Great kings and heroes are
often described as going to Indra's assistance. cf. दत्तं द्राव्यदक्षिणैर्भगवतो
वैवस्वतादा मनोः--उज्ज. VI. See the closing part of Act VI.; the
denouement is brought about indirectly through this connection.

उदधिभिः इयामाः सीमाः यस्याः । उदधि-उदन् water and धा, through by
उदकस्योदः संज्ञायाम् P 6-3-57 उद will be a mere substitute of उदक. सीमा
or सीमन् is the word, fem. the former being used here. नगरस्य परिघ इव
प्रांश्च बाहू यस्य. परिघ is अर्गल, here of the city-gate, meaning the big-
gest of its kind. cf. परिघायतबाहवः--रामा. अरण्य. V. सुरसामितयो बहवैरा-

सुरयुवतयो वरुवैराः is the general देवनागरी reading, OT substituting स्वकभोगाः for वरुवैराः; OI's reading is thus more acceptable than सुरयुवतयो वरुवैराः-वैर means hostility' and would consistently mean the feeling towards each other of opponents equal in strength, वैर between the देव्यः and the wives of the gods is something not worth mention. वरुवैराः is an expression suited to सुरसमितयः (or समितिषु सुराः as another variant reads); this last is the Bengali reading. S reads सक for वरु, which is nearer to त्यक्त of O T. We might equally prefer सक; and for सुरयुवतयः we have preferred A's reading सुरसमितयः as the likely one of the superior देवनागरी class. समिति is more often used in the sense of a battle, as in समितिजयः; but it has also the general sense of a gathering, assemblage &c. सभासमितिसंसदः and संगे सभायां समितिः-अमर. समितिषु सुराः सकवैराः, the Bengali reading, is faultless and undoubtedly the original and genuine one. R justifies सुरयुवतयो वरुवैराः— युवतिमहणं तासामितिगिरुत्वादिदुःखाद्यनुभवान्स्वीत्वेन अरुण्यभिमानाभावात् । पुरुहूत— पुरु मञ्जुसामाह्वानं युद्धेऽस्य पुरुणि हूतानि नामानि भव्य इति वा-भानुजी; पुरहूतस्येदम्; cf. आपेन यस्य विनिर्वातकर्म जातं तत्कोटिमस्कुलेषामभरणं मघोषः Act VII. मंदाक्रांता .

कलाभ्याहरतः— रिक्तपाणिस्तुनेपेयाद्राजानं देवतां गुरुमिति स्यायात्— S.

सपणामन्— ब्राह्मणं दशवर्षं तु सप्तवर्षं तु भूमिः । मृपितापुत्रौ विप्रानीयात् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता । मनु 11. 135.

आभ्रमकासिनां विदितः— कर्तरे च इह तिष्ठति इति इहस्यः उपपदस.

P. 47 आज्ञापयति—Observe the humility of the king.

महर्षेः कण्वस्य असांनिध्यात्—कण्व's presence owing to his spiritual power was a dread to the evil spirits; religious rites, especially sacrifices intended to gratify the gods, are a source of discomfort to evil spirits; these are therefore always trying to overthrow any such rites. As the ब्राह्मण's power was too valuable to be used against the spirits, kings i. e. क्षत्रियः were employed to guard the sacrifices with their mystic missiles, विधानेन says (रामा. बाल. 19) न च मे जीव-मुत्सर्जं बुद्धिमतां पार्थिव । तथाभूता हि सा चर्या न श्यपस्तत्र विद्यते ।; also बहुविधं तपश्चैव दुर्धरं चापि राघव । तस्माच्छापं न मुञ्चामः समर्था अपि रक्षणे ।

इष्टेः विप्रः—यज् and हन् are respectively the roots. कतिपयः रात्रीः— कतिपयरात्रम्—संख्यापूर्वं रात्रं क्षीबम्—वा. on P 2-4-29. रात्र by P 5-4-86 and 87. कतिपयरात्रम् acc. of time. साराधिः द्वितीयः यस्य. सनाधीकृ—denom. See p. 21. cf. आभयोऽयं स्वयक्रांतः. सनाथ इव सांपतम् । रामा. अर. VIII-

सञ्चालकामैक—बहुभीहि.

युक्तरूप—p. 8. आपन्नानामभयानि एव सञ्चालि (सद्)—तेषु—कर्मभा. दीक्षिताः—
दक्षि to be initiated 1 A.—The form of 'initiation' is first gone through
in performing a sacrifice, after which the यजमान is to attend to
no other business; the protection of the distressed is, as it were,
the sacrifice for which the descendants of पुरु are, as it were, दीक्षित
so that they will attend to no other business, when they have to
offer that protection.

P. 48 अनुदम्—पदस्व पश्चात् पश्चादर्थे ऽ व्ययीभानः (P 2 - 1 - 6).
सेपरिवाहम्—i. e. overflowing—this sense is preferable to the other
bracketed in the text; cf. समपरिवाहिणी गीतिः p. 109.

एतेः कजसादो &c.—The Bengali reading is तुह चक्ररक्षिभूदोक्षे—I
perform the office of the guard of your chariot wheels; the
warriors on both sides of the warrior on the chariot are called
चक्ररक्षः as they protect the wheels from the enemy's attack. But
this reading is not supported by any of the देवनागरी copies.

विजयाय मरुपानम्. आज्ञसि हरतीति—irr. उपपदस. कर्मणो—a proper
noun; कर्मण means also a camel and by a लक्षणा the word may be used
in the sense of a camel man, like a horseman; but there is, we fear,
no support for such a use.

अंवाभिः seems only to be a plural of respect, as we have देवी आणवेदि,
and मे as the pronoun again, in the message.

P. 49 निर्बुना पारणा यस्य. The Bengali reading is independent.

दीशङ्—दोषेमायुर्गस्य, a child is thus spoken of by elders. cf.
अवस्स दीशङ् &c. Act VII.

प्रतिविधेयम्—प्रतिविधा to remedy. cf. निरवधिरयं त्वप्रतिविधः—उत्त. III.

तिसंकू—विशंकू a king of the इक्ष्वाकु dynasty wanted to rise to
heaven with the mortal body. His family priests would not help
him. He there upon sought the help of विश्वामित्र The great sage
performed a sacrifice and invoked the deities of heaven. But none
would come down; at this विश्वामित्र was filled with wrath and by
his power of austerities raised the king to heaven; स्वर्जितं किञ्चिदप्यस्ति
मया हि तपसः फलम् । राजस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज । उक्तवाक्ये मुनी तस्मिन्
सशरीरो नरेभ्यः । दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतो तदा । स्वर्गलोकगतं दृष्ट्वा
विशंकुं पाकशासनः । सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् । विशंको गच्छ भूयस्त्वं नासि
स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाकशिः । एवमुक्तो गर्ह्येण विशंकुरपत-
स्वुनः । विष्णोश्चामानन्वाहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ; at this विश्वामित्र became still
more enraged and proceeded to create a celestial sphere for his

protégée; the gods then yield and granted room to विशंकु; अवाक्षिप-
विशंकुश्च तिष्ठत्प्रवरसंनिभः। अनुयास्यंति चेतानि ज्योतीषि नृपसत्तमम्; thus the
king was located in heaven, hanging in space head downwards.—
रामा. बाल. 60.

मित्रो देशो ययोः ते मित्रदेशे तयोर्भावः, तस्मात्. द्विधीभवति—p. 23. औतोव-
हम्—P's reading औतोवहम् is more grammatical; but our best copies
read औतोवहम्; R's reading is plain. cf. उपलरोधविवर्तिभिरंजुभिः—कि. V. 15.

P. 50 तपस्विनां कार्येण श्रमं मानसं यस्य, तपस्+विन्, वि+अप्र. पुनस्य कृत्यम्.
राक्षसात् भीह.

महाब्राह्मण—Not a very acceptable term to the विद्वक् in another
sense that the king may imply—ज्ञे तैले तथा मति वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां 'महत्' सम्प्रो न दीयते—according to this the word
may mean a low kind of ब्राह्मण who assists in funeral rites; in the
general sense, it is ironical and the विद्वक् is expected to swell with
the title, not understanding the irony.

राभाषुपण—राजानुजेन—i. e. as I am to perform the office of the
son (तन्मभवतीनां पुत्रकृत्य), I am your younger brother and must appear
in suitable pomp before the city people.

युवराजो—युवराज the crown—prince, as अ.पिराज is the reigning
king; रघु III. 36. note. युवराज इत्यनेन राज्ञः पुत्राभावः सूचितः राज्ञः पुत्रसंभवे
स्वस्य युवराजत्वाक्यस्य अनुचितत्वात् । 8. विनीतगौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ।
कामंद

बटुः—chap, a young boy.

मार्थना—cf. भेत्सर्गतप्रार्थनमतिकस्यम्—Act VII. भंतः पुरेभ्यः by a लक्षणा
the ladies in the भंतः पुर; see p. 150.

P. 51 ऋषीणां गौरवान्. तापसस्य कथ्यका.

परोऽक्षः मन्मथः यस्य—परेक्षम् by itself is an अभ्यधीभावः; but is
convertible into an adj. by अर्धमादित्वादच्—सि. की. on P 5-4-107.
वृणाणां ज्ञाताः—ज्ञाता is ज्ञात in मराठी. fawns; समम्=सह पाषित्-एध् 1 A to grow.
परिहासेन विजल्पितम्. परमार्थः is सत्य, see p. 124. न गृह्यताम्—ना गृह्यताम्
would be a positive injunction, with न the imperative is divested
of the sense of 'order'. वैतालिक meter. अहं p. 23.

Act III.

P. 52 कुशानादाय—This st. dir. is variously placed. In the place we have assigned to it on the authority of AT, we understand that the pupil soliloquises about दुष्यंत's greatness while he is 'gathering कुश grass' or when he has just finished the gathering and is on his way back. This makes the remarks more natural than when the character enters, कुश grass in hand, delivers the stage speech and passes away in the formal theatrical manner. निरुपप्रवानि—cf. रक्ष्युनः सभद्राश्वेभ्यः, काचिन्न वाय्नादेरुपप्रवो वः—रघु II. 48 & V. 6. निरुपप्रवः शम्भुलानुमरः—कि. VI. 21. K reads निरुपप्रवानि; later copies have निरुपप्रवानि.

हुंकोर एव—उत्प्रेक्षा; cf. रुद्राणामपि मूर्धनः क्षतहुंकारशोभिनः—कुमा. II. 26. वेद्याः संस्तरणाव इति वेदिसंस्तरणार्थम् च. त. used as an adv. कश्चिज्—कतौ यजति. आकाशे—App. A. उशीरस्य अनुलेपनम् नलदांगरागः K. आतप-लंघन-आतपातिष्ठम् S. K explains लंघन by आघात. बलवत्= p. 2. शरीरस्य निर्वी-पण (वा with निर caus).

P. 53 उपक्रम्यताम्—K explains by विक्रिस्वताम्. उच्छ्वसितम्—cf. जीवितसर्वस्वं p. 21. वेतानि ह—वितानो यामः तत्संबन्धि K R. शान्त्युदक—Holy water that has the power to soothe and relieve. गौतमी—नाम कण्वस्य भगिनीति कथ्यते K S; this relation is nowhere explicitly mentioned. विष्कम्भक—App. A.

कामयमानावस्थः—कामयमानस्य अवस्थेय अस्तथा यस्य—चतुर्कीर्ति; cf. कामयान समवस्थया तुलाम्—रघु XIX. 50.

अलमस्मि &c. This seems to be a purely देवनागरी reading कुसुमानि आयुधानि यस्य, cf. पुष्पवाण, पुष्पचाप; see कुसुमशरत्वं next page आम्—आमेवम्—अमर—इति निश्चये—आ ज्ञानविनिश्चये इति बोधालितः—भानुजी.

हरकोपस्य वह्निः ०कोपकूपो वह्निर्हो—काम the god of Love was sent by इन्द्र to inspire शिव with love for पार्वती to create an offspring for the celestial commandership. शिव was enraged at the attempt of काम to overpower him and burnt him to ashes with a flash of fire from his third eye; see कुमा. III. & IV. शौर्वः—According महाभा. आदि. 180, the submarine fire is the wrath of the sage शौर्व transformed into the element at the request of the sages, as it was otherwise about to destroy the world. हरिवंश I. 45 gives the following story about the origin of the submarine fire: The sage ऊर्व practised ब्रह्मचर्य; his friends advised him to marry and beget progeny to save the

refathers. उद्रे denied the necessity of a wife for creating a son and from his own thigh (उरु) created a fiery offspring. The child began to consume every thing. ब्रह्मन्, then, being appealed to, assigned to the child a place in the 'mare's mouth' in the ocean, where it might consume as much water as it wanted for its perpetual food; see माघ notes I. 20. मम विधा इव विधा येषाम् ते महिषाः तेषाम्. मम अवशेषः यस्य. उपजातिवृत्त.

P. 54 विश्वसनीयाभ्याम्—उक्तनामः सार्थकत्वभ्रमेण विश्वासयोग्याभ्याम् (कुसुमायुध implies 'softness' and चंद्रमस् from चंद चंदयति to delight implies 'pleasure') S. कुसुमानि शराः यस्य—अरविदमशोकं च चूतं च नवमलिका । नलित्यलं च पचैते पंचबाणस्य सायकाः । see पंचष्मधिको p. 147. शीताः रश्मयः यस्य सः तस्य भावः । न यथार्थम्. हिमं गर्भो (or गर्भे) येषाम्. अभिम्—cf. सपदि सुधाभिधिरपि तनुते तनुदाहम्—गीतगो. IV. अञ्जसारान् बज्जसारान् संपद्यमानान् करोवि-
प्ति denom. see बज्जसाराः p. 7. the meter is मालिनी.

मकरः केतुः यस्य, cf. मीनकेतनः; मकर properly is a crocodile or alligator. मदिरे च ते आयते च मदिरायते कर्मधा. मदिरायते नयने यस्याः; मदिरो मन्त्रज्जनः according to चंद्रशे. who condemns the adjectival meaning; in this sense मदिर इव आयतनयना will be the solution. अभिकृत्य—p. 3. cf. वर्षसतमस्तु दुर्दिनमविरतभारं सतहदा स्फुरतु । अस्मादिधुलंभया यदहं प्रियया परिम्वक्तः—
मृच्छ. V. आर्यो meter.

P. 55 संस्थिते—समाप्ते साते K. सदस्य-सदस्या विभिदक्षीनः—अमर, न्यूनाधिक-
विचारका कृत्विग्विशेषाः—comm. कृते with पंचमी by अन्यारादितरर्तेदिकसम्दाचनर-
पदाभाहियुक्ते P 2-3-29. शरणम्—गृहराक्षिणीः—अमर; वधरक्षणयोरपि—मेदिनी. प्रायेण—
We understand this to mean 'usually' generally'; the usual meaning is 'for the most part' and 'probably' from that; cf. प्रायो (adv.) भूवि अमर. प्रकृष्टो वातो यत्र सः प्रवातः प्रवातः अत एव सुभगः (p. 3); or प्रकृष्टो वतः प्रवातः प्रवातेन सुभगः उद्देशः; cf. गौदावर्दि-
कान्जुहेसा-उप. III. अत्र बायोः प्रकृष्टता सौत्यादिगुणवत्त्वेन न तु बाहुव्ययेन ।
K. सक्थम्—पवनः आलिङ्गितुं शक्यम्—this is a peculiar idiom, a mixture of पवनः आलिङ्गितुं शक्यः and पवनमालिङ्गितुं शक्यम्; it is but too common in the language and must not be counted a solecism; cf. जुने से अहि-
त्तलो अहिनिदिहुं p. 61, विषवृक्षाऽपि सर्वर्धे स्वयं छेत्तु मसांप्रतम्—कुमा II. 55 (comm.—असांप्रतमित्यनेन निपातेन भहितस्त्वद्भूत इति द्वितीयांतो न भवति अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाविधानात् । यथाह ब्रह्मणः निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न विभक्तिः परिगणनस्य साधिकत्वात्); on this. (सि. कौ. has काचित्निपातेनाभिधानम्...सांप्रतमित्यस्य हि लुक्पठ इत्यर्थः (on P 2-3-1 and 2); अचिनः प्रपद्ये वरं विहंतुम्—माकवि. III; सक्थं च चनाकादिभिरपि क्षुत्पतिहंतुम्—महाभाष्य; नाहं युक्तं तादायितुम्—महाभा. विराट्.

16. कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः कश्चित् । ब्रह्मं शक्यमयोध्यायां नाविद्याश्च नास्तिकः—रामा. बाल. 16 ; कथं मया विना सीता शक्यं लक्ष्मण जीवितुम्—अरण्य. 75. त्वं कथं शक्यमुपेक्षितुम्—किष्किधा 28 ; दिवाकरः अलंकृतं शक्यम् *ibid* ; वातां अंजलिभिः पातुं शक्यम् *ibid* ; the regular construction with शक्य or युक्त &c. as an adj. is also common देवी च सिद्धिरपि लघायतुं न शक्या—मृच्छ. VI, ताजुत्तं नाम...इमं मृगं...पश्चाच्च—किष्किदं Act V pp 123-4; वनपरिमलगंधः केन शक्यो वरीतुम्—माघ XI. 34. कणवाही—उपपदस.

P. 56. पांडुष्यः सिकताः यस्मिन्. तत्. विद्यानामंतरम्—space between the branches विटपेषु अंतरम् may also do. नेत्रयोः निर्वाणम्—निर्वाण final beatitude is a Buddhistic term; *cf.* अर्हत्—रघु V. 25. I. 55. *cf.* मालवि. III. प्रसक्ते निर्वाणे. निर्वाण occurs in भगव. also ; निर्वाणम्—भेयः S. सकुसुमास्तरणम्—कुसुमानामास्तरणेन सह विषये इति—बहुव्रीहि. विश्रंभेण कथितानि.

उक्तमनतिक्रम्य यथोक्तं व्यापारः यस्यः, यथोक्तम् adv. may be converted into an adj. by adding अच्.

सुहाअदि—सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् P 3-1-18 is the सूत्र by which सुखायते is formed, but the present use is rather free and may be allowed as a प्राकृत irregularity ; सुखायते strictly means सुखं वेक्ष्यते i. e. अनुभवति.

बलवत् p. 2. न स्वस्थं (स्वस्मिन् तिष्ठति इति) शरीरं यस्याः.

P. 57 कृतं संदेहेन—p. 16. स्तनयोः न्यस्तमुशीरं यस्य—उशीरमाश्रियाम्—अमर. प्राशिधिलानि मृणालानि एकानि (केवलानि) वलयानि यस्य. आबाधया सह विषये इति—बहुव्रीहि. तदपि—किमपि is a later reading, with शिथिलित for प्राशिधिल. मनसिज *cf.* शरदिज (P 6-3-15)—सप्तम्यलुक्—तत्पुरुषे कृति बहुलम् P 6-3-14. मनसिजश्च निदाघश्च (दह with नि) तयोः प्रसरी (वेगी). अपराद्धम् verbal noun. शिखरिणी meter.

०दसणादो आराहिभ—प्रभृत्यर्थयोगे पंचमी भवात्प्रभृति—आरभ्य वा सेव्यो हरिः—सि. कौ. on P 2-3-29. स निमित्तं यस्य सः तन्निमित्तः आतंकः—रुक्तापशं—कास्वातकः—अमर.

P. 58 वक्तुकामा—वक्तुं कामो यस्याः—लुपेक्ष्वदयमः कृत्ये तुंकाममनसोरावि । see तारानाथ on सि. कौ. Vol. I. p 477.

अण्वन्तरा—*cf.* अहो प्रयोगाभ्यंतरः प्राश्निका—मालवि. II. अभ्यन्तर adj. *cf.* also संगीदण् अभन्तर म्—मालवि. V. मदनं गतः *cf.* आत्मगतम्; चित्तगतः. इतिहासश्च निबंधश्च or इतिहासस्य निबंधः—इति ह आस is the derivation of इतिहास; the महाभारत is an इतिहास; निबंध composition in general. पुरावृत्तारव्याज मितिहासः । तन्निबंधेषु पुराणेषु । S. अणारंभो—काचित्सप्तम्यप्रतिषेधोऽपि नञ्समासइष्यते. वामन. see साहित्यद. VII. p. 445, आरंभो न भवति. (प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि)

क्रियया सह यत्र नञ् ।) mark how the poet makes appropriate general observations: विप्रवस्यः प्राधितार्थसिद्धयः p. 75 सावभक्तं हि दुःखं सस्रवेदनं भवति p. 59; विवक्षितं अनुक्तमनुतापं जनयति, p. 66. अहिनिवेशो—p. 61.

P. 59 परिहीयसि अंगोर्हं—अंगोर्हं may be understood as अंगविकारे नृ. लावणमई—लवण salt is the origin of लावण्य. छात्रा—कातिः—तथा काव्यं यथा मथानं लावण्यमेव दर्शनं योग्यं नावय वा इति भावः R.

शामशाम—Technically this would mean ईषत्शाम by प्रकारे गुणवचनस्य P 8—1—12; and the meaning is not unacceptable too; adjectives of quality thus repeated more often intensify the meaning; शामशामो—अतिकृशो I; also संकर quoted by Monier Williams; we have simply followed the interpretation of commentators. काठिन्येन मुक्तौ स्तनौ यस्य. प्रकामं विनतौ—सुपेति स. अंसौ—p. 26. शोषयतीति शोषणः (बहुलमन्य-त्रापि—उणादि). शोषकेण प्रोक्षमायुनेत्यर्थः K. माधवी—माधवीलतायां मलयमरुत्स्पर्शेन अंकुरादिजननादशनीयता उक्ता । S. शार्दूलविनीडित.

संविभक्तं—mutually shared; सद्या वेदना यस्य.

P. 60 समदुःखमुद्येन—समदुःखमुद्यः सखोजनः—रघु VIII. 65. अत्र अंतरे—अस्मिन्नंतरे. भवणे (भवगविषये) कातरः तस्य भावः. वसंतौतलक.

एषा अवस्था यस्याः सा एतदवस्था.

दिवस इवाभ्रव्यामः—अभ्रव्यामो दिवसः यः तापहेतुः स एव निर्वापयिता भवति ; the अभ्रव्यामन् unchanged, only its effects are changed ; thus the parallel corresponds with स्मर एव तापहेतुः स एव निर्वापयिता जातः. The general reading of the inferior class is अभ्रव्यामः which is thus explained: अक्षोपमां दर्शयति तपस्य निदाघस्य अत्यये अपगमे प्राकृषि इत्यर्थः अर्धे अंशविशेषे व्यामः मेघाच्छन्न तथा व्यामवर्णः निरातपः शीतलश्चत्यर्थः दिवसः दिवाभागः जीवलोकस्य प्राणिवर्गस्य इव तथा प्राकृषि दिवाभागः कियत्कालं सातपतया जीवलोकस्य संतापकारकः कियत्कालं च मेघाच्छन्नतया संतापहारकश्च भवति तद्वदित्यर्थः । अभ्रसम्बोद्ध न समांशवाचनपरः समांशेन दिवसस्य सातपतया मेघाच्छन्नतायाश्चासंभवात् । I. But तपान्यये is not intended to show that the day is cool ; the day is of course तापहेतु, but as it promises a shower it is निर्वापयिता from the simple hope; स्मर is a तापहेतु, but owing to the now growing hope it has become निर्वापयिता. अभ्रव्याम is by itself an unusual expression and hardly intelligible except by pure effort; in the parallel uses we find अभ्रव्याम fully supported ; cf. मनो जह्नुर्निदाघाति व्यामाभ्रा दिवसा इव—रघु XII. 83; here व्यामाभ्रव्य is a cause of मनोहरत्वं, from the simple fact that it is a sure sign of the approach of rains. मेघव्यामा दिशो गृह्णा—विश्वमेघ IV. In both cases व्याम is associated with a word meaning 'cloud',

ted by all the
 the ; but, reading
 स इव । वर्षाकाले दिवसस्य वर्षाप्रसूतमुत्पल-
 मायः । this goes to support L.
 the case undecided; तथा च रत्नप्रसूतं
 ति । तपोत्यये means the next season
 old equally suit; the expression
 d mostly to mean 'the setting
 पाये—रघु III. 3, चन्द्रप्रकाशः ibid V.
 37; धनंति— L. 7.

उदयं—Later copies have तिलोदयं. K reads उदयं; उदय as an offering,
 to the dead is mentioned several times in रामा. अयो. 102 & 103
 but nowhere तिलोदयः; so किञ्चिद्वा 25 आजगमुदयं कर्तुम्, विविचुर्धनरा अहम्.
 अकर's reading too is विचिताविदानीं मे उदयम्. तिलोदय is evidently a later
 improvement.

P. 61. विमर्शच्छेदि—Later copies read संज्ञयच्छेदि, विमर्श strictly
 means 'consideration' hence, 'hesitation, indecision.'

ललामभूदो—p. 40. जुने—'नदिदु—p. 55.

अर्हति—सहेति is the reading of later copies, which means 'bears the
 weight of' to which the sense of अर्हति is evidently preferable.

P. 62. विशाखे शशांकलेखा मनुवर्तते—This अर्थोक्ति is somewhat difficult
 in application; विशाखा is properly wives of शशांक and शकुंतला
 cannot be directly represented by शशांक ; if विशाखे represent शकुंतला
 instead of the two friends, शशांकलेखा the fem. Cannot well repre-
 sent दुष्यंत. It is necessary therefore to take विशाखे to stand for the
 two friends and शशांकलेखा for शकुंतला forgetting the relation of
 'husband and wife' between विशाखे and शशांक and remembering
 अर्थोक्त्यानुकूल्य as the main idea. It would be fastidious to separate
 शशांकलेखा into two ideas शशांक representing दुष्यंत and लेखा represent-
 ing शकुंतला. cf. शिरश्च तत्पूर्वशशिप्रभाननं सरोवतापायतनेषुममसम् शिखं
 वापि भ्रजति तत्सकुंडलं विशाखयोर्मध्यगतः शशी यया—महाभा. कर्णप. २०.

इमर्हस Followed by जने in F P is plain; for the fem. form see
 notes p. 19 & 39.

इमां दिभहाइ—कालावनोरत्यंतं संयोगे P 2-3-5. for the neuter use cf.
 निनाय विभ्यदिवसानि कौशिकः माघ I. 53.

अतस्तात् हेतोः विवर्णः मलयः यस्य तत् विवर्णमणि।— with *वि* turned into *denom.* मुञ्जे न्यस्तात् अपांगात्प्रसृति इति. न अति लुलितः उपायाः—आपातस्य अंकः येन तत्. स्वस्तं स्वस्तम्—नित्यवीक्ष्योः P 8—1—4 आभीक्ष्ये शिष्यायां चं क्षींये. (°न्यायां sic) पदस्य द्विवचनं स्यात्—सि. कौ. चरं चरं पाणिमूलमागतं तस्मा-
न्मया प्रतिसार्यते ऊर्ध्वं शीयते. हरिणीवृत्त. cf. कनकवलयध्रुवसारिकमकोष्ठ—मेघ 1.

P. 63. सुमनःसु गोपितः। देवतायाः प्रसादस्य अपदेशेन; देवसेव the variant means nearly the same thing with प्रसाद; both may be taken to mean निर्मोक्ष्यम् flowers taken off from the object of worship before offering a fresh worship.

सुहृत्पारो पंथोभो—प्रयासरहितो गुरुप्रयोगः S.

किं निभोभो—हृदयंगम एवायं पञ्चो मयेति भावः—चंद्रसे. उपन्यासः पूर्वः यस्मिन्;
cf. वभणोवण्णासो p. 120. ललितानां पदानां बंधनम्.

अवधिरणात् भीरुकम्—For the अ cf. वित्थारहत्तम् &c.

संगमे उन्मुक्तः—मसितोत्सुक्यां तृतीया च P 2—3—44. चात्सवमी. भिया—
तृतीया subj. of ईप्सितः (आत्पुमिष्टः desid.) as well as दुरापः (कृच्छ्रेण आप्यते) वंक्षस्यवृत्त. cf. नै रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्—कुमा. V. 45. अर्थांतरन्यास.

P. 64. आत्मनः गुणान् अवमन्यते इति. दांभि is more an expletive, adding emphasis to the idea. सरीरस्य निर्वोपयिषी—प्राकृत irr व. त.

स्थाने—ठाणे म्मु p. 152. विस्तृतः निमेषः येन. उन्मिता एका भूलतेषु
भूलता यस्य. कटकाः अस्य संजाताः—तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतश्च. P. 5—2—36.
स्तंभः स्वेदोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः वैवर्ण्यमभ्र प्रलयः इत्यष्टौ सादृशकाः स्मृताः—
आ. द. III. 166. See p. 165. अर्थो.

शुकोदरमिव सुकुमारम्. निश्चिन्ताः वर्णाः यस्याः.

P. 65, संगतः अर्थः यस्याः.

अवहिदग्नि—cf, राजा अवहितोऽस्मि Act VII.

निर्गता घृणा यस्मात्—अगुंसाकरुणे घृणे—अभेर.

युक्तः मनोरथः पैः—चंद्रसे. Reads हुत्त explaining it by अनिमुक्त. R.
reads युंते and explains by जात.

तनु गात्रं यस्याः, तनुनि गात्राणि यस्याः वा. अनिमुक्तम्—भ & निष्ठा; in origin a
बहुव्रीहि used as an adv. ग्लपयति—रले caus. सप्तः अंकः यस्य. कुमुदानि
स्ती अस्याम्—कुमुदनद्वयेतसेभ्यो इमत्तप् P. 4—2—87. कुमुद्वती—The lunar
lotus plant or a bed of those plants. आर्यो. रक्षांत.

न विलंबते इत्यविलंबी. मनोरथ by लक्षणा is used to mean the king
who is the object of the मनोरथ; अथ मनोरथस्येन तद्विषयो राजा कथ्यते K S.

इत्यनेन...सकुंतलामेव पदमहिर्षीं कृत्वा तज्जनितपुत्रस्यैव साम्राज्यमपीति भावः । S. अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे—कां प्रतिष्ठा कुलस्य नः उक्तं. V. सप्रभः (सह & मुद्रा) रसना यस्याः—
cf. रत्नाकरमेखलार्थ—रघु XV. 1.

सगृह्येपम्—It is a significant glance suggesting to अनसूया that the lovers are to be left alone. निर्गमनम्याजवचनमिदम्—R दिग्गदिष्टी—
p. 5. सुगस्य पोतकः.

P. 69. नलिभ्याः इलानि एव तालवृत्तानि (तालस्य वृत्तानि)—कर्मधा. करभा-
विव करवहिर्भागाविव ऊक्त यस्याः K. माणिवंधादाकनिष्ठं करस्य करगो बहिः—अमर S.
पथे इव तावौ.

माणर्णीएमु—She seems to mean the king. But S has माणर्णीएमु
गुरुजनेषु, though even this may mean the king; otherwise S has
in view मअणसंतत्ता वि &c., next p.

P. 70 अपारिनेत्राणि—परि probably implies a gradual course, or
more strictly the extent all round, meaning 'the day is hot all
round'; cf. परिवाधा in the verse following. नलिनीदलैः कलिरतं स्तना-
वरणं यस्मिन्. कथम्—त्वं तु स्वभागतः सुकुमारंगी तत्रापि पीडायुक्ता तन्मापीदृग्बस्या तत्रापि
कुसुम शयननलिनीदलादि हिंसा मुतरां गंतुमशक्तेति कथंज्ञायेथः । E. परिचु°—
R has परिचो वाधा पीडा यस्याः सां thus interpreting it as a बहुशीह quali-
fying त्वम्. आर्यो.

रक्ख विणअं—The later reading अविणअं makes the expression
awkward.

विहितः धर्मः यस्य—धर्मादनिष् केवलात् P. 5—4—124. कुलपति p. 8.
गांधर्व—One of the 8 forms of marriage: प्रज्ञो देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्त-
थासुरः । गांधर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः । ...पदानुपूर्व्या विपश्य क्षत्रस्य
चतुरोऽधरात्...गांधर्वो राक्षसश्चैव धर्मो क्षत्रस्य तौ स्मृतौ । आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुति-
स्मृतौ स्तव्यम् । आहूय दानं कन्याया प्रज्ञो धर्मः प्रकीर्तितः । यज्ञे तु वितते सभ्यगुण्विजे
कर्म कुर्वते । अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रवक्षते । एकं गोविधुनं द्वे वा दादाय धर्मतः
कन्याप्रदानं विधिवदार्थो धर्मः स उच्यते । सह नौ चरतां धर्ममिति वाचातुभाष्य च । कन्याप्र-
दानमभ्यर्थ्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः । ज्ञातिभ्यो व्रतेण दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिसः । कन्याप्रदानं
स्वाच्छायादासुरो धर्म उच्यते । इच्छयाभ्योऽयसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गांधर्वः
स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः । इत्था कृत्वा च भित्त्वा च कोशंती रुंदतीं गृहात् ।
प्रसन्न कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते । सुतां मन्त्रं प्रमन्त्रं वा रहो यथोपगच्छति
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ।—मनु III. स्वयंवर (p. 15) as a form of
marriage is a later development of the following injunction
नीणि वषांयुदीक्षेत कुमार्यनुमतिं सती । ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्धेदेत सत्तं पतिम्
in later mythology and history also, we find स्वयंवर as a
generally accepted form in the case of daughters of powerful kings;

see also रघु notes, V. 39. बन्द्यो राजार्थकन्यकाः—This must refer to mythological stories current in the poet's time, in हरिवंश II. 94 is described the गंधर्व विवाह of प्रभावती and प्रद्युम्न-गंधर्वेण विवाहेन कुरुष्वानुग्रहं मम । another गंधर्व विवाह is that between उषा and आनिरुद्ध हरिवंश II. 119.

P. 71 न परितः स चासौ कौमल्य. पिपासत् pres. p. of पा desid. माल-भारिणी or उपवृत्त.

P. 72 चक्रवाक—K calls this contrivance चूलिका-नेपथ्यान्तर्गतैः पात्रैर्भूलिकार्थस्य सूचनात्. The चक्रवाक add चक्रवाकी are separated at night. गौतमी's approach must separate दुष्यंत and शकुन्तला; अप्रस्तुतप्रशंसा.

P. 73. सअं—personally. विटपैः अंतरितः.

P. 74. लघुः संतापः येषाम्.

विसेसो—E has संतापविशेषः as the explanation,

दर्भोदक—Water in which दर्भ grass is immersed and which is sprinkled with the same, निर्गता आवाधा यस्मात्. उटज the single huts are called उटजैः; उट a leaf, an obscure word.

सुखेन उपनतः—See p. 122.

कातरस्य भावः.

साणुसभ विहङ्गिअस्—We have separated these two expressions; commentators have tried to explain the two together as a compound and have failed to bring out a meaning. सपञ्चाचारं च तद्विघटितं च R. सानुतापं विघटितस्य प्रार्थितजनेन वियोजितस्य I; we have tried to explain in a manner to make the idea intelligible.

P. 75. लदावलअ—एकयो नद्या दुष्यंतलतागृहयोः संबोधनम् । R. अहो विद्वेर्वयः—See p. 58.

अंगुलिभिः संवृतः अधरोष्ठः यस्य. प्रतिषेधस्य अक्षरैः विज्ञवम् च तदभिरामं च । or विज्ञवमर्ति एवाभिरामम्. असे विवर्तते इति । पक्षमले (पक्षमन् + ल) अक्षिणी यस्यैः सि पक्षमलाक्षी तस्याः. मालभारिणी or उपवृत्त. प्रियया आदौ परिभुक्तः पञ्चा-न्मूकः cf. स्नातानुलित—सि. कौ. on P. 2—1—49.

P. 76. आसज्यमाने ईक्षणे यस्य. शार्दूलविक्रीडित.

वेद पिरितः—परितः—governs acc. By वा. on P. 2—3—2 उवाच—K. घटादिपात्रेषु दृष्टानि प्रतिबिम्बानि. S gives a similar explanation; but there seems to be no reason to restrict the sense in this way. संध्यायाः पयोदा इव कपिशः. पिशितमक्षानं येषाम्—बहुव्रीहि. See p. 47. वसंततिलक.

Act IV.

P. 77. कुसुमावचय—वि becomes चाय in the sense of gathering with the hand, nearness being implied in the meaning; hence grammarians would prefer कुसुमावचाय; हरतादने चरस्तेये P 3—3—40; cf. comm on अविरतकुसुमावचायखेदात्—माघ VII. 71. अवचायो हस्तेन तवनम् अभिनयंत्यौ—This word like नाटयेन रूपयति, निरूप्य &c., is usually neglected in the translation; some display of action; some specially significant jesticulation is however invariably meant by these expressions. cf. रथवेगं निरूप्य p. 5; सारसंधानं नाटयति p. 6; भुतिमभिनीय p. 52; शकुन्तला परिहरति नाटयेन p. 71; पुष्पावचयं रूपयति p. 81; नाटयेन सुमनोभाजने गुह्यति p. 49; नाटयेन अलंकुरुतः p. 93; गतिभंगं रूपयित्वा p. 99; cf. also नाटयेन आलोचयति—मृच्छ VIII; in some cases, a literal translation is convenient; see स्पर्शमुखं रूपयित्वा p. 55; विषादं नाटयित्वा p. 56; कौकिलरवं सूचयित्वा p. 95 &c.

गंधमेण विवाहविहिता—see note p. 70. निवृत्तं कल्याणं यस्याः; कल्याण-नीहजत्व or मासःकाल, is the original word in कल्याण. अनुकूलं भर्तारं गच्छति इति अनुमिनी, उपप. स. निवृत्तं happy; निवृत्ति=happiness. एतन्म—so much-i. e. अज्ज सो &c. in her next speech.

कहं विम—We should expect किं विम as the question is thus rather loose and can be defended by saying that चित्तणीमं is the word that impresses her most and she makes a general inquiry about the चित्ता. Otherwise एतन्म will have to be admitted as already understood by नियंबदा.

अंतःपुरेण समागतः. cf. note p. 50, also p. 67.

P. 78. आकिदिविसेसा—cf. अदिहिविसेस p. 18. यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति is the maxim here followed; cf. आकारसदृशी प्रज्ञा—रघु I. 15. आकृतिविशेषेण आदरः पदे करोति—मालवि. I. समरेदि cf. विमुमरापि p. 156.

गुणाश्चिरुंधन्ति इति.

नं अप्य ° ननु is a combination of न and नु; it invariably implies a rhetorical question or question of appeal.

कृतः अर्थः यस्य. गुहंजन, like सखीजन, कन्यकाजन, is used so as to specify the meaning of जन; but the word जन can often in these uses be rendered by the plural in English; the difficulty is felt when the meaning of the compound requires the singular; in such cases जन may be rendered by 'one'; as दासजनः one who is a slave.

बलेः कर्मणे पर्याप्तानि.

सोहगदेवता—The orthodox Hindu will remember the मंगळागौरीः some such deity is to be imagined here. शंकर (G) षट्किगौरीप्रभृतयः देवताः; but षट्कि in the modern sense of मराठी सटवाई was to be worshipped during the earliest infancy of a person. S has यया देवतया अनु रूपवरसंघटना कृता सा देवता अर्चनीया इत्यर्थः ।

P. 79. आरभेते—proceed with, carry on, continue; the meaning of ' to begin ' is not the only meaning of आरम्भ in संस्कृत.

विबोदेदं—नपुंसके भावे कः P. 3-3-114. क्लीबस्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये कः स्यात् । जलितम् शयितम् हसितम् । cf. निषेवयितुम् p. 197. उटजे संनिहिता; for संनि cf. note p. 8.

हिअ एण—cf. प्रकृत्यादेत्वात्तृतीया—वा. on P. 2-3-18 see L. L. 2, 3, p. 83. आतिथि परिभवति इति.

अन्य—न अन्यत् अन्यस्मिन् (विषये) वा मानसं यस्याः. The meter is वंशस्थ.

P. 80. तं एष्व—आप्यिअं is the later reading for this. तं एष्व of course understands यदाशंकितम् implied in अज्ज ङण हिअएण असंनिहिदा last p. पूजामहति इति or पूजायाः अर्हः. शून्यं हृदयं यस्याः.

सुलभः कौपः यस्य—दुर्वासस् is known in mythology as a very irritable character, he was a great Brahmana Rishi and would pronounce a curse on the least offence; see महामा. वेनेप. 260—263. चटुला च असौ दुर्वासा च.

हुते वहतीति हुतवहः—see l. 1 P 1. पादेसु—pl. for dual in प्राकृतः अर्थाथम् उदकम् च. त. cf. फलकुसुमपलवाद्येण—उत्त. III.

P. 81 अन्यत् पदं पदांतरम्. निरूप्य—see note p. 77. आवेगेन स्खलिताया अप्रधासौ हस्तश्च—cf. हस्ताग्रामहस्तयोगेण गुणिनोर्गोदाभेदात् इति वामनः—मात्रेण on कु. V. 63. पुष्पाणां भाजनम्—आधाराधेयसंबन्धे षष्ठी.

प्रकृत्या वक्तुः. cf. प्रकृतिभारुः मालवि. IV. प्रकृतिपेवेलवा p. 83. अनुक्रोशेन सह विपते इति बहुवीहि.

अविज्ञातः तपसां प्रभावः येन. दुहिता चासौ जनश्च cf. कन्याजन p. 43.

P. 82. मर्धितस्यः or मर्धयितस्यः मृष 4 or 10 U.

अरिहादे—अर्ह is used in the sense of capability; see Guide 178 note. अभिज्ञानं च तदाभरणं च see अहिष्णाणेन इमिणा p. 124. अंतर्धौ lit.—to withdraw inward, hence to disappear, become invisible; the अंतर्धौ makes further talk impossible. For the सिद्धि of अंतर्धौ see योगसूत्र III. 21.

स्वस्य नामधेयेन अंकितम्. अंगुलीयक (अंगुलीयक also) from अंगुली—(वि-
ह्वामुलांगुलीयक P 4-3-62. and स्वस्य कन्—अंगुलीयमेव अंगुलीयकम् see अंगुलीय
p. 160. स्वरर्णयम्—noun. पिण्डम्—कटि भागुरिरकोपमवाचोरुपसर्गयोः—(सि. कौ.
on P 2—4—82.

स्वस्मिन् आधि स्वाधीनः—अवदत्ताशितं स्वलंकर्मालंपुरुषाभ्युत्तरपदास्त्रः P 5-4-7
इच्छाधीनः—नित्योऽयं स्वः—(सि. कौ. स्वाधीनः उपायः यस्याः.

देवस्य कार्यम्.

P. 83. The names of the speakers in the preceding portion from p. 79 downward are interchanged in various places in the various texts. The impressions made by the two characters विदेवरा and अनसूया since their first appearance before the audience will help materially in determining which speeches and actions suit which character between the two. From the beginning अनसूया strikes us as a more grown up girl, though all the three are in appearance of the same age; an elderly tone, a maturer understanding, cautious foresight, a solicitude of the nature of parental affection, all the characteristics of a more prudent, serious, matronly nature are seen in her so far as the apparent sameness of age can allow this difference. She it is who first speaks to दुष्यंत, when he unexpectedly makes his appearance before them in Act I. She inquires of दुष्यंत as to who he is &c. She tells him the story of शकुंतला's birth, ceasing half-way when she had to refer to the love of विश्वामित्र and मेनका. She elicits from दुष्यंत the words हे मतिष्ठे कुलस्य मे (p. 68). She is sure of कश्यप's approval, but is afraid of the king's perfidy and is occupied in the anxious thought how he should be made to take शकुं. to the capital. विदेवरा on the other hand though capable of perceiving the effect of love, is less sedate or reserved with reference to that feeling in her friend. She is disposed to merriment and the immediate happiness of शकुं. is her principal concern. Merry laughter and a vivacious spirit betray a less developed mind compared with that of the other friend. She is prone to assume a quarrelsome attitude, though of course by way of jest and शकुं. treats her with equal lightness, when she says का तुमं विसञ्जिद्वत्स कपिदम्बरस वा. Remembering this distinction, we can adjust the speeches and speakers as they suit each other, further help being rendered by the stage—directions. If this distinction is borne out by the points above-given, the student is of course at liberty to adjust them as he thinks best; we have preferred to follow the oldest texts.

आमहस्ते उपहितं वदने यया यस्याः वा; उपधान means a pillow.

आगतुक—अगतुक in मराठे is used in a bad sense.

दुवेण—pl. for du. in प्राकृत.

दाणि is a mere expletive here.

उण्होदण—उण्णं च तदुदकं च. R. calls this a वैधर्म्यदृष्टांत.

This विष्कम्भक is named प्रवेशक by many of the older copies.

आदौ कुतः पश्चादुत्थितः—like स्नातानुलित by P 2—1-49. बेलायाः उपलब्ध -
शर्णाप इति बेला-णार्थम् च. त. used adverbially.

काश्यप—Descended from काश्यप; see p 217.

P. 84. अस्त and उदय are two imaginary mountains; गिरिमस्तं
सर्मासाय—महाभा. कर्ण. ३०; the creation of the splendid उदयवर्त will be
found in हरिवंश III. 34. cf. भित्तोदयत्रैः-माघ I. 16 औषधीनां पतिः—
The Moon is granted royal power over herbs by ब्रह्मन् वायु. II. 28;
ब्रह्मणु. 9. औषधि from उष् to burn; luminous herbs are meant. आविष्कृतः
is used like the p. p. of an intransitive verb thus being equal to
आविर्भूतः; R प्रकटीभूतः; cf. अनाविष्कृतदानराजिः रघु II. 7. अरुणः पुटःसरः
यस्य; अरुण son of विनता, older brother of गहड, was prematurely brought
forth from the egg and being without legs was accepted by the
sungod as his charioteer—see महाभा. आदि. 16. अर्क—अर्क to praise 4
P. तेजसो द्वयम्. युगपद् may be taken as a member of the compound. अ-
सने च उदयश्च—इदं. आत्मनः अस्याः दशाः आत्मदशांतराणि. cf. माघ XI. 64—
उदयमहिमरविमार्ति शीतांशुस्तम् । हतविभिलसितानां ही विचित्रो विपाकः । The
meter is वर्सततिलक. इव shows उत्प्रेक्षा.

शशः अस्य अस्ति इति शशी. कुमुद्वती—कुमुदनडवेतसेभ्योऽवतत् P. 4—2—87.
संस्मरणीय—to be remembered; hence, past, no longer present; संस्मर-
णीया शोभा यस्याः प्रवास means absence from home. अबला एव जनः like
संजीजन. अतिमात्र and सु (सुतराम्) mean the same thing; the repetition
may be understood as intensifying the idea of excess. The meter
is वर्सततिलक as before. अनेन शकुंतलाया अपि दुर्घटविशेषजनितवद्वदः आनुभवो-
ऽस्तीति सूच्यते । S. अर्थांतरपास.

P. 85. पटाक्षेपेण—पट्टीक्षे*, अट्टीक्षे* and अपट्टीक्षे* are the variants;
पट्टी, अपट्टी and अपट्ट are all used in the sense of पट्ट—अपट्टी कांडपट्टीका
मातिसीरा जवविका तिरस्करिणी इति हलायुधः । R. अपट्टीक्षेणे प्रवेशः नासूचितस्य वा-
चस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि च इत्युक्ते R. cf. पटाक्षेपेण बकुलावलीका—मालवि. IV.
The entrance of अनसूया by पटाक्षेप prevents the possibility of another

विष्कम्भक in the appearance and exit of the शिष्य; two विष्कम्भक s being never allowed consecutively.

विनाम—We have interpreted this as an expression of question-
विषयेभ्यः पराङ्मुखं यस्य—The literal meaning may be preferred in the
translation—not prone to enjoy the objects of the senses. न आर्यम्—
ignoble adj. Used as n.

होमस्य वेला.

उद्देश्य cf. रघु. 150, III. 54 &c. नीति पलाशिशुचिते-माघ XXII 55. K
however explains उचित as due, proper, अत्र उचितानि करणीयानि राजानं प्रति-
लेखनिर्माणादीनि 1; the references given for comparison are decisive. निज-
originally 'born with one'. हत्यपाभा—the संस्कृत is हस्तपादम् see p. 33
note. सकामः—सफलमनैरथः cf. विक. II. भवतु पंचबाणः सुखी पदं कारिदा—
cf. कारिदं एव नकुलावलीए मालविकाए पदं—मालवे III. असत्या संथा यस्य—
संथा प्रतिष्ठा मर्यादा—अमर. शुभं हव्यं यस्याः; in सुप्ताहि—शून्य is unaware,
unsuspecting. दुर्वाससः कोपः.

P. 86. पत्तिभरस कालरस—the पट्टी is for, द्वितीया a प्राकृत irregularity.
दुस्वसन्ति—this explanation of the omission of one means in her power
of communicating with the king by requesting some one of the her-
mits to go to him with her word, is very difficult to understand with-
only the expression दुःखशील to account for their unwillingness or
indifference; K has तपस्विजनेषु मध्ये इत्यर्थः । कोऽभ्यर्थ्यते तत्र गंतुमिति शेषः । S
says दुःखशीलं राजानं प्रति स्मारकांगुल्यिकं नेतुमसमर्थं शृंगाररसानभिज्ञे...तपस्विजने
सर्वविषयोदासीनजनविषये कः दैन्य पुरःसरं याच्यते; but adding before this आ-
श्रमवासिस्वाङ्गुलावण्याश्च परिमिताहारोद्विष्टे तपस्विजने अनागारिकजनविषये शकुंतला
यामित्यर्थः । कः अभ्यर्थ्यते को वा जनः प्रार्थ्यते प्रार्थनां कुरुत (?) इति यावत् । राजव्य-
तिरिक्तो जनः प्रार्थनां न कुरुते &c. सर्वो गच्छति इति सर्वोपाधी. दोषोपि adv.
sentence to परिमि. स्ववसिदा वि even though 'proceeding to, about to,
(tell &c.) cf. व्यनश्यति p. 95. प्रवास्तत्पतिनि°. [तादकस्सवस्स—व. for च.
शकुंतला दुःस्यतेन परिणीता आपन्नसत्त्वा अस्तीति निवेदयितुम् is the full expres-
sion. सत्त्वमापन्ना—मातापत्ने च द्वितीयया P. 2—2—4. इत्थं गतम्—Such a
situation, such a pass.

P. 87. The entrance and information of पिर्यवदा is a direct solu-
tion of the dilemma with which अनमूया concludes the expression
of her anxiety. This arrangement is a पताकास्थान क of the first kind
सहस्रवार्दसंपत्तिगुणवत्युपचारतः—सा. द. VI. 360. प्रस्थानस्य कौतुकम्—कौतुकं
नर्मणीच्छायासुःखे कुतुके मुदि । परिपर्यागतख्यातसंगलेऽहमूययोः गीतादौ भोगकाले च
नागोजीभट्ट on अमर.

सुखशायितस्य पृच्छिका cf. सौख्यशायनिकानुषीन्. रघु X. 14. सबंदलासभासं गदाक्षि—cf. मराठी तिजजवळ गेले. लज्जया अवनतं वदनं यस्याः भूमेन अवकृष्टा वृष्टिः यस्य. सुशिष्ये परिदत्ता, सुशिष्याय वा. Both the figures are very happy in the कवि's mouth.

इसि परिग्गहिदं—correct this into इसिपडिग्गहि*, in संस्कृत ऋषिपतिगृही-ताम्. The reading of D O S is राणसि for इसि and with this first member परिग्ग* sounds quite appropriate. It seems however that the older copies all read पडि and not परि in the प्राकृत. परिग्रह always implies an accepted possession, not a temporary charge; cf. धार्मिकेव-स्तुतः परिग्रह—उत्त. II.

P. 88. अग्निसरण a special apartment was always kept apart for fire—worship cf. वसन्ततुर्थी अग्निरिवाग्न्यगारे—रघु V. 25. सरीरे विना cf. वागुवाचा-शरीरिणी—Extract from महाभारत. छंदोमयी-विकारार्थे मयद्.

संस्कृतमाश्रित्य—This st. dir. has so technical significance such as is meant in the following: संस्कृतभाषावाचः प्रायो नाटये खल स्त्रियाः श्रद्धाः । क्वचिदपि विदग्धतायाः प्रबोधनार्थं प्रशस्यते । जगद्धर on मालती, p. 81.

अग्निगर्भं शमीभिव—cf. रघु III. 9. The fact of fire concealing himself in the interior of the शमी tree is the subject of special legend in महाभा. गदापर्वन् 47: भूयोः शपाद्भूक्षं भीतो जातवेदाः प्रतापवान् । शमीगर्भं समासाच ननाश भगवांस्ततः । प्रनष्टे तु तदा वडो देवाः सर्वे सवासवाः । अन्वैषत तदा नष्टं ज्वलनं भूषः दुःखिताः । ततो अग्नितीर्थमासाय शमीगर्भेऽभेव हि । ददृशुर्जलनं तत्र वसमानं यथाविधि ।

उत्कंठया साधारणः—cf. आससाधारणानैलेः—कु. II. 42. उभयमप्यनुभवामी-त्यर्थः । R साधारण is usually explained here by समान (मलिनार्थ), तुल्य I.; but we translate it directly as मित्र which is undoubtedly the direct meaning in both the passages.

P. 89. चूतशाखायामवलंबितम्. नारिकेलस्य (°केलपत्राणां) समूहकम्; एत-श्चिच्छिन्नं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा; अन्वस्य कालस्य क्षमा; केसरानां मालिका हस्तयोः हस्ते वा संनिहिता. गोः रोचना like मृगरोचना; this रोचना being believed to be a shining substance obtained in the forehead of those animals. तीर्थे तीर्थस्य वा श्रुतिका दूर्वायाः किसलयानि—पल्लवोऽस्ती किसलयम्—अमर. मंगलानि च तानि or मंगलार्थे समालंबनानि मंगलालंकरणानि R. समालंबनमालेपे तिलकेलंकृतावपि यादवः—समालंबनं लेपनविशेषः S. समालंबन thus means डटी in मराठी, the plural signifying the materials used; mark especially the phrase कोटी भरणे still common in orthodox Hindu families; on the occasion of departure on a journey the ceremony is commonly observed as an auspicious rite for the सुवासिनी.

नाट्येन—See p. 77 note.

शार्ङ्गरविधाः—विध is added as an honorific title, but may carry in the plural the sense of 'and others'; cf. पित्रवद्विस्साधो v. l. p. 103. The समास may be thus solved शार्ङ्गरवः विधः येषु, विधा—पूज्यः. See मस्तावना of मृच्छक. महावीरच. मालतीया. &c. पूज्ये विधयदं नित्यं बहुवचनान्तम् मरीचिमिश्रैर्देहेनेति विष्णुपुराणान्—जगद्गुरु on मालती. pp. 9-10; विध again is usually believed as a title of learning. शकुन्तलायाः नयनाय.

हरिण्याउर—According to a legend in महाभा. आदि. 95 this city received its name from हस्ती a descendant of भरत—य इदं हस्तिनापुरं स्थापयामास एतदस्य हस्तिनापुरत्वम्. This may, if the remark of the महाभा. be admitted as reliable, be looked upon as an anachronism, though the poet need not be found fault with for not noting an obscure allusion. सहावीभंति—साद घालने is common in मराठी. The rule of grammar by which स्रव्यायसे is obtained as a denom. from स्रब्ध, makes स्रव्यायते an intransitive verb, in the sense of स्रब्धं करोति (P 3-1-17). The present is a pass. form.

धमालंभनहस्ता—बहुवीहि cf. आभरणहस्ता—मालवि. I.

P. 90. सूर्यस्य उदयः । मार्जिता शिखा यस्याः—आदिताग्रिवत्समासः—अभ्यक्त-स्नाता K. cf. शिरःस्नाता—रामा. अयो. 7. प्रतीक्षाः गृहीताः भीकाराः येषु यैः वा प्रती-
—भरौ हस्तौ यासां ताभिः. स्वस्तिवाचनायै हिताभिः F. cf. सोऽस्यवाभ्य विक्र. II.

अथा कर्हंष्टः सुयेति स. य-ष्ठः व्यापारः यस्याः । आसने तिष्ठति इति.

महादेवी इति शब्दः—तत्र मूर्धावसिका च कुललीलविम्बिता । समस्तुष्यवयस्या च मध्यस्था कोधवर्जिता । अभीष्टा नृपशीलज्ञा समदुःखसुखास्पदा । स्नातिस्वस्त्ययनैर्नित्यं भर्तृ-
मंगलकांक्षिणी । पतिवता समायुक्ता भक्तपुराहिते रता । पविर्गुणैश्च संयुक्ता महादेवी प्रकृ-
तिता—भरत's नाट्यशास्त्र 34th अध्याय.

वरिं वीरान् वा प्रसूते इति an irregular उपप. स.

बहुमन् is to be treated as one word.

गौतमी वर्जयित्वा—गौतमीवर्जम् cf. वधीवर्जम्—उपा. II. अमंनवर्जम्—कु. VII. 72 मंजाज वर्जयितेत्यर्थः । द्वितीयायां च इति लसुम्प्रत्यय इत्याह व्यासकारः अनुदानं पद-
येकवर्जम् इत्यत्र comm.

सुहमज्जनं—सुमज्जन is चंद्रसे.'s reading. R has सुजानम्.

P. 91 स्वागतम्—सु and आगतम् like स्वस्ति from सु and अस्ति.

मंगलस्य पात्राणि. मंगलसमालंभनं p. 89.

दुःखं—दुःखेण लभ्यते. सङ्ख्याः i. e. सङ्कीर्णतकृतं मंडनम्.

मंगलस्य मंगलः वा कालः.

आभरणानामुचितम् आभरणेभ्यः वा. आभरणे सुलभानि. विप्रकृ originally 'to offend'.

उपायनहस्तौ—उपायनं हरते ययोः see समालम्बनहस्ता p. 89.

अलंकरणम्—in a collective sense, meaning the कौमुद्युगल, लाङ्कारस &c. in the next verse.

P. 92 तातकावयवस्य प्रभावात् । प्राप्तमिति शेषः ।

माणसी—मनसः इयम्. सिद्धिः—अणिमा महिमा गरिमा (This is by the कोशस replaced by कामावसायिता) लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यम् ईशित्वम् and वशित्वम् are the eight सिद्धिः according to the practiser of योग; they are the powers of one's own will (मनस्) cf. अंतर्धानं स्मृतिः कांतिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा निर्जं शरी-
रमुन्मृज्य परकायप्रवेशनम् । अर्थानां छंदतः सृष्टियोगसिद्धौ लक्षणम्—याज्ञवल्क्यस्मृति III. 202 & 203.

शकुंतलायाः हेतोः cf. अल्पस्य हेतोः—रघु II 47. वनस्य पातिः वनस्पाति P 6-1-157. इदानीम् an expletive cf. दार्णि p 83.

क्षौम from क्षुमा—अतसी स्यादुमा क्षुमा—अमर. ईदुरिव पांडु-कर्मधा. मंगलमेव मांगल्यम्. निष्ठयूतः—छिद् to exude. चरणयोः उपभोगे सुलभः—उपभोगौ रंजनादिः तत्र सुलभो योग्यः R. लाक्षाया रसः. वनस्य देवताः तासांकरतलैः । १००० भागान् मर्यादी कृत्य इति आपर्वभागम् अभ्ययी°; आप-गम् उत्थिताः सुपोति. आभरणानि—भू with आ. तेषां किसलयानामुद्देशः (preferably उद्भिजः किसलयाः cf. बलयासंग p 28 and see रघु V.9 note on नीवारपाक) °द्वेदानाम् प्रतिद्वंद्विनः तैः । प्रतिद्वंद्वमेवामस्तीति. सार्द्धलविक्रीडितवृत्त.

राक्षः लक्ष्मीः

अभिषेकाय अवतीर्णः in distinction from उत्तीर्ण on the next p. वनस्वतीनां सेवा. By the sage's power the trees possessed for the time the nature of heavenly trees: cf. सर्वकामकलास्तत्र केचिद्ब्रूया जनविप । वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च । महाभा. भिष्म 7.

P. 93. अनुवृत्तं भूषणैः—न उपयुक्तानि भूषणानि येन. चित्रकर्मणः परिचयः— not experience of actual drawing but a knowledge of art from observation. आभरणानां विनियोगः.

स्नानात् उत्तीर्णः See अवतीर्ण above last p. cf. पल्लोत्तीर्ण—रघु II. 17.

The student may recollect the verse काश्यपु नाटकं रम्पं तथापि च शकुंतला । तथापि च चतुर्थोऽकस्मिन् श्लोकचतुष्टयम् । This श्लोकचतुष्टय is of course that which embodies sentiments suggesting the most touching nature of a common circumstance in the history of a family. The first affliction of a loving father at the thought of a daughter leaving

his home in a manner for ever, is depicted here. Of three verses that may at once be picked up; the second is that on p. 102 where the best teaching regarding the conduct of the newly-wedded wife is presented. The third is the last verse describing the nature of the relief the father feels on the score of a paternal responsibility. For the fourth verse we must propose अस्यान् साधु &c. on p. 101, though the verse on p. 103 has been suggested by some; the former is to be adopted because its sentiment is general and satisfies the test with which we made the selection of the remaining three; on the other hand the ultimate condition of the daughter's mind when absorbed in the cares of her own family will be found depicted in the last line of अभिजन on p. 103; the claim of either of these seems equal and hence there is not one opinion on the selection.

कंठ स्तंभितया बाष्पणां वृत्त्या कलुषम्; कंठस्तं—लुषः is a better reading but not well supported; cf. निरुद्धशरीरेण सज्जकंठम्—कि. III. 38; वक्ष्येण प्रतिबिम्बेऽपि जलशब्दे p. 210. धितया नडम्; दर्शनम्—the eye. विज्जवस्य भावः वैज्जवस्य; स्नेहान्—हेतौ प. अल्पम् भोक्तः यत्नः. गृहमस्यास्तीति गृही. तनयया विज्जे-वस्य दुःखानि. शादूलविकीर्णित.

अवसितं (सौ with अत्र) मंडनं यस्याः. क्षीमयोः युगलम्.

P. 94. आनन्देन परिवाहे परिकारः अस्यास्तीति cf. सपरिवाहम् p. 48; रागपरि-वाहेणी p. 109. आचारं अभ्युत्थानवन्दनादिकम् R, चंद्रशे. has समुदाचारः अभ्युत्थाना-दिकः. cf. आचारं दास पडिवज्ज—वेक. II.

नीडया सह यया तथा. वंदयि प्राकृत for वंदे.

ययाति—See note p. 7. अर्भिष्ठा was daughter of वृषपर्वान् a demon-king, and co-wife of the well-known देवयानी. पुरु or पूरु was ययाति's son by अर्भिष्ठा, and became the progenitor of a dynasty the पुरुवंश, to which दुष्यंत himself belonged. The meaning of the blessing is that शकुंतला's son also would be a वंशधर. So the भारत from भरत सप्तार्ज्—मेनेष्टं राजसूयेन मंडलद्वेषरथ यः सादिनं यश्च तया राज्ञः स सप्तर्ज्—अमरः; The म् of सप्त remains unchanged in this word (P 8—3—25).

वर a boon देशदूते वरः, आशीर्हिताशंसा—अमर.

सयोहताः—सुपेति or the words may be construed separately.

प्रक्षिणीकुरुष्व—अपदक्षिणं प्रदक्षिणं संप्रपमानं कुरुष्व. See एषु notes II. 21. See प्रदक्षिणीकृत्य p. 194.

अक्षः ऋग्वेदस्य छंदः—a meter occurring in the वेद, an irregular anoter. See App. on meters. आत्मास् is Atm.

वेदि परितः—परितः governs the acc. कृष्णमि विष्णुमि वैष्णवम्. विष्णु is a word peculiar to वेद. समिधः पशु मिति. प्रातिपद संस्तीर्णा इती वैष्णवम्.

P. 95. अपहृन्—used in destructive incantations. इन्धनां गन्धाः शि-
तानः a sacrifice ऋगुविस्तारयोरुक्ती शितानः—अमरः, तत्संबन्धिनः.

पृष्टेः क्षेपेण सह यथा तथा. शार्ङ्गरविभाः p. 89.

संनिहिताः देवताः धेनुः तपोवने *वनस्य वा तरवः.

प्रथमम्—पूर्वम्. व्यवस्थाति cf. मालवि. II संहर्तुं व्यवसितम्. सुप्तासु अर्पितेषु
cf. पीत-रघु II. 1. See रघु notes; तथा च महाभाष्ये—अकारो मन्त्रार्थो विमर्शने-
वामस्तीति विमर्शः पीतनेषामस्तीति पीताः II. प्रियं मन्त्रं यस्याः; भवताम् may better
be construed with पञ्चवम् than with स्नेहेन. आपः first आद्यैव; कुक्षुमर्षं
मसृतेः समयः; उत्सवः—सु to extract सोम juice. पशुः गृहम्. वार्द्धमिच्छति.

सूचयित्वा—रवस्य श्रुतिमभिनीय is the meaning.

अनुमतं गमनं यस्याः; वनवासे बंधवः.

P. 96. परेण भृतः—The cuckoo is known to deposit her eggs in the
crow's nest, where the latter hatches them. परभृतस्य विदितम्. भवितव्यक्रीड-
त्येन denom. The meter is अपरच कः.

आकाशे—It is a speech attributed to the nymphs, sung by a char-
acter behind the scene.

रम्भाणि भंतराणि यस्य. कपालेनीर्वा नः हरितानि. क.यायाः (कयामयायाः) कुम्भ
नियमितः अर्कमयूखानां तापः वस्मिन्. भूयात्—आसीत्. कुक्षेक्षरते शनैः कुक्षेक्षवा-
ससम्पलुक्—ज्ञपनासवाक्षिप्पकालात् P 6—3—18. कुक्षेक्षयानां रजोभिः वृद्धः रेणुः यव.
च च will show simultaneousness. वर्तततिलक.

विस्मयेन सह यथा तथा सविस्मयम्—बहुव्रीहि used as an adv.

ज्ञातिः एव जनः ज्ञातीनां जनो वा ज्ञातिजन इव स्निग्धाः ताभिः । अनुज्ञातं गमनं
यस्यः । तपोवनस्य देवतः ताभिः । भवददीर्घं—च. for च. in प्राकृत.

समगमम्—बहुव्रीहि used as an adv. जनांतिकम् see App. A.

अर्धपुत्रस्य दर्शने उत्तुका । आभमस्य पदम् । दुःखदुःखेन—The repetition
shows 'excess' but the सूत्र applicable is प्रकारे गुणवचनस्य P 8—1—12
सादृश्ये योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तः तच्च कर्मधारयवत् । चलणं pl. for dual in प्राकृत.

P. 97. ततोवनेन विरहः तस्यास्कातरा. तु ए is तु. connected with विभोश्च in
the compound.

उद्गलिताः (उद्ग्रीपाः) दर्भकवल्गाः यैः । परिहृतं नर्तनं यैः । अपसृतानि (अवसृतानि)
पांडुपत्राणि येषां यभ्यः वा.

लता च सौ भगिनी च. आभंतदस्—आभस्यापि.

सोदर्य सोदरायः P 4-4-109. समाने उ रे चादितः । also समानोदर्य (F 6-3 -88.); सोदर्यायाः स्नेहः or preferably सोदर्ये स्नेहः as a general idea; I. directly reads सोदर्यास्नेः. दक्षिणेन adv. see p. 11.

यूनेन संगता. इतो गताः मुपेति. साहा*—आत्मा एव बाहाः—अियां तु मुजां बाहा—महेत्तर on अमर; also बाह m. अजगत्पुत्रि—मुपेति cf. तदाप्रभृति. दूरे वर्तत इति.

P. 98. आत्मना सद्भाः. शोभनानि कृतानि सुकृतानि. बीता (वि हंत) चिता यस्व । संभितवती active participle of संभि intransitive. वसंतातेलक.

उटनस्य पथेति चराति इति. गर्भेण मंथरा. मृगस्य वधुः. न अघं (विप्रः) यस्मिन् सः अनघः अनयः प्रसवः यस्यः । अनघप्रसूतेः रघु XIV. 75. विअणिदेदश्चभं—a प्राकृत समाप्त against the rule न लोकाग्रयनिष्ठाखलर्थतृणाम् P. 2-3-61.

P. 99. गतेः भंगः—faltering. सज्ज—सज्ज 1 P to adhere. वृगस्य वि-रोपनम्. इंगुदीनां तेलम्—इंगुदी is used the sense of the nut of the tree. कुक्षानां सूचिभिः विद्धम्. वयामाकानां मुष्टिभिः परि*. वयामाक is explained in मराठी as रात्ता. परिवर्धितः+कन्—अनुकंपायाम् P 5-3-67. पुत्र इति कृतः—त्वार्थे कन् भ्रम्यादयः कृतादिभिः (P 2-1-59) इति स्वार्थे सनासः K. See दीर्घपणे p. 126 R remarks आहिताग्निरात्वरनिपातः which however is not right, because a बहुव्रीहि senso is not possible in पुत्रकृत. पदवी—पयटिभ्यामाविः comm. on अमर.

सहस्रं परित्यजतीति. अचिरं प्रसू*.—in plying one that died soon after delivery; suggesting also her condition as a baby left by her soon after delivery and then brought up by कृत्वा.

P 100. उच्छिन्ने पक्ष्मणी ययोः. उपरुद्धा वृत्तिः येन विरतः अनुबंधः यस्य. न लक्षिताः नताः उज्जताः च भागाः यस्य. विषमभिवर्ति—एव denom. वसंतातेलक.

आ उदकांतात्—पंचमपाङ्गपरिभिः. P 2-3-10. भूयते like स्वयंते means 'is declared' in the भुति, as in स्मृति in the latter word. तथा च भुतिः ओदकांतं पियं प्रोचमनुव्रजेत् F.

शिरवृक्षस्य छाया—श्री.र* इति मञ्जुदेवपञ्चरत्नम् R. F understands the मू. मोक्ष by it. ममोक्ष, उदुंबर, अश्वत्थ, मञ्जु are among शिरवृक्षः i.e. trees exuding a milky juice.

नलिन्याः पथेन भंतरितः । अदेकमंती—देवस्य sometimes the प्राकृत for दसं or पश्य. Note देवस्य in this speech. दुष्करं—करमि—cf. दुष्करं कुरुते रामो यज्जीवति तथा विना—रामा. सुंदर 16, 27; दुःकरं वत कुर्याति महतोऽर्थस्त्वजति ये—महाभा. ज्ञाति. 104; the literal translation may be preferred: I do what is hard to do; i. e. far greater must my uneasiness be, long-separated as I am from my husband.

P. 101. रजनी—रङ्ग to colour. विवादेन दीर्घतरा. गरुडं &c cf. आशाबंधः—
मणयि हृदयं विप्रयोगे रुक्मि. मेघ. 9. आर्यो meter. अर्थोतरन्यास.

मद्वचनात् — ' following my words, ' is the original meaning; hence
in my name.

साधु—well, properly, duly; it is capable of making an impression
of fear for him on दुष्यंत's part; like that implied in शमप्रधानेषु &c. p. 38.
संयमः धनं येषाम्. न बांधवैः कृता. स्नेहस्य प्रवृत्तिः. सामान्या प्रातिपत्तिः पूर्वा यदिमन् कर्त्त-
वि यथा तथा । साधारणगौरवपूर्वकम् R. भाग्ये आयत्तम्. अतः परम्—whatever lies
beyond this; this parts too suggests the future inevitable separation.
शाद्वलविक्रीडित.

P. 102. वनम् ओकः येषाम्. लौकिकं जानति इति.

न विषयः—not a province, a subject beyond reach.

शुभ्रपस्व—साधुस्मृदशासनः P 1—3—57. Atm. in the desid. प्रियायाः
सख्यया वृत्तिः or प्रियायां सख्यां वृत्तिः । समानः पतिः यासां ताः सपत्न्यः. सपत्नीनां जनः;
also सपत्नी or सपत्न्यः एव जनः. विप्रकृ to offend. भूतेः goes with विप्रकृता as
well as प्रतीपम्. रुच्यति तच्छिला रोषणा रोषणायाः भावः रोषणता. प्रतीप—प्रति-
ईप (substituted for अप् water) lit.—against the current: कक्प्रभुः—
पयामानक्षे and द्रव्यंतरूपसर्गोऽप ईत् P 5—4—73 and 6—3—97. प्रतिगताः
आपः यदिमन्. मा गमः aorist with मा in the imperative sense; न माङ्गयोगे
P 6—4—74. भूयिष्ठम् adv. दक्षिणा—from दक्ष right. Opposed to वाम.
अनुत्सोकिनी—न उत्सोकिनी उत्सोकः अस्याः अस्तीति, उत्सोको मदः महदवधारणे हेतुः ।
गृहिण्याः पदम्. वामाः lit.—left, not right. आधि—mental pain. शाद्वलविक्रीडित.

कथं वा—Very appropriate; as it is a question regarding a matter
that was one of personal experience with गौतमी, while with himself
it was one of mere observation.

बहूजग—A girl in the capacity of a younger inmate in her hus-
band's house. वधूः एव जनः.

P. 103. मलअतदुम्—मलपस्य तटः corresponds to तातस्य अंकः; चंदन-
लदा is शकुंतला; तरुम् is an inappropriate idea as तरु and लता are
usually conceived to be related as husband and wife. See Preface.

अभिजनः—संततिर्गोविजननकुलान्याभिजनान्वयौ &c. अमरः; सामान्यशब्दो विशिष्टं
कुलं लक्षयति R. विभवेन गुरुणि । क्षणे क्षणे प्रतिक्षणम्. The East प्राची may easily
be imagined as begetting the sun—' supreme glory ' is suggested by
the उपमा. विरहाज्जायते इति. हरिणीवृत्त.

P. 104. यदिच्छामि—यथाहमिच्छामि तवास्तु तत्तथा—महामा. कर्णे 71.

प्रत्यभिज्ञाने मन्वरः आरमनः । नामधेयेन अंकितम्.

संदेहेन—that the king might be प्रत्यभिज्ञानमन्वरः.

अक्षिप्तोरो—The reading with its variants is found also in विक्रमो-
र्वर्द्धय; अति seems to be a later improvement.

पापं शोकते इति उपपदस. cf. पापशोकं—रामा. किष्कि. 9, 16. प्रेम परयति मया-
न्यपदेऽपि—(कि. IX, 70).

अप्यन् युगम् युगांतरम्.

P. 105 चत्वारो भेताः यस्याः The meaning is the same as that of स-
दिगंतमहीस*. चतुरंतायाः मद्याः सपत्नी. दुष्यंतस्यापत्यं पुमान् दोष्यंति. अधिपमानः
प्रतिरथः यस्य । अन रथस्येन रथिकः लक्ष्यते । K. cf. रथ, महारथ, अर्धरथ. एको
दस सहस्राणि योधयेयस्तु भविष्याम् । सप्तस्राक्षपक्षीणश्च स वै प्रोक्तो महारथः । अभिताम्यो-
धयेयस्तु संश्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तन्मनोऽर्धरथः स्मृतः । निवेदय—
विवाह cf. ताभिर्येव चतुरोऽपि—रघु XI. 57; अहं चाप्यानेविष्टः (अकृतविवाहः
comm)—महामा.आदि. 195. तस्मिन् अपितः कुटुंबस्य भरः येन cf. रघु III. 70.

परिहीअदि—हा abandon. cf. परिहीणा—भट्ट XIII. 1.

तपसः चरणेन पीडितम्. तातस्य क्षीरम्.

P. 106. निःश्वसेन सह बहुमीहि used adverbially.

पूर्वं रचितः like भूतपूर्वं in P 5—3—53. उट्रस्य द्वारे विरुद्धः. नीवारणां
चलिः—an offering of wild-rice—grains by her hands.

सह यांति इति—सुतेति or उपप. स-

वनस्य राज्ञिः तया.

सहचारिणी—evidently more appropriate then सहधर्मिणा*. सङ्कुतलया वि-
रहितम्. तपसः वनम्.

स्नेहप्रवृत्तिः p. 101. एवं परयतीति. पत्युः कुलम् पतिगृहम् may be taken as
the meaning cf. राजकुल—राउळ in मराठी. स्वस्मिन् तिष्ठति इति स्वस्थः स्व-
स्थस्य भावः ।

परकीय—like स्वकीय—सि. को. on P 4—2—138.

परिमर्शितः—सोपे चर्छा it may convey the meaning of the चतुर्थी or we
may add समीरम्. विशाद्—lit.—cut open शब्द to cut; hence, clear, serene,
quiet. प्रन्यापितः न्यासः येन. इव shows उत्प्रेक्षा. अंतरात्मा same as आत्मा. इववत्मा.

Act V.

P. 108. प्रविशत्यासनस्थः—Enter sitting on a seat; which of course means that the king is 'discovered' sitting.

कर्णे दत्त्वा—*cf.* मराठी, कान देऊन. संगीत—गीतं वाद्यं तथा नृचं त्रयं संगीतमुच्यते । S. कलं मधुरारकुटम्; विशुद्ध—E has on this विशुद्धा नाम गीतिः धामरागज-निकेत्यर्थः; but it is better to take कलविशुद्धा as a विशेषगोभयपदकर्मधारय.

हंसपादिका—One of the queens according to R F. वर्ण—The notes of music. S has गीतपद्यासं प्रथमतो वर्णपरिचयः कार्यः ।

यावद्वर्णं—*cf.* यावत्पविशामि p. 11; यावन्नियोगमनुतिष्ठामि p. 112.

अभिनवे मधुनि लालुपः । कमले वसतिः । एव कमलवसतिमाधं तेन निर्वृतः । अपरवक्तव्यं. The verse implies that दुर्वासस्'s curse has had its full effect on the king's mind. चूतमंजरी reminds the audience of शकुंतला; कमल-वसति indirectly suggests his residence in the haram. R makes all the words छिष्ट by attaching an obscure sense to each. The figure according to S is हेतु.

P. 109. समेग परिचरिणी; *cf.* सास्त्राहम् p. 48.

अक्षरार्थ—*cf.* प्रतिपद्यादर p. 75.

सकृत् कृतः—सुप्तेति स. सकृत्कृतः प्रणय यस्य; if अयं जनः be taken to mean the king the विग्रह will be सकृत्कृतः प्रणय येन. अस्या—हंसपादिकायाः. देवी वसुमती p. 172; she is a rival queen of हंसपादिका's मम उपालम्भः. निपुणम्—adv. cleverly.

अच्छराए—This is a second suggestive reference to शकुंतला's life; the suggestion pointing to the love of विश्वामित्र and मेनका. The विदूषक is a but of ridicule among the ladies of the haram *cf.* मालवि. IV. Hence, talk of this kind may not be deemed forced in the present circumstances.

नागरिकस्य वृत्तिः—By an intelligent, significant action, he is to make her understand what the king has said. °वृत्त्य—विपत्ताकस्य मध्य-मातर्जनाभ्यामभ्योमुखं कथिताभ्यामित्यर्थः K. नागरिकः—पथीयः प्रौढांगनासंभावयकुशल इति यावत् S.

P. 110. एवं विधा यस्य सः एवंविधः एवंविधः अर्थः यस्य तत्. इदृशासौजन्यं p. 33. तेन विरहः । बलवत्—pp. 1, 52, 56, 157. उत्कण्ठितः—उत्कण्ठा अस्य संज्ञाता इति.

रम्याणि adj. for n. qualified; *cf.* सुख्याणि परिवर्जयन्—रागा. किमिच्छा

31; पुरुषाण्युक्त-महाभा. वनप. 236, पुरुषाण्युक्तः-कर्णप 66 K. रूपाणीति शेषः. See रम्यं हेष्टे p. 150. पर्युत्सुक-परि is often prefixed to adjectives of quality cf. परिपांडु परिलघु, परिदुर्बल. परिपेलव &c. सुखित may be taken as a p. p. of सुखयति or a direct adj. from सुख by तदस्य संज्ञातं तारकाविभ्य इतच् P 5-2-36; तारकित पुष्यत, कटकित, कुसुमित, निशित, बुभुक्षित, अभ्रित, दुःखित, उत्कण्ठित, व्याधित. पण्डित, &c. जंतुः p. 186. प्राणिमात्रम् R. न बोधः पूर्वः यस्मिन्कर्मणि तपया तथा भावे भावेन वा स्थिराणि firm with the feeling, or in their character. अन्येषां जनानां सौहृदानि. वसंततिलक. The idea is based on the doctrine of पुनर्जन्म familiar in the Hindu belief. R has भूतैः वाचनाभिः निश्चलानि. जन्मसहस्रेषु द्वीकृतंमशक्यानि इति भावः adding सामान्यतो जन्मांतराणामनुगमं स्मृत्वा समुत्सुकत्वं भवतीत्यर्थः । असौ एव हि कविः मनो हि जन्मांतरसंगतिरुचम् (रघु VII. 15) इत्याह स्म । K E have भावे आत्मानि स्थितानि. F. एवं कादंबरी जनानांत(जतसौहार्दयाः महाभेतायाः स्थानसर्वेकेण मनसः स्मृतेः पुंडरीकस्यैतुसक्यं द्रष्टव्यम् । cf. संस्काराः प्राक्-ना इव रघु I. 20. cf. The feeling of Ivanhoe when he feels drawn to stand as a champion for Rebecca.

कंचुकी-कंचुकोऽस्यासीति. This character is usually represented in संस्कृत dramas as a personage grown old in his function of generally guarding the royal household and attending on the king in all important functions. He is first made to describe his old age, long experience, and the consequent confidence he carries with him in the palace and court. R, has कंचुकैलक्षणं मात्रगुणाचार्यैः उक्तम्-ये नित्यं सत्य-संपन्नाः कामदोषविनिर्जिताः । ज्ञानविज्ञानरुचालाः कंचुकीयास्तु ते रम्यताः । cf. विक्रमो. III. वेणीसंहर.

ईदृशी अवस्था is ' such an old ago '.

P. 111. अवहितेन-सावधानेन शक्तेनापि इत्यर्थः R अवरोधस्य गृह्याने-To अवरोध the Hindi word औरत will be easily traced. बहुमित्ये-बहु+तिय as a term. By बहुगुणसंघस्य निधुक् P 5-2-52. प्रस्थाने (p. 43 मियः प्रस्थाने) विक्रवा गतिः यस्य. अवलंबनायेति-अव-र्यम्. वसंततिलक.

धर्मस्य कार्यम्.-अननिपात्यम् cf. °अनिपातः p. 8. उपरोधं करोति इति-उपप. स. अनियमानः विधमः यस्मिन्. लोकस्य तंत्रस्य तंत्रे वा अधिकारः-लोकस्य तंत्र प्रयोगः रक्षाकर्म तस्मिन् अधिकारो नियोगः K S.

सकृन् युक्ताः तुरंगमाः यस्य-यस्य तुरंगमोश्चने विधांत्यभावः यस्य अन्यकार्ये आवि-र्भाति किम् वक्तव्या इत्यविधांतगमनं ध्वन्यते । R. राशौ च दिवा च रात्रिदिनम् by अच-तुर &c. P. 5-4-77; a हंसमास. गंधस्य वहः प. त. आहितः भूमेः भारः यस्मिन् बहः अंशः श्रुतिः यस्य. वायु is also called सदागति. शेष literally is the remain-der i. e. the space in the univers, which has been figuratively

P. 112. गौरी व्यासार्थ S. पाठः
मनो यस्य. लाक्षास्तथा रहः रहस्योपाङ्गु जालिनी-अमर.
With v. l. उपमानेन सह विरोधः स्यात्: See मञ्जीकृतः
below p. 114.

सोमरात — name of the उपाध्याय. श्रौतेन विधिना the rite enjoined in the श्रुति. वेदोक्तेन वि० ।

अभिषारण—p 88 अभिषेक being a sacred daily duty enjoined on all गृहस्थ s. cf. आहितामी Now a days अभिषेक are rare; but the sacred ashes in use among orthodox classes are obtained from अभिषेक alone.

वेतालिको—तत्तत्पहरकयोग्यै रागेस्तत्कालाचिभिः शोकेः । सरभसनेव वित्तलं गा-
यन्वेतालिको भवति । भावपक्षात् S. cf. the verses sung by similar characters
in मालवि, cf. also रघु V. 65 et seq.

स्वरूपं सुखे स्वमुखविषये निर्गतः अभिलाषः यस्य. लोकहेतुः—हेतोः is like a preposition like योगात् parallels of which are abundant in मराठी such as मुळें, येणें, कारणें, which are all noun-inflections in origin. दिने दिने प्रतिदिनम्—अव्ययी. एवंविधा—एवं विधा यस्याः. मूर्धा—करणेन. पादेन पिबति. मालिनीवृत्तम्. वृत्तवतत्वं of the hero is illustrated hero-दशरूप II. 4.

P. 114. विपरीतो मार्गः विमार्गः विमार्गेण प्रस्थिताः. आत्तः दंडः येन आत्त p p of दा with आ. कल्पते—कृप् to contribute to; रक्षणाय—कृपि संपद्यमाने च—वा. on P 1—4—14. अतनुषु &c. बह्विषु संपत्तु ज्ञातयः संतु भवन्तु बहुकृत्यकारिणः इत्यर्थः। सति विभवे असति च विभवे प्रजानां रक्षणं त्वयैव निष्पाद्यते नाप्येन्यथैः R. कुक्षिभरैस्तैः किंप्रयोजनमित्यभिप्रायः K. L. किं तौनप्रहानुप्रहासमर्थैः इति वाक्यशेषः S. मालिनी.

ज्ञातं मनः येषाम्. पुनः may be separated from नशक्तुः; but S has शोको-
न्मुक्तः पुनर्नवः । अभिनेत्रेण संमार्जनेन सार्धकः—अध्या सह विद्यते इति—संनिहिता होमस्य
धेनुः यत्र. अभिशरणस्य अलिङ्गः—प्रधानमघणालिङ्गा बहिर्हीरमकोठके—अमर.

परिजनस्य अंसमवलम्बते इति.

जातेन—A hermit's life is one continued observance of vows. उपोदं
तपः येषाम् यैः वा. धर्मस्य अरण्ये चरतीति । असत्—evil; hence, mischief, harm.
चेष्टितम्—चेष्ट् to act, behave, practise.

P. 115 आहोस्विन्—This is treated as one expression like ननु, अथो,
किंतु, स्वेति &c. आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुन च and स्विन्पञ्चे च वितर्के च
अमर. अयच्छरित cf. राजम्भजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते रघु XV.; न राजापचार-
मंतरेण &c. उक्त. II. सादृश्याविक्रीडित. This whole speech is intended to
impress the audience about the loss of remembrance about साकुंतला.
See pp. 108 & 109.

सुचरितेन अभिनंदति इति. शोभनं चरितं सुचरितम्. सभाजयितुम्—cf. स्नेहात्
सभाजयितुमेत्य—उक्त, I.

एभिन्ना स्थितिः येन cf. जञ्जाल लोकस्थितये स राजा—आदि I. 4; स्थितेरभेत्ता-
रघु III. 27. वर्णानां मध्ये; अरुद्धः opposed to उरुद्धः. अर्थम्—पयो विभावा
P 5—4—72. ननु पूर्वोक्तयो वा समासांतः । अपर्य नृपसकम् P 2—4—30 तत्पु-
रुष इत्येव । अप्यत्र तु अर्थो देवः । कृतसमासांतनिर्देशात् नैह अर्थः । cf. अपयेन प्रव-
ृते न जातुपाचितोऽपि सः—रघु XVII. 54.

इदम्—We construe this with जनाकीर्णम्, taking this latter as a
noun; जनेः जनानां वा अकीर्णम्; इदं जनाकीर्णम् thus means this crowded
place; this expression occurs in the जीवन्मुक्तिविवेक p. 22, where it is
explained by the comm. as जनसहितं स्थानम्; जनस्याप्तं स्थानम् R. सप्तम्
may be admitted into the compound with परिचित. सप्तस्वरिचितं विवेकं
यस्य. हुनस्य बहः हुतवहेन परीतम् (इ with परि); गृह is the उपमान. शिकारिणी.

P. 11

1 1

VI.

इमे मैत्रेयौ शौरकौ-

) नतिः यस्य सुखेन

1. मात्सेयमा.

तः ॥—रघु XIV. 49. १

न प्रदिश्यान्वयस्य निहं

cf. also सव्यं च

the castes and the

रन्ने in संस्कृत. cf. सव्येतरैश्च स्फुरता

मागे जीर्णानि शुभान्नवयवे प्रजातः । स्पर्शः

—वसंतराजः quoted by हेमचन्द्र and

cf. IX. मुक्तमासनं येन. कर्णः आभवाः

fe.

मध्ये तिष्ठति इति. एतत्—मागेव मुक्ता° &c. i.e. the king's humble behaviour.

P. 117. कलानामागमाः rightly means आगताणि कलानि. दूरं विलंबते इति । न उद्धताः. परेषामुपकारिणः, वंशस्थ. अर्थात्तरस्यात्.

मसञ्चः मुक्तरागः येषाम्. विभक्त्यं कार्यं येषाम्.

अवशुंठनवती—This is something like the modern purdan system. But this was not so absolute as in modern times, though some kind of a veiled life seems to have been practically enjoined on dames; असुंध्यपवरा is a common adj. in संस्कृत; in the रामायण, सीता is at first brought veiled out of लंका—युद्ध. 116—But this is condemned by राम as unnecessary; न गृहानि न वस्त्राणि न प्राकारारितराङ्गिक्य । नैव ह्यस्य राजसत्त्वस्य वृत्तमावरणं भियाः । व्यसनेषु न कुक्ष्येषु न युद्धेषु स्वर्ध्वरे । न क्रतौ नो विवाहे च दर्शनं दूष्यते भियाः । With the राजसत्त्व, the practice was probably more common. In महाभा, कर्णपर्वन् 94 नारीं प्रकाशामिव सर्वगन्धाम् implies some veil for respectable ladies. In झरूप. 29 we have अवष्टपूर्वा या नार्यो मास्करेणापि वेदमसु । ददशुस्ता महाराज जना याताः पुरं प्रति. स्विन् see आहो स्विन् p. 115. न अनतिपरिस्फुटं नातिपरि° or अनतिपरि°. नाति° is not to be called a नृसमास, in which न is invariably replaced by अ or अन्; hence the present is a सुपोत्ति स. like नातिप्रमनाः रघु III. 67. नाति—टं शरीरस्य लावण्यं यस्य. लावण gives the noun लावण्य which originally means simply 'the taste of salt'. आर्या. उपमा.

कुतूहलं गर्भे यस्य, R's reading 'भोविहि' (कुतूहलेन गर्भे मध्ये उपहितः युक् R) is rather awkward.

निर्वर्णं means to observe minutely. अनिर्वा°—This speech again presents the state of the king's mind. परस्य कलत्रम्.

P. 118. निर्विघ्नं तपो येषाम्. निर्गताः विघ्नाः यस्मात्.

धर्मक्रियासु विप्रः त्वयि रक्षितारि सति. दृष्टांतः cf. सूर्ये तपस्यावरणाय दृष्टेः कस्येत लोकस्य कथं तमिस्ता रघु V. 13.

P. 119. अर्थवान्—'has its meaning made true', because his duty was to make the rites safe. See the king's speech p. 20. लोकस्य अनुमदाय—because the ऋषि's live for making the world happy. कुशलमस्यास्तीति कुशली.

स्वाधीनम् (स्वस्तिन् आधि) कुशलं येनाम्; किञ्चित्तः see मानवी सिद्धिः p. 12, पतञ्जलि's योगसूत्र III. 46 & 48. अनामयस्य (न आमयः; or अविद्यमानः आमयः यस्य क्) मन्त्रः पूर्वं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा. कुशल and अनामय are used after the injunction of the स्मृति—माद्यन् कुशलं पृच्छेत् वचनं पुनरनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य ब्रह्मयोग्यमेव च.

विधः समयः—सुपेति स. विधोऽप्योऽयं रहस्यापि-अमर. The पंचमी shows हेतु.

अर्हतां प्रायसरः—अर्हत् like निर्वाण is common as a Buddhist technicality; in common language however these words convey the general meaning. मूर्तिमती च would be a रूपक; मूर्तिमतीव is an उद्देश्य. तुभ्यः गुणाः यस्य. वधूश्च वरश्च समाहृतौ; an irr. समाहारद्वन्द्वः; cf. गवाधमभूतीनि च P. 2—4—11. धिरस्य cf. दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञः—महाभा. स्त्रीपर्व 7. वंशस्थ.

सत्त्वमापन्ना—दि. त. by प्राप्तापने च द्वितीयया P 2—2—4. सह धर्मस्य चर. जम्. वक्तुकामो p. 23. वचनस्य(वकाशः).

P. 120. एकैकम्—a समास like अथोऽयम्, used as an adv. See वि. कौ. on P 8—1—12. एकमेकस्व—If we remember the मराठी corruption एकमेक, it is probable that एकमेक is a compound word like एकैक; and the regular संस्कृत in that case would be एकैकस्वै for it. एकमेकस्वै should rather be replaced by एकमेकस्य which gives a better construction of the case. संकर & चंद्रशे. both take एकमेक as a समास.

वचनस्य उपस्थासः.

लोकवृत्तांतेषु निर्णोताः.

P. 121. ज्ञातेः कुलम् एकः (केवलः) संशयः यस्याः ज्ञातेः सगोत्रे पितारि-विधः R. अन्यथा—Otherwise, the opposite way, i. e. सतीवपि असती मय्यते. तस्य अपिया तदपिया. वंशस्थ.

पूर्वं परिणीता like भूतपूर्वं in P 5—3—53. cf. अस्तुदपुत्रो p. 148, भूतपूर्वः p. 185.

संपदं—This word is somewhat difficult to construe, it may mean 'yet', 'even now'.

कृतस्य कार्यस्य हेतुः

असतः कल्पनयाः मन्त्रः—अविद्यमानार्थस्य कल्पनया मन्त्रः K.

सूचति—cf. यथेदं
महाभा. ७. सूचति रजु. II.

attle). वलम्—
III. देशवैषम्यात्.

अधिकृतः—सोपहासं न्यक्तः.

ओष्ठं—See p. 117.

P. 122. अक्रिडा कतिः यस्य. मयमे परि; न व्यस्यन्. अंतः सुभरः यस्य.
मालिनी. उपमा.

धर्ममवेक्षते तच्छीलः तस्य भावः इ.

जोषम्—नृणीमर्थे सुखे जोषम्—अमर.

P. 123. अभिव्यक्तानि सत्त्वस्य (गर्भस्य) लक्षणानि यस्याम्. इमां प्रति अहं
क्षेत्री अस्मि इति आशङ्क. क्षेत्र—as another man's wife; to me she would
be a क्षेत्र.

दुर्गमपितोहति इति—See इ प्रतिष्ठे कुलस्य मे p. 68. i. e. she expected
to get the साम्राज्य for her son, if she begot one.

मा तावत्—Is an independent expression, not to be construed
with विमान्यः as some commentators have done. See p. 147. Also न
तावत् । ग्रथितवससां &c. मालावे I.

कृतः अभिमर्शः यस्याः. विमान्यो नाम—अवमेतस्यः किम्. R has नामेति क्रीडे
which is preferable to K and S; K has नाम संभावनायाम्; S नामावधारणे
मुनिरेवेति यावत्. I मा तावत् विमान्यो नाम न कथञ्चित् त्वत्तो विमाननामर्हतीत्यर्थः इ.
दरयुः an old vedic word now usually meaning 'a thief'.

प्रत्ययस्य (प्रत्ययजनकं) प्रतिवचनम्.

अन्या अवस्था—अवस्थांतरम् irr. तरु. or कर्मधा.

सो.अणिओ चि एदं वशसिदं—सो.अणिओ would make एदं to refer to what
she intends now to do. स्वभावेन उक्तानं हृदयं यस्य. समयपूर्वम्—cf. प्रभपूर्व
p. 119; संकेतपुरःसरम् प्रतिज्ञापूर्वकं च S.

व्यपदेश—This word has here been usually translated by 'family'.
But the word is used in the sense of 'name' or rather 'a distin-
guished name'. In the रामायण we have the following uses हितप्रक्तं
वत्तं देवि विनम्रया सदृशं वचः कुलं व्यपदिशंस्या च (कुलधर्म बोधयंत्या comm); आप्य
च व्यपदिश्या (अमरण्या) च यथा देवेभ्यं हंती—आरण्य 12 & 13; व्यपदेशकुले जाताः
पुत्रितायाः अभिरमशाः—किर्तिकथा. 64; चरिव्यव्यपदेशां व्याम्—सुंदर. 20; कथं त्वां पुन-
रुदयां कुलं व्यपदिशन्महत्—युद्ध 117. In उच. VI. we have एवं व्यप-
देशनामाः—रामायणकथ पुरुषाः. All these uses justify the translation 'high
or illustrious name', which the student may prefer. See कोऽय

व्यपदेशः p. 203, कूलं कथति इति कूलं कथा—सर्वकूलप्रकरणीयेषु कथाः P 2—2—42.
कूलं कथा नदी. आर्या. उपमा.

परमत्पदो—परमार्थे p. 51. परस्य परिग्रहं संकते इति.

उदारः कल्पः— A phrase of approbation, प्रथमः being the first word usually. See p. 174.

P. 125. मुद्रायाः स्थानम्. अंगुलीयकेन चूष्या.

सक्रस्य अवतारः—the ford consecrated to ईश. स्रवीतीर्थे a part of स्र-
कावतार dedicated to स्रवी, ईश's wife. सक्रावतारस्य तदावस्थस्य ग्रामस्य अभ्यन्तरे.

प्रत्युत्पन्ना मतिः यस्य तत्. ज्ञेयम्—ज्ञीनां समूहः; ज्ञीजाति is the meaning here.

कहिस्सं—The word is seized by the king who immediately says
श्रोतव्यमिदं; there is no better proof now.

एकवासी दिवसश्च. नलिः पश्यः पावनम्.

शून्यमस्तावन्—Implies his utter indifference, owing to the worthlessness of the evidence.

P. 126. पुत्र इति कृतः स्वार्थे कन् अनुकंपार्थं वा. दीर्घी अपांगौ यस्य it is a proper noun. अनुकंपा अस्यास्तीति अनुकंपते इति वा. न परिचयः अपरि. हस्तस्य अभ्यासः सामीप्यम्. पनओ—विश्वासः चंद्रशे. आदरः would be better as a संस्कृत synonym. cf. पनयवान् p. 166 महसिनः—कर्तारि कः। सगंध—समानः गंधः येषाम्—समानस्य in P 6—3—84. समानस्य सः स्यादुत्तरपदे । वि. कौ. आरण्यकौ—अरण्यमनुष्ये P 4—2—129.

एवमादिः येषां तानि । अनृतमयानि वायुगानि मधूनि । विषयाः एषां संति इति विषयलोभ्याः is the meaning.

तपोवने संवर्धितः.

P न अभिज्ञः.

तामसी न गतौ वृद्धाच—Instead of a more respectable term of address, this bare expression is used to impress her about his stern impregnable fortitude against temptation.

न सिद्धितं पटुत्तम्; न मानुष्यः; किमुत—किमु, किमुन are used to signify 'how much more than' the literal meaning being 'what then—to say of, or 'not to mention' according to the English idiom, प्रतिबोधवती is introduced to contrast with अमानुषीयु. अंतरीक्षं गमनात्पाद—The

पंचमी is governed by मातृ. अन्तर्यामी मातृं वनूहः अन्धैः द्विजे वनूहैः. श्रीम
भूताः काकैः पोषिताः is the literal meaning; cuckoos being hatched by
crows in their nests. The bitterness of वसुन्तला's feeling is enhanced
by these words which would seem to her to be a significant reflec-
tion on the circumstances of her birth and breeding. वसुन्तला will
imply the celestial अन्तरिक्ष भेदका, अंतरीक्षगमन is her going to heaven
after giving birth to वसुन्तल leaving the latter as an infant behind
her; अन्ध द्विज would be वनूह. The observation is therefore sure to
have the effect of rousing वसुन्तल's rage about the king's damnable
perfidy. Hence वसुन्तल as the st. dit. in the following speech,
which itself is sufficiently expressive of her sincere wrath (वसुन्तलः
श्लोकः). S has an ingenious explanation: अन्ध काव्यार्थोऽपि बोधयति वसुन्तल
अंतरीक्षगमनात्माह दुष्प्रसन्नस्य मातृकिना सह स्वर्गगमनात्पूर्वं स्वममत्वञ्जलं स्वकीयं पुत्रं अ-
न्धैर्द्विजैर्वापीपादिभिः पोषयति.

न अर्थः अनादीः—आर्त्तं implying all goodness. इदमस्य इदमस्य च अनु-
मानम्. भविक्यः कथं कः तं प्रतिष्ठासि. त्वेव एतत्तः कृत्वा उपन्यस्य. cf. कृत्वा
कूपनिवावृतम्. रामा. किष्कि 17; also अयोध्या. 46. अनुकृति lit—doing
after, in the manner of, hence imitation. प्रतिपद् to have recourse
to, to assume, to practise.

संदिग्धा बुद्धिः यस्य, आविष्टमात्रं केतव्यं यस्मिन्.

P. 128. विस्मरणेन दाहना पितृस्य कृपिः यत्नः; रहः कृपं नपयन्. अतिशयोक्तिः
अक्षिणी यस्याः अतिशयोक्ता इह तया. सर्वतत्तिलक. उत्प्रेक्षा.

भारे मयितं &c. is put into the mouth of the पुरोहित by I.

स्वच्छंदेन वरति तच्छीला; गायिका. पुरोर्वेत्ते मत्पयः. कुले नपु वस्य. हृदये विभ
यस्य. इस्ताभासम्—p 126.

P. 129. R adds परिहितं before आपलम् explaining it by केनचित् इदं सत्. अतः संगतं परीक्ष्य कर्तव्यम् । रहः विज्ञेयात् R; i. e. रहः संगतं विज्ञेयात् परीक्ष्य कर्तव्यम् । न जातं इदं देयम्. वैरीभक्तिं denom from. वैरं; विद्वेष्टे पदव्यत्यति L.

अवभवत्याः 'त्वां वा प्रपयः । संयुतः दोषः यस्य तत् संयुतदोषम्. खं-वं च तद-
खं च. अखर a word pp. 75, 109.

वाक्यम्—असूया सह यथा यदुमीहि used as an adv. असूया properly is दीपातोयो गुणव्यपि—अमर. अशरीरम्—It has हीनं (as a synonym for अशरीर) च तदुत्तरं च 'a base reply'; S says निदृष्टव्यं नम इत्यर्थः. F is correct having अशरीरम् विपरीतम्. विपरीत्यर्थे अशरीरकत्वस्यो मनुष्या मनुष्यो वयं सह-

माध्याये रात्रौ देवसौथिल्ये प्रवर्तेताधरोत्तरम् । तथाष्टमाध्याये वादिनः सदोषोक्तौ अदेवयं यच्च दिशाते निर्देव्यापङ्केते च यः । यच्चाधरोत्तरानर्थान् विगीताभावमुच्यते इति च । The compound is an इतरेतरयोगद्वन्द्व according to P 2—4—12; in the present use it is more a कर्मधारय.. cf. वशे पापीयसो धने तत्पापमधरोत्तरम् (नीलोत्पलो-वैपरीत्यकरणं महत्पापम् comm.) महाभा. कर्म. 32; so in श्लेष. 198. the meaning being ' upside down '. आ governs the पक्षमी जन्मनः. स्नाय direct object of आशिक्षितः. न प्रमाणम्, अनमनः. परेषामभिसंधानम्. cf. परामि-संधानपरम्—रघु XVII. 76. अभीयते passive. संतु—the mood implies irony with किल. आता वाक् येषाम्. प्रमाणगिरः S. आतस्तु यथार्थवक्ता when applied to a man. उपजातिवृत्तम्.

P. 130 अभ्युपगम means ' admission ' ' granting ' स्वीकार.

उत्तरं च उत्तरं च—may be considered a समाहार द्वन्द्व. cf. उत्तरोत्तरवादिनम् (बहुप्रत्ययिन् comm.) रामा. युद्ध. 78. 17.

सर्वतः मुखानि यस्याः; परिच्छेदानीता इत्यर्थः I.

P. 131. करुणं परिदेवते इति करुणपरिदेविनी. प्रत्यादेष्टेन पक्षः.

पुरीभागे—दोषदर्शने—दोषैकनूपुरोभागी—(where पुरीभागिन् is the word) अमर; the general meaning seems to be that of ' forwardness, self-willedness '. K has दुष्टे as the explanation. S तिरस्काररूपदोषमेव गृह्णाति अपरित्याज्यमर्तृत्वगुणं न गणयसीत्यर्थः । cf. मातु मं पुरीभाषि समध्येहि—विक्रमो III. स्वातंत्र्य is a sin on the part of a woman. न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति स्वातंत्र्यं न खलमपि स्यात्सोऽप्यगृहे तथा—सुक्रमीति III. 19. कृत्वा स्व-तंत्र्यां तर्क्यां शिष्यं गच्छेज वै कश्चित् ibid 115. न स्वातंत्र्यं कश्चित्प्रियाः—वाङ्मव. स्मृ. आचाराध्याय 85.

क्षितिं पातीति. उत्क्रांतं कुलं (कुलमयीदा) यया; अतिक्रांतकुलमयीदा त्वया E. अत्यादयः क्रांतापर्यं द्वितीयया इति समासः K. वतं चरितं विचरं वा E. क्वाचि अ-व्यभिचरितम्. S दास्याः भावः दास्यम् हुतं विलंबित.

P. 132. कुमुद is the lunar lotus; स्रजः अंकः वस्त्रः; पंकात् आर्षते इति पंकाजानि—these are here solar lotuses. cf. गोच्छ्रासीति तपनकिरणैर्बहस्वैर्वा-ज्जुभिः कुमुदम्—विक्रमो. III. वज्रः वषाभस्तीति. वज्रः. power, mastery; here, over oneself. परेषां परिमहस्व संज्ञेयात् पराक् सुखं यदाः. अर्थात्तरस्याव.

पूर्वं वृणन्—मुपोते or कर्मणा. अव्यभिः संगः—अव्य becomes अव्य again in the समास. cf. अव्यव्ययीकनवीचर्मकम्—कुमा. I. अवर्णान् मीहः.

गुरुलाघवम्—an irregular abstract noun from गुरुलघु. वारांस्त्वजाति इति परस्य क्रियाः स्पर्शेन पांडुलः (पांसवोऽस्य विद्यते इति). cf. अंगुलिनाम्—रघु. II. 2.

आ प्रसवात् cf. आ जन्मनः p 129. पूर्वमादिष्टः—आदिष्ट् means to pronounce as a boon. cf. सिद्धदेशेन साधुना—मालवि. V. उद्देश in this sense is quite rare and occurs once in रामा. युद्ध. 32, 12. चक्रं वर्तयति इति. दुहितुः अपत्यं पुमान् दौहित्रः. तस्य चक्रवर्तिनः रक्षणेः उपपन्नः.

P. 133. शुद्धांत p. 11.

यथा गुरुभ्यो—Yielding in the dilemma, but without any interest in the matter.

वसुंधरा—संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः P 3—2—46, विश्वंभर, पतिवरा शत्रुंजय, युगंधर, शत्रुंतप, शत्रुंसह, अरिंदमः &c; वसुन् धारयति इति । देहि मे विवरम् cf. णेदु मं अत्तणो अंगेसु विलभं अंबा । उच्च. VII. cf. मराठी, दे माय धरणी ठाय.

शापेन कृपवहिता स्मृतिः यस्य. शकुंतलां गतम्.

P. 134. अद्भुतम्—अदि भुवो दुतच्—उणादि 679. आश्चर्यम्; something miraculous.

स्वानि भाग्यानि निंदन्ती—cursing her fortunes, complaining about her evil fortunes. बाहू उरिक्षिप्य इति णमुल्—स्वांगेऽध्रुवे P 3—4—54 अध्रुवे स्वांगे द्वितीयांते णमुल्स्यात् । येन विना न जीवनं तत् ध्रुवम् । सि. कौ. च—This prepares for another च so as to imply 'simultaneousness of two actions' which is the meaning brought out by the च in किं च क्रियाः संस्थान (शरीरे) मिव संस्थाने यस्य. ललनाकारम् । ... परपुरुषसंस्पर्शित्वं ध्वनितम् । R. संस्थानम् अवयवविन्यासः । K. cf. कबंधमिव संस्थानादतिघोरपददर्शनम्—रामा. अरण्य. 69. so in सुंदर 35 vv. 4 & 6. च replaces the च in किं च by way of reply. अप्सरस्तीर्यगारात्—with जगाम for तिरोऽभूत्, अप्सरस्तीर्यम् would be obj. of जगाम; but with तिरोऽभूत् the clause presents a curious difficulty. But तिरोऽभूत् is the older and genuine reading. Our construction under the circumstances is to take आरात् as governing the accusative अप्सरस्तीर्यम्; this sort of construction seems also to be right and natural considering other uses. Apte (Diet.) says on आरात्—'with acc. also'; his references being रघु II. 10, माघ III. 31, VII. 29, and XII. 28. Our suspicion in fact is that आरात् was at one time freely used with the acc. The commentators are at a loss and connect the word

with some verb; E, e. g., has आरात् दूरादुत्क्षिप्य. See यदैव अस्मरस्तीर्थावतरणाः
स्पष्टयक्षवैकल्यां शकुंतलमादाय मनका दीक्षायणमुपगता p. 218.

P. 135. परिग्रहः cf. का एवं शुभे कस्य परिग्रहो वा—रघु XVI. 8. बलवत्.
adv. p. 2. प्रस्थापयतीति seems to prove, to create प्रस्थयो (विधास); परिणीतपूर्व-
तया विश्वसयतीति.

Act VI.

P. 136. F calls this interlude an अंकावतार and part of the Vth
Act. The सा. द. defines an अंकावतार as follows:—अंकंति मूचितः पाथै-
रतदंकर्याविभागतः । यत्रांकोऽवतरत्येवोऽङ्गावतार इति स्मृतः । VI 311. यथागिज्ञाने
पञ्चमांके पाथैः मूचितः षष्ठांकरतदंकर्याकाविक्षेप इवावतीर्णः । Comm.

नागरिकः—नगररक्षाधिकृतः; इयालः राजइयालः R; see मिचावसुणा रट्टिएण
p 148. पञ्चात् बद्धः सुपेति स. आदाय is exactly like घेऊन in मराठी as तो त्यास
घेऊन आला—स तमादायोपागतः ।

अले कुंभीलभा—The language of all but the इयाल is मागधी or शकारी
while the इयाल speaks शौरसेनी the ordinary प्राकृत. The main points of
difference are ए for ओ in the nom. masculine; ल for र, श for
ष, स. Compare the language of शकार in मृच्छ. पैशाची मागधी वा ह्योत्पिशाचा
त्यंतनिश्चयोः S K. बध्यते भव इति बंधनं, मणेः बंधने उस्कीर्णं नामधेयं यस्मिन् यस्य
वा. लाअकीअए—as in masc. राजः क च P 4—2—140.

गीतनाटितकेन—Some extraordinary jesticulation is meant; so as
to impress the spectators about the feeling of fear. भावमिश्रो—cf.
छाङ्करवमिश्राः p. 89. माय्यो भावस्तु वक्तव्यः इत्युक्तेः R भावो विद्वान्—अमर. हगे—
cf. अहके next p. ईदृशं कर्म करोतीति.

इति कलिअ cf. पेरैकीयोमिति कृत्वा मालवि. II. R renders कलिअ by कलयित्वा
i. e. शान्त्वा. परिग्रहे—प्रतिग्रह is enjoined only for ब्राह्मणः; hence शोमणे &c.
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च परिग्रहः—functions, only of the ब्राह्मण. शास्त्रावदाल
—p. 125. शकावतारस्य अभ्यंतरे वसतीति; शकाव इति क्षेत्रनाम तत्संबंधादुग्रामनामापि
R. धीवर—इति मत्स्यान्—comm. on अमर.

P. 137. पाटयंश्चरति पाटचरः भानुजी. चौरजीर्णपटयोः पटचरः इति नामानु-
शासनम्. thus पटचर also cf. गीतिभेदार्थे p. 139.

णं—एनम् for एतम् as an अन्वदेश construction, P 2—4—34.

आवुत्ते—आवुत्तो भगिनीपतिः—The word is indifferently used here for
ब्याल who is the wife's brother.

जालानि च उड्गालाश्च (उत् गृ) आदिः येषां ते । मत्स्यानां बंधनस्य उपायाः ।
उड्गालः बडिदाम् E.

दार्ण cf. p 61. आजीवः—आजीवो जीविका वर्त्ता वृत्तिर्वैतनजीवने—अमर.

ब्राह्मे &c. This is a reminiscence of the teaching of the भगवद्गीता,
सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत्—XVIII. 48, पश्याः मारणरूपेण कर्मणा दारुणम्.
अनुकंपया मृतुः एव शोचियः पशु-रुणः भवति । जन्मना ब्राह्मणो सैवः संस्काराद्विज उच्यते
विद्यया याति विपत्तं विभिः शोचिय उच्यते । शोचियः भुताध्ययनसंपन्नः—मिताक्षरा.
सुंदरी वृत्त.

P. 138. रौहितः तद्वाक्यो मत्स्यः. लोहितः may mean 'red'. कपिदे—cf.
मराठी कापणै. कल्पनं कर्तनं कृतौ—विधः । रत्नेन भासुरम् (भास्) .

अनुभ—proper noun; विस्सस्य गंधः अस्य अस्तीति. विस्सं स्यादाम-
गंधं यत् अमर. or विस्सस्य गंध इव गंधोऽस्य which would make the संस्कृत
word विस्सगंधिः. गोधामन्तीति गोधादी. मत्स्यानां बंधः (बध्नातीति)—a catcher
of fish. विस्संसंभं—विस्सगंधी is a हेतु. राअउलं—राउल in मराठी.

P. 139. गांठि—गांठ in मराठी. cf. खिसेकापू—cut—purse.

गोपुर—पुरश्चरं तु गोपुरम्—अमर. यथा आगमनं यस्य तथथा तथा ।

आमिषशाद्वश—Because he was expected to get a reward from
the king for being able to discover the ring.

चिलाआदि—irr. denom. From चिर. चिरयति is more usual.

अवसरे उपसर्पणीयाः cf. प्रतिपाल्यावसरः p. 197.

P. 140. वज्रस्य सुमुखा—the flowers belonging to, i. e. to be put
on, the वज्र. चौरं प्रदात्वापहतं घातयेद्विधेर्वैधेः—या. स्य. on which the यिता-
क्षरा has साहस्येषु य एषोकाक्षिषु दंडो मनीषिभिः । स एव दंडः स्तेयेऽपि दंडेषु विष्णुमु-
खात् इति मारदवचनेन वधकस्य उत्तमसाहसस्य उत्तमद्वन्द्वविधेयि व्यवस्थापितत्वात् ।
वन्दुनर्तकमनुवचनम् । अम्बायोपाणविलत्वाहननेषां मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद्वाजा
नार्यदंडेन दंडयोरीति तदापि महापराधविषयम् । The theft of the Royal ring is

to be counted as an उचनसाहस; hence the sentence of death; see मनुस्मृति IX. 235 & XI. 58. The culprit sentenced to death was decorated as a victim to Death; see वृत्त. X विदुषमनुमनोनिर्दिष्टं मेघरीरम्.

अकारणमारणः—सुपेति स. अनिमित्तघातकः F.

पक्षहन्त्रे—*cf.* पाण्डिता p. 74. पक्षहस्तान् p. 174. परिच्छिन्न *cf.* मतीह p. 90. गिरुवली when impaled and left to die, to be an offering to vultures.

आनेन करेण उपजीवति or better आलम् उपजीवति. किल—इतिहे 'as I find, as I learn, as they say'.

P. 141. से is either for पुष्प, or as a demonstrative qualifies अङ्गुलीयकस्य.

यमराज्य—यमस्य सदनम्—यम is the god of the world of the dead; his palace is to be imagined as the supreme house of torture, where sinners meet with condign punishment. यम लि.—Restraint.

केलक—'Belonging to'; hence rendered as a possessive termination.

अङ्गुलीयकस्य मूलेन संमितः—संमितः measured with, hence गुण्य. द्य-पितः causal.

अनुगाहिदे—Echoes the word from his mouth. कुलादी—The कुल was a pole with a sharp head on which the victim was impaled.

P. 142. क्लृप्त—आदा in मराठी.

पारितोषिक—परितोषयतीति. क्लृप्तदेन—valued, esteemed.

महान् अर्हः यस्य. अर्ह—worth *cf.* comm. on कुमा V. 19.

गुण्यम्—The अ may be neglected in संस्कृत, though it may be represented by क; *cf.* आनपिहरणी p. 48. मङ्गलम् गभीरः. पञ्चदश—पञ्चदश—पञ्चदश is a common expression meaning 'fearful'. *cf.* कि. III. 36. आतिपर्व 6, वनप. 151, in महाभा. पञ्चदशी नवमे यस्य.

अविदं नाम—नाम सभावनायाम्.

इदमन्न कप—Because the reward goes to the fisherman. आदुक् is envious now.

अनुमोदम्—सममसां पुण्यानां मूलम् । पुण्यमूलमिति विनयैकिकः R. It does not mean 'the price of kindness'. The मराठी student will remember the phrase कुल नार्ही कुलाची पाकळी.

P. 143. एतके—Now that he has offered to share the reward with them.

कादंबरी साक्षिणी यस्मिन् यस्य वा. प्रथमं च तत्सौहार्दं च.

शौडिक—शुंडा पानं मदस्थानम्—अमर; the three words mean a tavern; hence शौ° means the keeper of a tavern, शौडिकस्य आपणः आपणस्तु निष-
वायाम्—अमर; द्वे हृदस्य.

प्रवेशक—See App. A.

आकाशस्य यानम्. आकाशे यानं वा—it may mean the aerial path also
अन्तराः sing. Though the कोस has क्षियां बहुवचनस्य; see p. 22.

पर्यायेण निवर्तनीयम्—cf. अच्छरावारपञ्चाएन—विक. IV. अन्तरस्तर्धिः सांनि-
ध्यम्—Being present at the तीर्थ.

P. 144. साधुजन—They must make the place holy by their pre-
sence, when साधुs, saintly persons bathe there. उदंत-शतौ प्रवृत्तिर्वृत्तौ
उदंतः स्यात्—अमर. प्रत्यक्षीकृ—denom. मेनकायाः संबंधः—संबंध may mean
friendship; cf. संबंधमाभाषणपूर्वमाहुः—रघु II. 58. शरीरं मृता—मुपेति स. cf.
ललामम् p. 40; also p. 61. दुहिता निमित्तं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा. पूर्वमादिष्टा
आदिष्टपूर्वा cf. परिणितपूर्वा p. 121. ऋतोः उत्सवः—वसंतोत्सवः—The advent of
this season—marked by the budding blossoms of the mango and the
voice of the cuckoo was celebrated by festivities; the modern वसंत
पंचमी is a remnant of them. निर्गताः i. e. अविद्यमानाः उत्सवस्य आरंभाः यस्मान्
राजदलं p. 138. पणिधानं—पतञ्जलि's योगम्. III. 50. उपानस्य पालिके
they are two. तिरस्करिणी—A secret science by which one could become
invisible; तिरस्करिणी lit: being a screen or cover; see p. 183. cf.
उच III. पस्वपरि°—पार्श्वे परिवर्तते इति. पस्व gives पास in हिंदी and पार्श्वी in
मराठी in loc. उपलक्ष्यं cf. उपलक्ष्ये p. 16. क्रियोपलंभाय p. 20; नाट्येन—p. 93.

चूतस्य चूतगुणस्य अंकुरः.

P. 145. आ—इवत् may qualify all the three adjectives in the
क्रमेण. following. वसंतमास—मास may be understood as season rather
loosely; otherwise it will mean the first month of वसंतऋतु. cf. मधुमास
below.—जीवस्य सर्वस्वं cf. जीविदसद्यस्त p. 21 चूतकोरअ like चूतकुर
above. ऋतोः मंगलम्.

परभूतिका and मधुकारिका—The poet has a fancy for such names, cf.
बकुलाबालिका—मालवि. I. & III.

P. 146. मदश्च विभ्रमश्च गीतं च । or मदेन विभ्रमः गीतानि च.

अग्नपाद—*cf.* अग्नहृत्य p. 81. कामदेवस्य अर्चनम्—The luxurious age which the poet depicts has naturally the God of Love as one of the most beloved deities.

अर्चनस्य फलम्—The पुण्य and its effects.

अरुहिदे loc. abs. दुधाद्विदं—सुपेति स. न प्रतिशुद्धः एत्य—she points to the भगवन्धन. वचनस्य भंगः. कपोतहस्तक—कपोतरूपः हस्तकः कर्मधा. कपोतोऽसौ करो यश्च शिष्टमूलाप्रयार्थकौ । संगीतरत्ना. R.

P. 147. गृहीतं धनुः येन सः गृहीतधनुः गृहीतधन्वा वा—according to the rule this ought to be गृहीतधन्वा only, the option being allowed in a संज्ञा—धनुषश्च P 5—4—132 धनुर्धरस्य बहुवीरिनश्च आदेशः स्यात् । शाङ्गधन्वा । then वा संज्ञायाम् P 5—4—133 ज्ञातधन्वा ज्ञातधनुः । But the छाया in all the texts gives धनुषे and Talokar in his explanation of the first सूत्र says धन्वन् is the invariable ending if संज्ञा is गम्य, while it is optional in a संज्ञा. पथिकमनस्य युवतयः लक्ष्याणि यस्य. पंचसु अभ्यधिकः—But S takes it as a sixth arrow intending to take it a पंच. त. चंद्रशे. also अर्थोत्कामस्य षष्ठः शरो भवेत्तु महेसि । But the mango blossom is included in the familiar couplet अरविदमशोकं च चूतं च नवमालिका नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः । K says चूतं हि पंचत्वेन परिगणितम्—अरविदमशोकं च शिरीषं चूतमुत्पलम् । पंचैतानि प्रकीर्त्यते पंच वा । F quotes another set of five arrows संग्रहनेऽभादनी च शोषणस्तापनस्तथा । स्तंभनञ्चोति कामस्य पंच बाणाः प्रकीर्तितम् । *cf.* कुमा. III. 27, IV. 14.

पटाक्षेपेण—See p. 85. Hero impatience is implied in the पटाक्षेपेण प्रवेशः अत्र कंठुकिनः मूचनाभावेऽपि पटाक्षेपेण प्रवेशः तत्र कुपितत्वे हेतुरिति ध्येयम् । E.

अनात्मज्ञा—*cf.* कार्यवित्तमयेन मायि व्यवहरत्यनात्मज्ञः—मालवि. I. वसंतोत्सव p. 144. आरगसे=करुणि. न गृहीतः अर्थः याभ्याम्.

P. 143. वासतिकः—वसते भवाः—कालाद्रुम् P 4—3—11. देवस्य शासनम्—the king's mandate. प्रमाणीकृतम्—राजा कालस्य कारणमिति धिया...अंगीकृतम् । S. *cf.* न प्रमाणीकृतः पाणिः उक्त. III. & VII. तमाधयेते इति तदाधयिणः पश्याणि सति एषाम्; पत्र a feather.

चिरनिर्गता. संनद्ध *cf.* लतेव संनद्धमनोऽपमया; see संनद्धम् p. 14. यत्संनद्धं तदपि कुरावकं कोरकस्य अवस्थया—प्रकृत्यवस्थित्वात् नृ०—स्थितम् । पुमांसासौ कोकिलश्च केत from चक् an interjectional expression like छाट्ट, अत् &c. लूणायाः

अर्धकृष्टः तुलायाः अर्धः a part of the तुला; तुलायाः अर्धकृष्टः अर्धं कृष्टः also, तुलायाः अर्धम् in the sense of 'an exact half' would make the समास 'अर्धतुला by अर्धं नपुंसकम् P 2—2—2. तुलोपासंगतुलिरनिर्वाण इवुधिदैयोः । तुल्यम्—अमर; (तुल्यः) तुला च ज्ञेयां तुल्येषु उपासंगः इति रत्नकोषः—भानुजी०. खट्वल्लिखिते.

महावहो रावसी—This has been put into the mouth of the girls by R and its whole class. See Preface.

मित्रावसु—From मित्र and वसु like विश्वामित्र from विश्व & मित्र. Name of the राष्ट्रिय इयाल; राजस्थानस्तु राष्ट्रियः—अमर. राष्ट्रे अधिकृतः; राष्ट्रावरपारा-द्वयो P 4—2—93. We have a राष्ट्रिय in सूच्य also. पाअमूलादो—मूल the lowest ground, intended to express their humble position as servants. पट्टिकम्—प्रतिकर्म प्रताधनम्—अमर. अलंकाररचनदिकृतशोभायाः—भानुजी. आभर्तुअदा—p. 83; आभर्तुकयोः भावः. न भुतपूर्वः See p. 185.

P. 149. मियः उत्सवः येषाम् cf. बाल्मियस्व—कुमा I. 48; वा मियस्व—वा. on P 2—2—35.

बहुलीभूतम्—बहुल lit: much, here generally (known), widely (known). कर्णयोः पंधाः कर्णपथः see बाणपातपथं, तोयाधारपथोः pp. 6 & 9. शकुंतलायाः प्रत्यादेशस्य कौलीनम्—स्यात्कौलीनं लोकवादे—अमर. रङ्गिअमुहादो—He would naturally speak of the matter in the palace, the ring having been discovered through him. यावत् used with acc, cf. आयुषपरियद् यावदाधिकृष्टो दृष्टोः—उत्त. VI. कियंतमवधि यावत्—ibid I.

P. 150. अनुस्मृतम्—अनु implies the idea of 'being led' (to remember); See pp. 35 & 157. ऊढपूर्वो—पूर्वमूढा cf. परिणीतपूर्वो p. 121. तदाप्रभृति—सुपेति. तदा may be given the sense of the पंचमी for प्रभृति cf. कुमा. I. 53. & V. 55 (सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पंचम्यर्थे लक्षणा &c. comm.) रघु II. 38.

रम्यम् cf. रम्याणि p. 110. प्रकृतिभिः—भवात्यायाः प्रकृतयो मिश्रिता रा-ज्यमुच्यते—कामंद. XV. 1; here the meaning may be limited to 'ministers'. प्रत्यहम्—अहरहः—अनञ्च P 5—4—108 अर्जतादव्यभिभावाहञ्च स्यात्—सि. कौ. प्रत्यहः also by नपुंसकादव्यतस्याम् P 5—4—109. cf. कुमार II. 60. शय्यायाः प्रांतयोः विवर्तनानि । cf. गोधामित्रवलयैर्विवर्तनैः—रघु IX. 22.

विगमयति—वि implies वैपरीत्य, विमनस्कता &c. uneasiness of mind. उत्सृष्टा निद्रा येन उष्कांता वा निद्रा यस्य, or प्रादिस. वा on P 1—4—79. दाक्षिण्य

see मालवि IV. दाक्षिण्यं नाम विद्योष्टि वैदिकानां कुलमतम् । उचिता usual, accustomed, see p. 85. अंतःपुरेभ्यः pl. used for the ladies in the अंतःपुर by लक्षणा. गोत्रेषु स्थलन is a technical expression in कामशास्त्र. cf. उपश्लेषस्थल-
नमनिर्वाहः गोपि ते गोपयिष्यन् । राधानाधीमकरवमहं सारिकार्पतिकस्थाम्—उद्धवदूत; गोत्र-
विस्मलितमूर्धुरंगनाः—रघु XIX. 24; उत गोत्रस्थलितेषु बंधनम् कुमा. IV. 8. As an
instance of this sort of blundering cf. पुरुषोत्तमोचि वत्तञ्च पुरुषोचि निगगदा
वाणी विक्तयो. III. श्रीहया विलसः—विलसो विस्मयावहिते—अमर; इतिकर्तव्यताशून्यः K.
शाईलविक्री.

प्रभवतः—प्रभोः देवस्य is the meaning. cf. नास्ति प्रभवेतोऽपरारथः (as G
quotes)—विक्त. II. S supports this sense R has अस्मात्कारणात्प्रभवतः
समर्थान् अधिकारित्यर्थः । वैमनस्य from विमनस्.

P. 151 पञ्चात्तानस्य सदृशः (उचितः) वैषः यस्य.

आकृतिविशेषाः cf. आतिथिविशेषे p. 18. cf. आकृतिविशेषेषु आदरः पदं करोति—
मालवि. I. उन्मुक्तोऽपि प्रियदर्शनः प्रियं मनोऽहं दर्शनम् रूपं यस्य particularising the
general statement सर्वस्ववस्यासु &c. cf. किमिव हि मधुराणां &c. p. 14.

प्रत्यादिष्टः विशेषस्य मंडनस्य विधिः येन. वामे प्रकोष्ठे अर्पितम्—पुरुषस्य एकक-
टकधारणे दाक्षिणहस्तेनैव कर्तव्यम् । अथ वामहस्ते धारणं योगवैविध्यवृत्तिं मंतव्यम् । K. अथ
वामहस्तधारणं तु शकुंतलाविरहसंभ्रांतचित्तत्वेन । S. see कनकवलय p. 62. भासेन
उपरक्तः—निश्वासमारुतः पीडां गतः F—(' faded ' ; cf. उपराग) अधरः यस्य.
अथवा जगत्तेजः प्रतीते नयने यस्य । प्रकर्षेण तान्तेऽस्त्वाने R. नितरांगलात् I. प्रतीतम्—
क्षीणम्—चंद्रशे. तेज एव गुणः cf. अनुभावमात्रसमुप दैवतमित्यम्—उत्त. VI. संस्कारे
आलम्बितः, संस्काराय वा. महामणि a most valuable precious stone, न अल-
क्ष्यते—क्षीणोऽपि क्षीणत्वेन नालक्ष्यते cf. अविचिनमपि गात्रं व्यापतत्वादलक्ष्यम्.
p. 36. शाईलविक्री.

P. 152. प्रत्यादेशेन विमानिता.

अप्यनेन मंदम् यथा तथा.

प्रथमम्—पूर्वम् cf. पातुं न प्रथमम् p. 95; शक्तेः प्रथमम्—रघु IV. 24.
सारंगस्य (p. 4) अक्षिणी इव अक्षिणी यस्याः—बहुशीहो सक्पक्षोः स्वांगत्वात् P 5—
4—113. अनुसायस्य दुःखमनुभावितुम् हतं हृदयम् कर्मधा.

ईदिस नि So high, so blissful.

शकुंतलाकूपो व्याधिः—कर्मधा. 'विकिच्छ'—विकिच्छा a medical technicality
in pursuance of the रूपक ' शकुंतलाव्याधि '. व्याधिना लघितः cf. आतप-
लघन p. 52.

P. 153. प्रमदवनस्य भूमयः विज्ञेयं प्रमदवनं नृपस्तु यस्मिन् शुद्धाः सह रमते पुरोपकंठे । हलाकुषः R. यथाकामम्—काममनतिक्रम्य.

मद्वचनात् p. 101. अमात्यः पिशुनः पिशुनाख्यः, चिरप्रबोधान् हेतोः । न संभावितम्—was not possible; संभू to be possible. धर्मावनम् p. 111. अधिष्ठा-
तृस्थासां कर्म P. 1—4—46. अध्यासितुं न संभावितम् is the construction. पौराणां
कार्यम्. अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राप्तं दातुं कुलोद्भवम् । स्थापयेवासने तस्मिन् विभ्रः कार्यक्षेत्रे
नृणाम्—मनु F.

वातायन—Name of the कंचुकिन्. स्वं नियोगमशून्यं कुरु a gentle order
to retire from his presence.

गिम्माखिलम्—मक्षिकाणामभावः—अव्ययीभाव, p. 39. सिसिरातवच्छेदः is an
awkward reading; but सिद्धिरे तापवि° is rather tautologous. तापस्य विच्छे-
देन रमणीयम् ।

P. 154. रंभमुपनिपतंति इति । अनर्थाः—न अर्थाः uncalled for circum-
stances, undesired occurrences; hence misfortunes अव्यभिचारि—व्यभि-
चर्—to fail, to go wrong.

मुनेः सुतायाः प्रणयस्य स्मृतिं रुणद्धि इति. च with the following च implies
simultaneousness of the two circumstances. See p. 134. ग्रहरिष्यता—
Fu. part. intending to strike. चतुशरः p. 147; it denotes the advent
of वसंत, a season painful to separated lovers. दुःखविलंबित.

दंडकट्ट p. 32. कंदर्पस्य बाणः as if he were going to fight with
the god of love.

ब्रह्मवर्चसम्—ब्रह्मणः वर्चः; the समास takes अ (अच्) at the end by
ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः P 5—4—78; राजवर्चस also is a parallel form by वा.
ibid. प्रियायाः किंचिदनु° see p. 14 अधरः किस°.

P. 155. आसत्रा च असौ परिचारिका—cf. आसणपरिचारो दुम्पुहो देवस्स—
उत्त. I. स्वस्य हस्तेन लिखितम्—The student may note that कालिदास
often speaks of a perfection in the art of painting as a common
accomplishment among refined people. cf. चित्रकम्° p. 93 बहिर्भाषितम्, p. 164 and other particulars in the following pages. प्रतिकृति—cf.
स्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम्—मेघ. 110; विलिखति रहसि कुरंगमदेन
भवंतम्—गीतगो. IV. तस्या एव प्रतिकृतिसखो—रघु XIV. 87. हिरण्ययी सीता-
प्रतिकृतिः—उत्त. II.

हृदयस्य विनोदस्य स्थानम्. तमेव मार्गं—This sort of request is common
on the part of these illustrious characters; they as it were have no

time to attend to the ways and passages owing to the fact that their thoughts are always taken up by more serious matters. See p. 193.

मणिश्चिला a precious stone, पट्टक a slab. समाच-p. 14. उपहार-Flower-decorations on the floor; this is always the meaning of this word the meaning of 'flower-offerings' seems to us unacceptable considering a number of parallel uses: see रघु notes V. 74 where six different passages have been quoted; cf. also राम. अरण्य. 74, 23. पदि-च्छदि—lit:-receives.

P. 156. ततां संभिता. बहुने युक्तानि यस्य—बहुप्रकाराणि तान्नाकरः पाठः चंद्रशे. अनेकप्रकारकम् E.

प्रयमदृष्टान्तम् cf. पूर्ववत् p. 132. प्रत्यक्षदेवस्य वेला. कश्चित्—कामप्रवेदने—अमर—अभिलषितप्रभे; तथा च अनतिषिद्धेनैव अतिविस्मरणादात्मनोऽप्यमतिस्वदोषाति-रोधानाय माधवस्यापि विस्मरणनिष्ठमस्य इति भावः । E, cf. (कि. I. 34; in rare uses कश्चित् is found in the sense of a contrary expectation; cf. रामा. अरण्य. 9 and 58; in the last of these parallels कश्चित् can be rendered by 'I fear'.

परिहासविभक्तौ p. 51. भूतार्थः p. 2. घूरः पिंड इव बुद्धिः यस्य.

अतस्त—cf. चित् आस्ता आस्ता उक्त. VI. परिहायस्व—showing that he is about to fall in a swoon.

न उपपन्नम्—cf. उववन्तो किल ते p. 140. संतः च ते पुद्गलाश्च—the good; gravity being a natural characteristic of such cf. विपदि भेदेऽपि ६०. श्लोकस्य पाठ आत्मा येषाम्—or perhaps श्लोकमात्मात्मानः—श्लोकं प्रायः आत्मा येषाम्; for पत्त as the प्राकृत for प्राप्त cf. पक्षो मप p. 218, the समास being admissible as a प्राकृत irregularity against प्राप्तपक्षे च द्वितीयम् P. 2—2—4. न पक्षदे—a दृष्टान्त; प्रकृतो वातः see p. 55. भिद्यतः (—अविद्यमानः) रूपः केयः.

निराकरणेन—प्रत्यादेशेन परित्यागेन—विज्ञप्ता. बलवत् p. 2.

इतः from this place; or it may mean 'from me'; इतः may again be construed with प्रत्यादेशात् or गंतुम्. प्रत्यादेशात्—इतो पंच व्यवसिता—pp. 12, 86. वासस्य प्रसरेण कलुषा. सविषम् बहुशीहि. शिखरिणी. If इहति be taken literally, the figure should be called उत्प्रेक्षा.

P. 158. हस्य कार्यं परं यस्याः सा ह्यकार्यपरा तस्याः भावः—I do feel delight in his pain, because this pain promises welfare to चंद्रशेला.

आभासचारिणा—p. 134.

पतिः देवता यस्याः—पतिवता. अन्ममादिभ्यः—न. त. तस्याः. मेनकायाः सहसा—
but see p. 214 where मेनका herself is described as lifting away सहसा.
तला; दुष्यंत is of course only guessing. सखी ते cf. विविधोदां सखी ते मेघ. 93.
सख्यास्तन—ibid. 86, 99:

संवीर—स्वतिनासः cf. संवीहास्वतिविभ्रमः—मगध. II. 63.

P. 159. भर्तुः विद्वेगिन दुःखिता. दुःखिता cf. सुखितः p. 110.

स्वप्नो जु—cf. किं जुः स्याद्विगतमोहोऽयं मनेष्टातमतिस्त्रियम् । उन्मदके विकरो यं स्वा-
दयं मृगमृगिका—रामा सुंदर. 34. cf. also अयोध्या. 12. छिह has often the
meaning of 'faded, obscured, diminished'; see p. 170 अक्षिरहितमक्षिर-
प्रकाशानि कुमा. II. 19. न संविद्वक्ति—no return. एव-असंविद्वत्स्यै एव. With the
reading एव, the last line must be construed as मनोरथानाम् अतटमप्यक्तः;
with एते for एव the construction will be एते मनोरथा नाम तटमप्यक्ता as
R reads. But R's reading is not supported by older copies. The
genitive on the other hand is supported by D O S which read 'अ-
नामतदाः प्रवाहाः । Our reading is that of the still older copies. cf.
मधु प्रपश्यति न तु प्रपातं यदपूनमालम्ब्य हरति राज्यम्—महाभ. दण प. 236.
उपजाति वृक्ष.

मा एव—The विद्वक्'s words are genuinely encouraging. अवश्यं
भवति इति उपप. स.

P. 160. न सुलभं (अकृच्छ्रेण लभ्यते इति) स्थानम् । तस्यादभ्यवसति इति ।

प्रतनु—प्र appropriately shows प्रकर्ष here. ममेव—यथा मम सुखरितं प्रतनु-
कतेन हेतुना. अद्वैतः मन्त्रैः मनोहराः लब्धं पदं येन. पुष्टिताम्रावृण.

अभ्यस्य हस्तं गतम् ।

नाममुद्रा—नामः मुद्रा. उदघात cf. कथोदघात रघु IV. 20.

आभारिदो-आकार To call out to, to draw the attention of, evidently
from the change of आकार in one suddenly paying attention to
something. The verb is freely used in the sense of 'calling out'.
आहूतः प्रेरित इत्यर्थः S.

किमक्षिरम्—कर्मभा. or सुपेति स. प्रतिपत्ति—lit. acknowledgment; cf.
अप्रतिपद्यमाने p. 128; here it may be translated by news.

P. 161. एकम् एकम्—एकैकम्. नाम्नः भक्षरम् मम अवतीरस्य गृहे प्रवेशः
वसंतिलक. दारुणः आत्मा यस्य.

रमणीयः because it was to be measured by the number of the
letters of her dear husband's name. विसद—संसद to agree; विसं to
disagree. धीवरेण कल्पितः.

गंगायाः स्रोतासि at साकारतार.

P. 162. अभर्षीत् भीरुः.

उष्मत्—उष्माद is one of the effects of love दृक्नसंगसंकरो जागरः कृष्णता रातिः । इति व्याघोष्मादमूर्छिता इत्यनंगदशा दश । see also दसंकर IV. 48 et seq.

बंधुराश्च ताः कोमलाश्च । बंधु—मला अंगुल्यो यस्य. अचेतन as contrasted with his own self बंधुस्थ.

बुभुक्षामा—cf भीदभक्षिआए p. 36.

P. 163. अभियमानं कारणं यस्य यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । अकारणपरित्यागात् अनुशयः तेन तत्तद्दयं यस्य ।

इमं विचगदा भट्टिणी—This is another instance of the पताकास्थानक—See p. 87 note. विचगदा is विचगता in संस्कृत but suggests विचगता also to support the पताका more strongly. भट्टिणी द्वित्रभाष्यायां नाद्योक्तौ राजयोषिति—चंद्रसे. मधुरेण अवस्थानेन दर्शनीयः भावे अनुपवेशः । निष्ठाश्च उन्नताश्च—इह. निष्ठा-जताश्च ते प्रदेसाश्च—कर्मभा.

P. 164. वर्तिकायां निपुणता.

Our construction of यद्यत्साधु &c. is यद्यपि साधु न स्यात्तत्तदप्यथा क्रियते—The meaning is whatever would appear defective, or could not be properly delineated if taken as it is, is rendered otherwise i. e. improved or shown to advantage, as the defect of the blind eye is covered in the aiming of a fire-arm; or beauty is made more attractive by ornaments. The latter half will thus mean ' Even acknowledging the practice of painters to improve in this way, even the best effort to present शकुंतला's beauty in the drawing has only partially succeeded. cf. प्रतिकृतिरचनाभ्यः समधिकतररूपाः—रघु XVIII. 53. (विश्वनिर्माणादपि रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः comm.).

पञ्चाक्षणेन गुरुः । न अत्रलेयः अत्रलेयाभातः is the meaning. साजुमती thinks the painting to be perfect. See her previous observations.

तिष्ठस्तत्रभवत्यः—पिर्यदा, अनसूया and शकुंतला.

P. 165. मोघा गृष्टिः यस्य ।

शिथिलः केशबंधः यस्य सः अत एव उद्भांतानि कुसुमानि येन यस्माद्य । केशस्य अंतः । उद्भिन्नाः स्वेदविंदवः यस्य । cf. भासरीभ—p. 97. वाहा p. 97. अवसेकेन शिम्भाः तरुणाः पञ्चभाः यस्य । ईषन् परिभा. सुपोति स. केशमेण and बाहाई—उपलब्धे नृ.

भावविद्—भाव—one of the सात्त्विक भावः स्तंभः स्वेदेऽथ रोमांश्चः स्वरभ-

गोऽथ वेपथुः वैष्णवेभ्यः पत्नयः इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः—सा. द. 111: 166. स्वेद and
अथ are the भावः whose चित्र is left on the painting.

स्वित्रायाः अंगुलेः स्वित्रानामंगुलीनां वा विनिवेशः निवेशस्थानम् । रेखायाः प्राप्तेषु ।
मलिन—मलशब्दादिनच्—सि. कौ. on. P 5—2—114. कपोले पतितम्. वर्तिकायाः
उल्लासः आर्या.

P. 166. अर्थ लिखितम्—मुपेति स. विनोदस्य स्थानम्.

चित्रफलदं—The board on which the painting is drawn.

चित्रे अर्पिता. स्नेहसो बहा निकामं जलम् यत्र. प्रणववन्—प्रणयः अस्य अस्ति.
मृगतृष्णिका—मृगतृष्णा मरीचिका—अमरः मृगतृष्णैव °तृष्णिका. वसंततिलकम्. निर्दशना.

P. 167. आलिङ्गितुकामो—cf. वक्तुकामो. p. 23.

सैकत—सिकताः संत्यस्मिन्—सिकताशर्कराभ्यां च P. 5—2—104. मत्वेयं ऽण् ।
सैकते लीनानि हंसानां मिथुनानि यस्याः ।; for मालिनी see p. 8 note. तामभितः
cf प्रजापतिमभितः p. 216. वा. on P 1—4—48. निषण्णाः हरिणाः येषु cf. मृगा-
ध्यासितशास्त्रलानि—रघु. II. 17. पादाः प्रत्येतपर्वताः. गौर्याः गुरुः—See कुमा. I.
शाखासु आलंबितानि वल्कलानि यस्य. cf. विटपविषक° p. 28. शार्दूलविक्रीडित. A
beautiful scene is conceived showing the poet's observation of the
beautiful in nature.

पूरिदम्—He is going to fill. लंबाः कुर्चाः येषाम्—कुचमल्ली—इमथु—मोदिनी
कदंब—p. 38 कदंबक.

अभिनेतम्—इष्टम्.

P. 168. सरिसं p. 164.

कर्णयोः अर्पितं बंधनं यस्य cf. ओ (अव) दंसंति &c p. 3. गंडमभिव्याप्य
इति आगंडम् अभ्ययी. आगंडम्—' over the cheek ' may be preferred as a
translation, taking अ in the sense of अभिविधि instead of मयौदा. आगंडं
विलंबीनि केशराणि यस्य । शरदः चंद्रस्य मरीचिरिव कोमलम्. मृगालस्य सूक्ष्म. स्तनयोः
अंतरम्. वंशस्थः.

रक्तः कुवलयस्य पल्लवः इव शोभते इति. अप्रहस्त p. 81. चद्रचंद्रा चकितमकारा
P 8—1—12. दासीं पुत्रो p. 31. कुसुमरस्य पाटशरः (p. 137).

P. 169. अविनीत—Those who stray from or do not mind
discipline.

कुसुमलतायाः प्रियः अतिथिः.

कुसुमे निषण्णा. भवंतमनुरक्ता—अनु makes the verb transitive. अर्या.

अभिजातम्—adv.

P. 170. न झिष्टः बालस्य तयोः पञ्च इव लोभनीयम् (p. 14). विवभिव
अभरा—न. र्भवा. कमलस्य उदरे बंधनम् तत्र तिष्ठतीति । वसंततिलकम्.

तिवस्यदंडस्य—तिवस्य is ironical.

अवगतः अर्थः यथा । यथास्त्रिजितमनुभवतीति ।

पौरोभाग्यम्—पुरोभागस्य भावः कर्म वा. p. 131.

P. 171. नमय—made up of her; विकारे मबद्. स्मृतिं करोतीति. अधिपं
विभं संपद्यमाना कृता विभिकृता.

पुत्रापरविरोधी—पूर्व is his conduct towards her at the time of
repudiation. अपर is the present attitude of mind. But R has पूर्व
विभस्य विभत्वेन ज्ञानं पुनस्तस्यामादावस्थायां सत्यत्वेन ज्ञानं पुनरापि विभत्वेन ज्ञानं
इति पुत्रापरविरोधः । उन्मदावस्थानंतरं मूर्छापवस्थाया असंभवात् इति भावः । अत एव
अपूर्व आश्चर्यकारी ।

न विभ्रांतम् आविभ्रांतम् । तच्च तदुःखं च—कर्मभा.

झिलीभूतः—निरुद्धः R. cf झिलीभूते विमानानां तवापातभयात्पथि—कुमा. II.
45. इष्टं न ददाति—पाहूँ देत नाही according to the मराठी idiom. cf. अज्ञे.
स्वावमुद्रुपचितैर्गृष्टिरालुप्यते मे-मेघ 110.

P. 172. इदोमुहं—adv. cf. इदोमुहं p. 140.

तरालिका द्वितीया यस्याः । वसुमती the principal queen. बलात्कारेण सह
यथा तथा.

विटपे लग्नम्—cf. क्षाणसु वल्कल &c. p. 43.

P. 173. विभ्राहिदो अन्ना—पलायितादिभ इत्यर्थः R.

बहुमानेन गर्वः अस्याः संजातः इति ।

अत्तानं चि—the विद्. is afraid of being seized and beaten; see p.
109. R says अत्रात्मज्ञानेन विदुषको राजा चोभयमापि गृह्यते । अंतःपुरकर्म कालकूटं
(पुंसि झीवे च)—कालकूट one of the precious objects thrown up by the ocean;
see रघु notes I. 12. मेघस्य प्रतिच्छदः (प्रतिर्वेद्यम्)—so named on account
of its resemblance to a vast cloud. सहायेहि—irr. see p. 89. हुताग्नि
पदानि यस्मिन्कर्मणि यथा तथा.

अप्यस्यां संज्ञातं इदं यस्य । cf. अप्यसंज्ञातमेमानो नागाः—विज्ञप्ति. III. प्रथ-
मायाः संभगनम् or strictly प्रथमस्य (संबंधस्य) संज्ञा°. अतिश्लिषिलं सौहृदं यस्य ।

P. 174. पञ्चहस्ता—cf. पाञ्चहस्ता—p. 74.

कार्यस्य उपरोधः ।

अर्थानां जातम्—(समूहः); गणनायाः बहुलता; पञ्चमाङ्कम्.

समुद्रे व्यवहरति इति सार्थं ब्रूयति इति. नावः व्यसनम्; विपन्नः मृतः । आविषमानम्-
पत्यं यस्य । किल ऐतिह्ये । तवस्वी—poor fellow; cf. तपस्विनी p. 88. राजानं म-
च्छति इति. अर्थाय ब्राह्मणधनं राजा नित्यमिति स्थितिः । इतरेषां तु वर्णानां सर्वभावे हरे-
नृपः । मनु. IX. 189.

P. 175. अर्थानां संचयः. महत् धनं यस्य तस्य भावः । बह्व्यः पत्युः यस्य—
बहुव्रीहि. सत्त्वमापन्ना द्वि त. p. 86.

साकेत—साकेत भवः साकेता—अयोध्या. सेट्टिणो—सेटी, शेठ शेठजी in मराठी.
निर्वृत्तं पुंसवनं यस्याः—पुमान्मृत्यते अनन—one of the current 16 संस्कारs or
purificatory rites. व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये तु
चतुर्थे मासे वा भवेत् । इति शौनकः—see रघु III. 10.

गर्भः पित्र्यं रिक्तमिति—Because the son that would be born would
be औरस.

176. एवञ्च नाम—अत्र काकुरनुसंधेया इति टीकाकृतः K. नाम अंगीकारे F.

पापादृते—स्त्रिणां भर्तृत्वेन विना इत्यर्थः K R S.

संतत्याः छेदेन निर्गतः अवलंबः येषां तानि । मूलं (भूतः) पुरुषः—कर्मधा. मूल-
पुरुषस्य अवसानम्. पुरुषंशस्य श्रीः ।

पंडिहदं &c. p. 116.

उपस्थिते श्रेयः अवमन्यते इति—The श्रेयस् is शकुंतला who had approached
him but was repudiated.

साई एव—न तु सार्थवाहविचम् । हृदये कू (p. 35) like मनसि कू to think
of &c. अप्वा for आत्मा—from which we have आपण in मराठी.

P. 177. आत्मनि संरोपिते—पतिर्भार्या संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते । जायायास्तद्धि
जायात्वं यदस्यां जायते पुनः । मनु. (I). अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मैव
पुत्र नामासि स जीव शरदः शतम् । (K.) cf. रघु III. 27. धर्मपत्नी—सर्वणी धर्म-
विवाहोदा धर्मपत्नी—मिताक्षरा on याज्ञव. व्यवहार. 128, कुलप्रतिष्ठा pp. 64 &
219. महते फलाद—ऋषि संप्रयमाने च-वा. on P 1—4—44. कल्पिष्यमाणा—
about to or promising to contribute.

वसुंधरा—p. 133. उतं बीजं यस्याम्. cf. महते फलाय—कि. VI. 28; काले
वर्षे देवमिवोत्तबीजम्—महाभा. कर्ण. 67; प्रजायै कल्पिष्यमानेन रघु XVIII. 2;
अतंगूढं क्षितिरेव नभोबीजमुष्टं दधाना—ibid XIX. 57. उपजाति.

न परिच्छिन्ना—cf. संततिच्छेद last p. सानुमती knows already of the
birth of a son to him.

विमणादि—cf. वैमनस्य p. 150.

संज्ञयमाकडा—*are no longer sure of their पिडा. पिडभाजः पितरः—*
In the श्राद्ध rites balls of food are offered by the survivors, to the
dead; these are believed to feed them in other worlds. The पितृसु
therefore anxious about श्राद्ध (निवपनानि श्राद्धदीनि R. पिडोदकादिदानानि—
cf. रघु VIII. 86) by their progeny—बराह पु. XIII.

P. 178. पसूत्या विकृतः. धोतानि अभूणि येन तत् च तत् शेषं च । or better
perhaps धोताभुगः शेषम् । वसंततिलक.

श्ववधानस्य दोषः—*श्ववधानं देसांतरेण । अंधकारदोषं मोहलक्षणम्—R. महेन्द्रस्य*
जननी—अदिति—मत्स्यपु. 243. वायुपु. I. 34. See. p. 194. यज्ञस्य आगेन उ-
त्सुकाः नृ or सप्त. त cf. मळांशभाजा—रघु. III. 44. न चिरेण अचिरेण.

P. 179. अन्नद्वयमवधोक्तौ—अमरः न ब्रह्मण्यम्—*something injurious*
to ब्रह्मन् cf. अवब्रह्मण्यमुद्धोषितम् उक्त. II.

आर्तः स्वरः

P. 180. संज्ञापं गतः ।

आलः गंधः यस्य—आगेभूतः—अमरः मानवक—*बालस्तु स्यान्मानवकः—अमर cf.*
अपल्लेऽयं बटुः p. 50.

न दृष्टं रूपं यस्य. सत्त्व—सत्त्वं गुणे पिशाचादौ—*मेदिनी. अमभूनि—See*
अमरस्त p. 81.

P. 181. मयापि—अपि. Implies that his purity must make it
impossible for spirits to trouble his house. गृहाः sometimes in.

अस्ति शक्तिः—काकुः । उपजाति.

पश्चात् भयनता शिरोधरा यस्य । वयः भंगाः यस्य । *Even in the danger of*
life his simile refers to sweet meats. At the same time we are
reminded of the beauty of कालिदास's उपमा.

P. 182. दृष्टेः शेषेण सह यथा तथा । *cf. with this scene विक्रमो. Y.*

शार्ङ्गं हस्ते यस्याः *cf. पाण्डस्ता p. 74.*

हस्ताबाधः—*ज्याघातवारणम् ।*

अभिनवं कंठस्य शोभितमर्थयते इति । आर्तनाम् *cf. आर्तनामाय p. 7. आर्तं*
धनुः येन । धनुश्च P 5-1-132 धनुरंतस्य बहुव्रीहिरनहमादेशः स्यात् cf. अविश्वथम्—
रघु II. 8. प्रहर्षिणी.

कुणपः अज्ञानं यस्य. राजस R.

P. 183. तिरस्कारिणी. p. 144.

वधमर्हतीति वधः रक्षति—*रक्षिप्रती. द्विः जयते—जम्भना जायते कूटः संस्काराद्विज*
उच्यते । तेन मिथाः cf. न त्वस्य दुग्धजलमेदविधौ प्रसिद्धा वैदग्ध्यकीर्तिमुपवर्त-
मसौ समर्थः ।

P. 184. मातलि—Indra's charioteer. A charioteer is always an esteemed character. सस्य and कृष्ण act as सारथि in the भारत war.

शरव्या—शरव्य is n. according to the कोश. But our ms. editions give only the m. and plural here i. e. adj. to अनुराः. शरव्य इति शंकर-भूषः पाठः—चंद्रशे. प्रसादेन सौम्यानि. वंशस्थ.

महेंद्र p. 171.

इष्टेः पशुमिव मारायित्वा—उपमाने कर्मणि च P 3-4-15. स्वागतेन अभिनं the phrase occurs in महाभा. कर्णप. 33.

P. 185. कालनेमिः प्रसूतिः—see मत्स्यपु. 176 et seq. कालनेमि is described as शतमहरणोदयः शतबाहुः शताननः; he was slain by विष्णु; the progeny seems to be imaginary here. दुर्जयः proper noun. दानवानां गणः—दानव from दनु a daughter of दक्ष as दैत्य from दिति.

भूतपूर्वः cf. परिणीतपूर्वा p. 121. नारद one of the प्रजापतिः, a son of ब्रह्मन् and famous as a devotee of विष्णु and as fond of raising bitter quarrels, presenting himself any where with his lute in his hand, singing praises of the Deity. नारद is also a गंधर्व and this other character is often confounded with the former in the पुराण.

सख्युः ते See बलविस्मयः p. 46.

शतं कतवः यस्य—क्रतु is usually understood to mean a sacrifice, the consequent belief being that one could attain the dignity of इंद्र by performing one hundred sacrifices, cf. रंघु III. and the story of सगर. In earlier uses क्रतु is understood to mean 'intelligence' and शतक्रतु in the वेद is 'All-wise, omniscient &c; जेतुं शक्यः जय्यः न जय्यः अजय्यः। रणस्य शिरः। स्मृतः p. 119. एवं निहंता स्मृतोऽसि—Heroes are believed as born to achieve special purposes. A great hero or monster is killed by an antagonist born for the purpose; e. g. राम for रावण, धृष्टद्युम्न for द्रोण &c. सत सतयः यस्य—सवाध—अहोरात्रं रथे-नापावेकचक्रेण वै भ्रमन्। सतदीपसमुद्रांश्च सतभिः सतभिर्द्रुतम्। छंदो रूपैश्च तैरथै र्यतश्चक्रं नतः स्थितिः। मत्स्यपु. 125 निशाया इदं नैशम्. प्रहार्षिणी. दृष्टांत.

आनं शक्नं येन. इंद्रस्यायभेद्रः।

मघवत्—मघ is 'wealth'. संभारना—सत्कारः. माधव्यं प्रति—प्रति governs the acc. प्रयुक्तम्—प्रयुज् to employ—why did you employ this policy towards माधव्य ?

P. 186. किञ्चित्किञ्चित् यस्य—बहुमीहि. मनसः संतापः.

आसितमिषन् यस्य. पदभ्यां न गच्छति इति पत्रगः. जंतुः a being; cf. किं तु रोष-
स्थितौ जंतुर्ह्यादास्यानमप्युत महाभा. श्लोक. 156; सर्वो विमुक्तते जंतुः कृच्छस्वो भर्मेरक्षनम्
पदस्यः पिहितं ह्यरं स्वर्गलोकस्य पश्यति—महाभा. श्रुत्य. 32. आर्यो.

दिवः पतिः—P 8—3—53. See मातुजी on अमर.

परिगतः अर्थः येन.

अभिज्य p. 35.

Act VII.

P. 188. आकाशयान—p. 143. Here the meaning is 'celestial path' only, as रथ is the vehicle mentioned.

P. 189. मघवतः stands in a way to be connected with विदेह in the preceding समास and सत्किदा following: मघवस्यमुमयमाप्यन्तेति R. मघवतः अनुष्ठितानिदंशः—अनुष्ठितमघवविदेहः is the meaning in the first connection. cf. रतर्गृह्णितुनयेन—रघु VI. सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्सम्भसः—संश्लेषाच्च. सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावापि न हीयते । सत्किदायाः विशेषः—विशेषा सत्किदा is the meaning cf. अतिथिविशेष p. 18; cf. also 'वलयासंग' p. 28.

अविद्यमानः परितोषः यस्य.

मघमम् उपकृतम्—प्रथमम् should not be understood to mean 'first' as there is not sufficient reason for it. दुष्यंत is already spoken of, as बलभिरुत्तम and मारीच's reference to his heroic service (p. 314) may not necessarily mean this single deed. प्रतिपद्या—हेतौ न. cf. स्यान्मति-पक्ष-उत्त. VII. निर्विशेषप्रतिपक्षः—रघु. XIV. 22. अपदान—अवदान is the usual word; अवदानं कर्मवृत्तम्—अमर-हे मङ्गस्तकर्मणः—comm. cf. कृतावदानः—कि. XIII. 32. अपदान—स्त्रौर्दे comm. रामा. किष्किपा. 40 अपदान a brave deed—युद्ध. 19. सत्किदायाः गुणाः—गुणाः here means the same as विशेष. वैताल्रीय.

न भूमिः—अविषयः cf. अमृभिरियमविनयस्य p. 198. दिवमोको येषाम्—यौः

स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं लोके तयोः स्मृतम्—मेदिनी. समक्षम्—प्रतिपरससनुभोऽक्षः
(P 5—4—107)—सि. कौ. आसनस्याधम्—अधासनम् अधासने उपवेशितः see
तूणाधम् p. 148.

अंतगता प्रार्थना यस्य. अंतिक तिष्ठतीति. कृतं स्मितं येन. जयंत is इंद्र's son. cf.
जयंतप्रतिमः p. 216.

P.190. वक्षति हरिचंदनम्. आशुष्ट वक्षो—दण्डम् अंको यस्याः । मंदार one of the
celestial trees पक्षैते देवतरवो मंदारः पारिजातकः । संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरि-
चंदनम्—अमर. पिनद्धा—वटिभागुरिणोपमंवाप्योरुपसर्गयोः । उपजातिः.

अमराणामिधरः. अमरेश्वरात्—गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तिर्ना निमित्तम्—वा
on P 1—4—31. Some such word as प्रातम् may be understood. इंद्र
is the king of the Immortals.

सुखं परं यस्य—सुखमेव अनुभवतः is the meaning. उभयैः—उभय is used
either in the sing. or pl. उभ being used only in the dual; see
उभयम् last p. त्रिदिव—the third (celestial) world; भूःभुवः & स्वः
being the order; or पाताल, पृथ्वी and स्वर्ग being assumed as the order.
उद्धृतः दानवरूपः कंटकः यस्मात्. नतपर्वभिः—by नत we must understand
' well—planed—down ', the rising part near the joint being planed
off; the object is to secure perfect straightness; तीक्ष्णामा कज्जुपर्वणिः
(रामा. किष्किभा) gives the meaning of नत which occurs usually in
the description of arrows—रामा. अरण्य. 27, उत्तर. 69; महाभा. द्रौण. 159,
कर्ण. 59 & 60. नतं पर्वसु सर्वेषु is another quotation we remember. cf. विद्यः
रूपपर्वरेखः—कि. XIII, 25. नतानि पर्वणि येषाम्. The समास applies to नखै-
also, for which perhaps आनत may be accepted as the छेद; or even
अनत. But K has नतानि मगानि पर्वणि अंगुलीसंधयो येषां तै नखैः. नतानि—अनु-
व्रतानि (शरपक्षे). पुरुषकसरी—the नरसिंह incarnation of विष्णु. When
हिरण्यकाशपु troubled the gods, विष्णु entered his hall in the form of
a man—lion and with his claws tore the दैत्य to pieces.—हरिवंश III.
46 & 47. महाभा. वनप. 271. नरसिंह is the 4th incarnation among the
familiar ten. मत्स्यः कूर्मे वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः
कल्की च ते दश—वराहपु. IV.; though the theory of अवतारस implies an
unlimited series of them when we read of as many as 21 in भागवत
I. 3. द्रुतविलंबित. उपमा is suggested between द्रुतं and विष्णु.

संभावनायाः गुणः—cf. तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया । निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम्—
कि. I. 6; परपरिभवि तेजस्तत्त्वतामाशु कर्तुं प्रभवति हि विपक्षोऽछेदमग्रेसरोऽपि—माघ
XI. 25. सहस्रं किरणाः यस्य. अकरिषत्—कृ serves often to express a

particular action by the context, standing for another verb just as a pronoun does for a noun; here it means ' placing ' as in पुरस्कृ-

P. 191. नाकस्य पृष्ठे प्रतिः नाकपृष्ठं दिवं स्वर्गमिति यः परंपद्यते । वेदवेदांगवि-
शिष्टं शब्देः पर्यायवाचकः—वायुपु. 34. सौभाग्य—सोमनः भगः विधिः यस्य तत्सुभगे
तस्य भावः ।

विच्छिन्ति—गात्रानुलेपनी वर्तिविगंध्ययविलेपनम् । वर्णकं चायं विच्छिन्तिः स्त्री कथा-
यौऽमरागके—रभसः । विच्छेदनम्—मंडनानादरण्यासां विच्छिन्नी रूपवर्पतः । विच्छिन्तिः
स्वादेशगणे काविविच्छेदयोरापि । आमरणाविलेपनादीनां कुतञ्जित्यापराधादीर्ष्यानादरेण
त्यक्तानां सखीनां प्रयत्नद्वाराणं विच्छिन्तिः । मियेण दत्तं स्वस्वमापि प्रीतिभूषणं विच्छिन्तिरि-
त्यस्ये ।—comm. on अमर प्रथमकांड नाट्यवर्ग 82. विच्छिन्तेः शेषः । गीतकाम—cf.
उपभोगकाम p. 15. अर्थस्य बंधः. उपजाति. Even in their love-sports they
think of your heroic deed.

भसुरैः (सह) संपहारे युद्धे उत्सुकः. पूर्वेषुः—पूर्व & दिव्—the word is allowed
by P 5—3—22. मरुतां पयि—वायुस्कंधे । तत्र सप्त वायुस्कंधाः...तदुक्तं सिद्धांतशिरो-
मणौ—भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्थादुहस्तदनु संवहसंसकच । अन्यस्ततोऽपि सुवहः
प्रति (परि ?) पूर्वकोऽस्माद्व्या (सः) परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः । R. K. has
on परिवह—परिवहो नाम स्वर्गगासप्तविमंडलप्रवर्तकः षष्ठो वातसंघः । यथोक्तं श्रीम-
च्छांडपुराणे आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्भवस्ताथा । वि (सु) बहाव्यः परिवहः परावह इति
क्रमात् । सप्तैते मारुताः संघा महर्षिभिर्ददीरताः । ...सप्तविमंडलं स्वर्गगां षष्ठः परिवहस्तथा ।
परावहस्तथा वायुर्वर्तयेद्भ्रुमंडलम् । इति । See also वायुपु. I. 51. श्रेष्ठः परिवहो नाम
तेषां वायुरपथयः । योऽगौ विभार्त भगवांस्संगागाकाशगोचराम् । वह with आ, म, उत्
स, सु, परि and परा gives the seven वायुस्कंधाः आप्रोत्संसुपरिपरावहा मरुत्सु—
this महर्षिणी line will help the student to remember the seven names.
The मरुत्सु are again spoken of as इह's step-brothers, sons of दिति (हरि-
वंश I. 3) and he is their lord; see मत्स्यपु. VIII. रघु notes III. 4.

श्रीणि स्त्रोतांति यस्याः—दिवि च्छायापथो यस्तु अनुनक्षत्रमंडलम् । दृश्यते भास्वरो
रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा । in flowing down for भगीरथ, she was confined
in शंकर's hair; ततो विमृज्यमानायाः स्त्रोतस्तत्सप्तधा गतम् । त्रयः प्राचीमागिमुखं
प्रतीर्षी त्रय एव तु । ...सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथी ।—वायुपु I. 47. गगनं
प्रतिष्ठा यस्याः । वर्तयति causes to revolve प्राविभक्ताः रश्मयो येन—F reading
प्रवह for परिवह quotes: अत्र सूर्यसिद्धांतः—भूचक्रं भूवर्गोर्नक्षत्राक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।
पर्येत्यजलं तत्रदा महकक्षा यथाक्रमम् । इति । सिद्धांतशिरोमणौ च । भूमेर्बहिर्हृदशयोजना-
नि भूवायुरात्रांशुविपुलाद्यम् । तदूर्ध्वगौ । यः प्रवहः स निःस्यं प्रत्यग्गतिस्तस्य तु मध्यसंस्था ।
नक्षत्रकक्षाः ज्वरैः समेता यस्मादतस्तेन सभाहतेऽयम् । भूपंजरः ज्वरः चक्रयुक्तो भवत्य-
जलं प्रवहानिलेन । इति । विष्णुपुराणे च । यस्माज्ज्योतीनि प्रवहति प्रवहस्तेन समतः । इति ।

But as परिवह is stated as supporting the विपद्यगा in the वायु. F has, it seems, arbitrarily interpreted the following quotation: (विमज्जमानस-
लित्ता तैजसेनानिलेन सा । (वायु. I. 42. विमज्जमाना साहिलैस्तैजसेनानिलेन च);
F's comment being तैजसेन ज्योतिर्वहेण प्रवहेणेति यावत् ।; तैजस अनिल may
from the context as well, be the seventh (सप्तमेनानिलपथा प्रपत्ता ibid
verse 3) or the sixth अनिल viz. परिवह, if this be the motive force
for the luminaries.

P. 192. द्वितीयं हरेः विक्रमेण निर्गतं तमः यस्मात्—F ततः स नक्तोषदराधि-
वासं सोमार्कक्षैरभिर्मंडितं नमः देवो द्वितीयेन जगाम वेगात्क्रमेण देवप्रियलोकमीश्वरः—
वामनपुराण. बलि had become too powerful for the gods and इंद्र had to
give up his royal power over them. विष्णु there upon became incarnated
as a sun of अदिति and forced बलि into पाताल having first asked
of him a grant of three steps of land and then expanded himself so
as to measure heaven and earth in two steps. See वामनपुराण; also मत्स्य
पु. 244 et. seq. परिवह see above. वसंततिलक.

बाह्यानि करणानि अंतःकरणानि च—इदंति भूयमाणं पदं प्रत्येकं संगच्छते । the
बाह्यकरणानि would be those of the five ज्ञानेन्द्रियस and five कर्मेन्द्रियस; the अंतः-
करणानि would be those of चित्त बुद्धि अहंकार and मनस्. Among सांख्य
philosophers the अंतःकरणविषय is well-known with मनस् as the eleventh
इन्द्रिय. मनोबुद्धिरहंकाराश्चिन्तं करणमांतरम्—इति वैदातिकाः F. अंतरात्मा, p. 107. cf.
मसन्नबाह्यांतःकरणोऽन्तरात्मा—विक्रमो. IV. करणैरबाह्यैः रघु XIV. 50.

अराणां विवराः चातकः—believed to be getting water to drink directly
from the clouds; hence their presence on the मेघपदवी. हरिभिः because
they are इंद्र's horses; see हरितो हरिश्च p. 6. अचिरा भाः यासां-ताः अभिरभासः अनु
may mean 'along', smeared 'along' or 'over'. गतम् obj. of विस्तृतवति.
वारि गर्भो येषां तानि वारिगर्भाणि वा-णि उदराणि येषां ते. शीकरैः क्लिप्ता नैमयः यस्य.
मालिनी. Mark the realistic conception.

आत्मनः अधिकारस्य भूमिः i. e. the Earth.

P. 193. वेगेन अतःतरणम्. आश्चर्यं दर्शनं यस्य.

उभयज्जतां शैलानां शिखरात् मादनी अवरोहतीति । पर्जन्यामभ्यन्तरे क्लीनाः तेषां भावः
स्नेहानामुदयात् । तनुभावेन नष्टं सलिलं यासाम् । केनापि subj. of आनीयते.
शार्दूलवि.

उदपा अत एव रमणीया.

पूर्व अथवा पूर्वपरयोः समुद्रयोः अगाढः cf. पूर्वपरी तोयविधी बगवत् कुमा I ।
कनकरस्य निर्यंदाः संति अस्य. मेघानां पारेषः (अर्गलः मेदिनी). see next p.

P. 194. The earth according to the पुराण s comprises 7 द्वीप s each surrounded by an ocean. The central द्वीप is the जंबूद्वीप. अवगाथा भूभयतः समुद्रे पूर्वपश्चिमौ । हिमपायश्च हिमवान्हेमकूटश्च हेमवान् ।... हेमकूटं परं तस्मात् नाथा किंपुरुषं स्मृतम् । (तस्मात् भारतात् वर्षां किंपुरुषं वर्षम्)—मत्स्यपु. 113. यार्थतः सागरा द्वीपास्तथा वर्षाणि पर्वताः । ... जंबुद्वीपाद्वि द्वीपौ साम्प्रलक्षापरो द्विजः । कुक्षः कौचस्तथा साकः पुष्करश्चैव सप्तमः । एते द्वीपाः समुद्रेस्तु सप्तसप्तभिरावृताः । लवणेषु सुरासर्पिर्दधेदुग्धजलैः समम् । जंबूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यस्थितः । तस्यापि मध्ये विभेदा मेरुः कनकपर्वतः । ... हिमवान्हेमकूटश्च निषधस्तस्य दक्षिणे ।... भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् ।... जंबूद्वीपस्य । जंबूद्वीपमहेतुर्द्विजोत्तमः । ... तीक्ष्णदंशपाण्य सुखवायुविशोषिता जांबूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् । वर्षं is evidently a region of rain. सिद्धिश्चेत्—सिद्धेः तपसिद्धेः क्षेत्रम्.

स्वायंभुवः मरीचिः—ब्रह्मनुससजे पुत्रात्मानसान्द्रक्षसतमान् । मरीचिमयंगिरसं पुलस्त्यं पुलहं कतुम् । मरीचिः कश्यपं तात पुत्रमग्रजमग्रजः । मानसं जनकामास तैजसं ब्रह्मविचमम् । अंगुष्ठान्तसूत्रे ब्रह्मा मरीचिरपि पूर्वजम् । सेऽभास्वरतमेष्ट दशौ नाम प्रजापतिः । महाभा. शांति. 207. अदिति, दिति, दनु and others were daughters of दक्ष. मरीचि married thirteen of these and four more. मरीचात्कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया । तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञते पुनरेव हि । अयंमा चैव धाता च स्वष्टा पूषा च भारत । विवस्वान्साविता चैव मित्रो वरुण एव च । अंशो भगवन्साविता आदित्या द्यौस्तस्मता । ... दित्यां पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः भूतम् । these became the forefathers of the असुरा. मरीचि is thus the ancestor (गुरु) of सुरा as well as असुरा, the father of the 12 sons; between मरीचि and अदिति (दक्षस्य अत्यं स्त्री दाक्षायणी) on the one hand and ब्रह्मन् on the other, stand मरीचि and दक्ष respectively. इन्द्र and उषेन्द्र are among the 12 sons of मरीचि कश्यप and अदिति दाक्षायणी, though they are considered as distinct from the 12 आदित्या—हरिवंश I. 3. मरीचि is called a प्रजापति, because he is the ancestor of a vast number of classes, beasts, birds, snakes, gods &c. पत्न्या सह इति सारणीकः बहुविदि. तपस्यति—कर्मणो रीत्यध-तपोभ्यां अतिचरोः P 3—1—15. तपः चरति—तपसः परस्मैपदं च (वा).

न अतिक्रमणीयानि—प्रतिष्ठाति हि भेदः पूज्यपूज्यशक्तिजनः. भेदोक्ति—Divine personages, those that have holy power in them and are therefore the conferrors of भेदसु (रूपकान्तिशयोक्ति).

प्रथमः कल्पः—The first—i. e. best—idea. It is a common phrase—cf. मनुस्मृति XI. 30. See Apte's Dic on कल्प.

उपोढः शब्दः याभिः । रथांगानां (चक्रं रथांगम्—अमर) नेमयः । अवियमानः भूतलेन स्पर्शः यस्य तस्य भावः तथा । अनिरुद्धतः न निरुद्धः—*cf.* महीतलस्पर्शनमात्रमि-
त्रम्—रघु II 50. आरुह्य ताक्ष्यं नभसीव भूतले यथावनुदघातमुखेन सोऽध्वना—माघ
XII. 2. With the last line *cf.* क्षीणाऽपि नालक्ष्यते p. 151. वक्षस्य.

P. 195. वल्मीकस्य अर्धः तत्र or वल्मीकं अर्धं निमग्नः (सुपेति.) मूर्तिः यस्य.
उरसा उपलक्षितः । संदष्टा सर्पस्य त्वक् यस्य । संदंश् to adhere (see p. 66);
cf. संदष्टवस्त्रेण वलनितं वैष्णु रघु XVI. 65. जीर्णानां लतानां प्रतानानां बलयेन—*cf.*
लताप्रतानोद्ग्रथित—रघु II. 8. अत्यर्थं संपीडितः. अंसौ व्याप्राति इति शकुंतानां
नीडैः विनोचितम् । जटानां मंडलम् । अर्कस्य विषममिलक्ष्य अभ्यर्कावैवम् । *cf.* अभिसा-
यम्—माघ I. 16. अभिचैवम् *ibid.* II 1 This मुनि is of course not मारीच
but some one practising penance in the manner popularly believed
about वल्मीकि's austerities.

कथं तपः यस्य.

संयताः प्रग्रहीः यस्य । एतौ प्रविष्टौ स्वः । अदित्या परिवर्धिताः मंदारवृक्षाः यतिमन् ।

P. 196. भवान् कथमिदानीम्—अवतारिष्यतीति वाक्यशेषः—शंकर (Mon. Wms).

वयमपि—Sometimes the plural may in a general sense be found
for the singular. The मराठी word आपण may serve for analogy;
but in संस्कृत, the use is not common, except as an expres-
sion of dignity—like ' we ' for the singular in English. O alone
reads अहम् &c.

संतः कल्पवृक्षाः यत्र—The contrast is most effective in all the lines.
कांचनपद्मानां रेणुभिः कपिशम्. विबुधानां श्लिषः here अस्तरसः तासां संनिधौ. तपस्योति
p. 194. शार्दूलवि.

P. 197. भगवान्—ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याय मो-
क्षस्य षण्णां भग इतीगना &c उत्तराणि प्रत्ययं चैव भूतानामागतं गतिम् । वेत्ति विद्यामाविषां
च स वाच्यो भगवानिति । —गीताभाष्य III. 37.

दाक्षायणी see note p. 194. पतिवतानां धर्मैः, अधिकृत्य. p. 3. महांतः ऋषयः
महर्षीनां पत्ययः ताभिः सहिताम्.

प्रतिपाल्यः अवसरः यस्य. प्रस्तावः—the subject under treatment.

इंद्रस्य गुरुः पिता see p. 194 note, अंतरमन्त्रिष्यति इति.

निमित्तं सू—p. 11. मनोरथाय—मनोरथं लब्धुं न आशंसि—P 2—3—14.
अवधीरितम्—अवधीरितपूर्वं would be a more common form, though the
former is no way a solecism. दुःखम् adv. *cf.* दुःखमिदं विदग्धो निशर्षके—रघु

XIX. 49. दुःखं ननु कुरु भेठ चरिष्यामो महीभिभाम्—महाभा. सौत्पिक. 9; दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन्त्यधिभिभाम्—ibid. जी पदेन् 1. अभ्युक्ता हि गतिदुःखं देहवहिर-
वाप्यते—भगव. XII. 5. also संन्यासस्तु महाभाहो दुःखमाप्तुमयोगतः—ibid V. 6.
परिवर्तते—cf. English 'turns round'. अर्थान्तरन्यास.

P. 193. न भूमिः इयं विनयाभावस्य—Being the land of holy sages,
rudeness will never be found here. न बालस्यः—बालस्य सत्त्वमिव सत्त्वं यस्य
or अबालस्य &c.

अर्थ यथा तथा पीतः (सुपेति) स्तनः येन. आमर्देन क्लिष्टानि केसरानि यस्य ।
with this cf. कुमार. XI. स्तनान्न केसरानि सटालीः ।

यथानिर्दिष्टकर्म यथा निर्दिष्टं कर्म यस्य cf. यथोक्तव्यापारा p. 11. तपस्विनीभ्यां
सह. कुमा. XI. अजीगन्मंजुप्रणं प्रसार्य महेशकंठे रगदन्तर्गच्छम् ।

अन्येभ्यः निर्विशेषाणि—निर्गतः विशेषः येषः cf. संचर्षितानां सुतनिर्विशेषम्—
रघु V. 6. स निर्विशेषपतिपत्तिरासीत्—ibid XIV. 22. सर्वदमनः—see p. 220.

P. 199. कृतं नामधेयं यस्य.

उरसो जातः औरसः—मिताक्षरा on याज्ञव. दण्डवहा. 128. cf. अविज्ञातेऽपि बंधो
हि बलादाह्लादते मनः—कि. XI. 8. नूनम् p. 211. अविज्ञानमपत्यं यस्य तस्य भावः
वत्सलं करोति वत्सलयति—वत्सल means 'affectionate'; the मरुंठी meaning
is different; in मरुंठी the word is used in the sense of 'dear, beloved'.

तेजःशब्देन तेजस्वीलक्ष्यते । बीजं बीजस्तेजः पुनः इत्यर्थः K स्फुल्लिगस्य अवस्था.
एषः अपेक्षते इति; एषः अपेक्षा यस्य इति वा; उग्रमा.

P. 200. अतिरक्तः करं यस्य प्रथितांगुलिको घृष्टः । चापांकुशांकितः सोऽपि चक्र-
वर्ती भवेद्भ्राम् । R. अंकुशं कुंडलं चक्रं यस्य पाणिनले भवेत् । चक्रवर्ती भवेन्नित्यं सामु-
द्रिकवचो यथा । चंद्रसे. see चक्रवर्तिनं पुनं जनायेत्यसि p. 132.

प्रलोभेन वस्तुनि प्रणया (or व. त.); तेन प्रसा°. जलामिव प्रथिताः कर्मधा. जल-
प्रथिताः अंगुलयो यस्य. K has जालेषु अंतरेषु प्रथिताः अंगुलयो यस्य । न लक्ष्यं पञ्च-
णामंतरे यस्य. इहः (इह 7. A.) रागः यस्याः । नवा उवाः—कर्मधा. एक—added
to adapt the simile to the single hand वसंत्य.

गाआमेनेन वाक्कावेन is the rendering in the छाया, not वाचामावेन, in the
older copies.

P. 201. दुर्ललित —an endearing term of rebuke. cf. मालती. note
on दुर्ललित Act IX. l. 278. स्पृष्टु with dative by स्पर्शरीप्सितः P 1—4—36.

इषल्लक्ष्याः दंताः मुक्ता इव दंता येनाम्. आवेषमानं निमित्तं येनाम् । आनेमिषैः
हासैः हेतु of. आलक्ष्य°. न इयकैः बर्षैः रमणीयाः वचसां प्रहृष्टयः येनाम् । अंके
अंकरय वा आभयस्य प्रणयिनः (प्रणयोऽस्त्येवायिति) तान् । तेषां अंगानां रजसि

वसंत तैलक. स्वभावोक्ति. cf. अहेतुहासचरिताननेदुर्गोहांगणक्रीडतभूलिधूमः। मुहुर्बद्धावि-
दलक्षितार्थं मुदं तयोरंकगतस्ततान। कुंमां XI. 43; इदं तत्स्नेहसर्वस्वं समशाठादिरिदयोः-
मृच्छ. X रघु III. 26.

एहि दाव—तावत् implies 'polite request'. दुर्मोकः (कृच्छ्रेण संपाद्य
मोकः मोचनं यस्य) हस्तग्रहः (हस्तेन ग्रहः R.) कर्मधा. "लीलया हेतौ तु. "ग्रहेण
करणे तु. दुर्मो" can be solved as a बहुव्रीहि with a different
construction.

P. 202. आश्रमस्य विरुद्धा वृत्तिः यस्य । cf. असमविरुद्धं आचरिदं—विक्रमो.
V. सत्त्वस्य (सत्वगुणस्य) संभवेन सुखेः । सत्त्वानां संश्रयः सुखः also may do
among other possible constructions; but we prefer the first. रथो-
द्धता. उरमा.

स्थानस्य परंप्रयात् तु—Only in consideration of this place, where
I could expect only the children of कविस.

अनेन कस्यापि—उपजाति. cf. विक्रमो. V.

P. 203. रूपेण संबदति इति. cf. बहुदरं भवदो अणुअरेदि—विक्रमो V. न परि-
चितः. प्रतिलोमः—लोगन् & प्रति like अनुलोमः न प्रतिलोमः—अचप्रत्ययवपूर्वत्सामलोमः
P 5—4—75.

अपदेशः p. 124.

एकः अन्वयः यस्य.

P. 204. भवन—भवनगतमंदिरम्—भमर. सुधया संतानि, रसाधिक्यं is a
variant; रसैः आधिक्येन 'abounding in pleasures of sense'—Mon. Wms.
क्षितेः रक्षायै cf. अवलंबनार्थम् p. 111. उदाति—वश 2 p. नियता एका पतिवता यच्च.
"यति" is a v. l. नियतम् एकम् यतिव्रतम् यच्च. वानप्रस्थाश्रम is meant. उपवृत्त.

अप्सरसः संबंधेन. देवगुरुणो—देवानां गुरुः मारीचः ।

का आख्या यस्य सः किमाख्याः ।

धर्मदत्तान् (धर्मपत्नीम्) परित्यजति ।, चिंतिस्सादे Exactly as 'to think'
is used in English.

P. 205. परदारानां परदारेषु (तद्विषये) वा व्यवहारः ।

सदृशदलवणम्—The syllables सदृश suggest his mother's name to-
the boy. शकुंतलस्य लावण्यम्.

मातरि मातुः वा वत्सलः.

मृगाणां दृष्टिका—p. 166. नः म एव इति नाममात्रं तस्य प्रस्तावः अनुवादः उदी-
रणम् । विषादाय—cf. कल्पसे रक्षणाय p. 114.

P. 206. रक्षायाः करंडकम्—a casket serving as a charm against evil influences. मणयो बध्यन्ते अत्र.

सिंहस्य शावेन विमदैः शावस्य वा ।

मा अवलंबिभ, or perhaps मा खलु is the joint expression which would go with the gerund; अलंखत्वाः प्रतिषेधयोः प्राचात्का. P 3—4—18; मा is not independently found with a gerund. विस्मयात् हेतोः उरासि निहितः हस्तः याभ्याम् ।

अपरजिता—See रात्रिचंद्र p. 432. Some 8 different herbs have this name. जातकर्म—one of the 16 संस्कार—p. 175. See १७ notes III. 18; प्राङ्मुखाभिवर्धनस्युक्तौ जातकर्म विधीयते । &c.

P. 2(7). नियमे व्यावृत्ता—Whatever observances she practised as a पतिव्रता.

P. 208. एकस्याः वेण्याः धरा—एक a single braid, or a braid woven once for all. The विरहिणी is always described as having एका वेणी. The hair is never combed or arranged during the absence of the husband, any personal decoration in his absence being offensive to a sense of constant love and duty. Some have explained एव in the first way here; but the latter is the preferable sense. The expression occurs in the रामायण—अयोध्या. 10, सुंदर 15 and युद्ध. 33; on the second of these passages,—नीलनागामया वेण्या जघनं गतयेकया—the comm. says एकया हरणादिनकुक्षिसंस्कारवत्या यद्वा पुटेभागीयवेणीद्वयराहित्येन पृष्ठलंबया एकया वेण्या ।, but as the वेणीमोक्ष is a special point at the conclusion of the विरह, एक can imply only its being kept fastened up once for all. The passage in युद्ध. is अचिरात्मे क्षयते सीते देवि ते जघनं गताम् । प्रतपिकां वदन्मासाभ्येर्णा रामो महाबलः । This same idea of वेणीमोक्ष is taken up in रघु XIV. 12 वनाभिदूतेन रघुदत्तेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे । and in कुमा. II. 61 मोक्षयते सुर-भंदीनां वेणीर्व्यविस्त्रिभिः ।; on the former passage मत्तिनाथ quotes न शोषते तु संस्कारं वेणीं च प्रमेचयेत् इति हारीतः ।

विकारस्य काले—i. e. when a stranger handled the herb. प्रकृत्या तिष्ठ-तीति प्रकृतौ च. P has आसंघः for भासा; and चंद्रसे. explains: आसंघस्यार्थः प्रकृते आधासार्थः । cf. न कुपे आसा आसि—विजयो. I.

P. 209. परिभूते—See पर्युत्सुक p. 110. नियमेन खादं (p. 59). मुञ्च-यस्याः । पूता एका वेणीः यस्याः; see last p (निर्गता करुणा यस्यात्; अतिक्षयेन निष्कं. सुखं शीलं यस्याः. उपश्रुत (p. 204).

पञ्चाक्षरिण इत्येतः वर्णः यस्मात् । कृतं रक्षायाः मंगलं यस्य ।

कौर्ष-See मयि सूत्रे p. 157. अनुकूलः परिणामः यस्य-यथापकार्यवैवर्ण्यादिभिः
अन्यथाभूतोऽहं चिरं विभाव्य ज्ञातः इत्यनेन स्वापराधः नतामृषः (?) इति तथा ज्ञातत्वा-
दनुकूलपरिणामत्वं सिद्धमित्यभिप्रायः । K. प्रत्यभिज्ञातः—See पञ्चहिष्णानमैयः p. 104.

P. 210. पारित्यक्तः मत्सरः येन—cf. विवृद्धमत्सरः—रघु III. 60.

स्मृत्या भिन्नं मोहरूषं तमः यस्यः . प्रमुखे—स्थिता—cf. तेऽनस्थिताः प्रमुखे
भार्गवाः—भगव. 11. 6. रोहिणी is the principal wife of the moon among
the 27 daughters of दक्ष, whom he married; हरिवंश I. 3. उपरागः—ग्रह-
णम्. आयौ. दृष्टांतः.

जयस्य शब्दः. cf. जयशब्दः—विक्रमो V. आलोकशब्द—रघु II. 9. अवि-
यमानः संस्कारः यस्य तत् असंस्कारम् अपि पाटलम् (ओष्ठपुटम् यस्य) if पाटल be
taken to mean लोहित स्वभावत्वं with I—otherwise असंस्कारम् अत एव
पाटलम् श्वेतत्वं (ओष्ठपुटम् यस्य) pale-red, which is the meaning usually
given by the कोशः. cf. also आपांडरीभूतमुखच्छविनाम्—कुमा III. 33 where
the com. adls कुंजुरपरिहारोदिते भावः ; the following is still more to
the point: रागेण बाल रुक्मकोमलं चूनप्रवालं छमलचकार ibid 30. The beauty
of the ओष्ठ is its likeness to बिंब which is red, hence the insistence
of I and other commentators to take पाटल in the sense of स्वभावत्वं.
Yet the fact that a red dye was applied to the lips, shows that the
natural beauty does not mean intense redness, but a resemblance to
a बिंब; and if this last corresponds to the मराठी ' तोंडलें ', हिंदी ' तेंदुरी ',
a pale red colour only is meant such as this fruit has when ripe;
it is never ' blood-red ', as seems to be meant by I. In the case
of शकुंतला, the pale-red colour would be still more natural, consi-
dering her present condition ' निरमञ्जाममुखी &c '. That even in this
condition the lip was लोहित ' deep-red ' would be to assume
too much.

P. 211. भावहेमाई—p. 208.

पादयोः पतिपत्य—To the orthodox Hindu belief, this humility
would appear too low; but कलिदास has made his heroes to bow their
heads before the wife, when the fault is theirs: cf. मालवि. III.
पादयोः पतति—अग्निमित्र before इरावती; विक्रमो. II. राजा पुरुरवाः before his
queen. To a sense of justice this is of course not incongruous.

सुतनु—शोभना तनूः यस्याः सा सुतनुः सुतनु is Voc.; the ending of the
समास is not regular. See P 5—4—143 et seq. and 7—3—108. cf.

चरतु—मालवि. प्रत्यादेशस्य व्यलीकम्—पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्—अमर किमपि—
कुतोऽपि अनिर्वाच्यामिमांसात्. cf. किमप्यर्हस्यः—रघु II. 57. प्रबलं तमः येषु—
अपकासोऽमृताक्ष प्रमादो मोह एव च । तमयेतानि आयते विवृते कुरुनंदन—मगध.
XIV. मदमूढनाक्षेपु विवेकिता कुतः । माघ XIII. 6. 13. एवं प्रायः बाहुल्यं येषाम्—
or preferably प्रायेण एवम्—एवं विधाः—एवंप्रायाः. अहेः शंका—The contact
of a mālā inspires him with the fear that it is a serpent. हरिणीवृत्त-
अर्थोत्तरन्यास.

सुचारितस्य (फलरूपेण परिणममानस्य) प्रतिबंधकम् adj. to पुराकृतम् (सुपेति
स.) परिणामस्य अभिमुखम्. सानुकोशः—by nature अनुकोशकम्; कृष् with
अनु—‘to lament in sympathy’ literally. तर्थाविधः—the vague general
nature of the expression is suited to the feminine nature cf. एकल-
मेव p. 120.

P. 212. दुःखं भजति तच्छीलः दुःखमगी the form is more प्राकृत than
संस्कृत which would be दुःखमाक् (P 3—2—62) दुःखस्य माग अस्ति
is not so good a derivation.

उक्तं विधादक्यं शक्यं येन. विष. द—अपराधपरिज्ञानादनुतापस्तु योभवेत्—सुधाकर quoted
by R बाष्पस्य बिंदुः तावत्—first. ईषत्कुटिलयोः पक्षमणोः विलम्ब—(संलम्ब)म्. तं बाष्पम्
यो बाष्पबिंदुः तं बाष्पम् is rather an awkward expression. The Bengali
reading कान् for बाष्पम् is good and would have been preferred as our
copy O supports it; but the reading of S बाष्पबिंदुः clears the difficulty
at once. S's reading is not corroborated and we have therefore retained
the reading in the text as supported by D and T. वसंततिलक.

अस्मादंगुलीयोपालंभात्—This is a peculiar form of expression which
properly is अस्य अंगुलीयस्य उपालंभात्. But we doubt not that it is a
genuine संस्कृत expression and the reading is supported by almost
all our copies. I alone reads अस्य अंगुलीयस्य. cf. एदिना चित्तदंशेण उक्त.
I. which may well be understood as एतस्य चित्तस्य दंशनेन.

P. 213. ऋतुना समवायः तस्य चि°.

धर्मपत्न्या (p. 177) समागमा.

संपादितं स्वाद्यु फलं. यस्य आर्जवः ईदः.

दर्शनं वितरति—cf. मराठी ' दर्शन देतो '.

गुरुणा समीपम्—towards or into the presence of the elders.

P. 214. आचरितव्यम्—i. e. as an आचार i. e. enjoined observances
it ought to be done. अभ्युदयकाल is मंगलकाल.

अथे यातीति. विनिवर्तितं कर्म यस्य. विनिवर्तित lit.—turned away disposed
of. कोटिमत्—कोणस्तु श्रेयः पाल्यधिकोटयः—अमर. वसंततिलक.

संभावनीयः अनुभावः यस्याः (पंचमी).

पुत्रेषु प्रीतिः पिशुनम्.

P. 215. द्वादशधा स्थितं तेजः means the 12 आदित्यः. भुवनत्रयस्य मती
इंद्रः—यज्ञभागस्य ईश्वरः cf. मखांशभाजां प्रथमः—रघु III. 44. See also ब्रह्म
पु. 32, where अदिति prays सविता to restore her sons to their dignity
of enjoying the यज्ञभाग. आत्मभूः ब्रह्म, ततः परः पुरुषः is विष्णु. भवाय आस्पदे
चक्रे—उपेन्द्र, इंद्र's younger brother is an incarnation of विष्णु; मस्यपु. 243.
इंद्रं—formed by repeating द्वि (P 8—1—15). दक्षमतीची (इंद्र) संभवौ यस्य
खट्वः पंचमी. एकः अंतरं यस्य. See note p. 194. शार्दूलवे. मालोदाचालंकारः R.

वासवस्य नियोज्यः (p. 190).

अविद्यमानः प्रतिरथः (p. 105) यस्य.

P. 216. पौलोमी—पुलोमजा शचीराणी—अमर. पुलोमः मुनेः ज्ञाता—भानुची.
शक्र is spoken of as पुलोमन्'s जामाता and शची alone is every where men-
tioned as शक्र's wife: कृत्वा संबंधकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि । पुत्रोमानं जघाः नासीं
जामातां सन् शक्रकृत्—हरिवंश I. 20, 33. एतस्मिन्नंतरे वीरः पुलोमा नाम वीरवान् ।
दैत्यैरस्तेन संगृह्य शचीपुत्रोऽपवाहितः । संगृह्य तं तु दौहित्रं पविष्टः सागरे तदा । आर्यकः स
हि तस्यासीत् पुलोमा येन सा शची । रामा. उत्तर. 28.

अद्वा विचं विधिः—cf. अद्वेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना—रघु II. 16.

नैमित्तिक is ' the effect '. तत्र प्रसादस्य &c. वंशस्य—व्यतिरेक.

P. 217. विधातारः—those who are creators.

आज्ञां करोति इति—कृजे हेतुताच्छलिना नुलोभेषु P 3—2—20.

गोधर्मेण—p. 70 युष्माकं संगोत्रः (समानं गोत्रं यस्य P 6-3-85)—कश्यप is called
काश्यप in the महाभारत (आदि दुर्द्वयंतकरित 67 et seq.); but in the genea-
logies we do not find his name mentioned among कश्यप's descendants.
In the वायुपुराण, कश्यप is described as having got two sons वत्सर and
असित who became ancestors of ऋषिः; but no long genealogies are
given and the name of कश्यप does not occur. In the general descrip-
tion of the origin of ब्रह्मर्षिः, कश्यप is again described as appearing
as a ब्राह्मर्षिः in each मन्तर and his progeny includes ब्राह्मर्षिः. कश्यप
means wine कश्यपानां कश्यपः—वायु. II. 4 & 9.

ऊटपूर्व. p. 121.

समर्थं (p. 189) रूपं यस्य. प्रतीति—इ with प्रति (pp. 135 & 208).
तथा विधा यस्य. उपजाति.

आत्मनः अपचारस्य (cf. अपचारित p. 115) बांका.

P. 218. अप्यसरस्तीर्थस्य अवतरणम् (अवतार in सञ्जावतार p. 125).

उद्धास—free breathing such as is the result of relief.

अकारणं (बहुव्रीहि used as an adv.) प्रत्यादिशति इति । विरहेण सूत्र्यं इत्यर्थः ।
यस्याः See p p. 79 & 83. सदिष्टा—cf. संदेशेन v. l. for संदेशेन p. 104. cf.
also अथ विधात्मने गौरी संदिदेश मिथः सखीम् । दाता मे भूभूतां नाथः प्रमाणीकृत्यता-
मिति । कुमा. VI. 1.

P. 219. विदितः अर्थः यया.

स्मृतेः रोधेन रुद्धः । अपेतं तपः यस्मात् । मलेन उग्रहतः (मलिनः) प्रसादः यस्य ।
सुलभः अवकाशः यया । वसंततिलक. दृष्टान्त.

अनुष्ठितं जातकर्म यस्य—p. 206. शकुन्तलायाः अपत्यं पुम. न्.

वसंतपतिष्ठा—cf. अमंस्त च नेन पराभ्यर्जनना स्थितेरभेता स्थितिमंतमन्वयम्—
रघु III. 27.

भविनं चक्र—p p. 132 & 200.

P. 220. अविद्यमानः उद्घातः यस्यां सा अनुद्घाता अत एव स्तिमिता गतिः
यस्य । यद्वा अनुद्घातः अत एव स्तिमितागतिः । cf. यथाबनुद्घातसुखेन—रघु II. 72.
and माघ XII. 2. अनेन रथस्याकाशगामित्वं सूचितं भवति K. भीर्णः
जलधयः येन पुरा जयति—is a joint expression meaning निश्च-
येन जयति—यावत्पुराविपातयोर्लट् P 3—3—4. निपातावेतौ निश्चयं चोत्पत्तौ—
in the future sense. This idiom is very common in the महाभा.
though the literal meaning is not to be forgotten in the construc-
tion: श्लोक. 137. पुरा निगतिः, कर्मणः 67 पुरा प्रसंते, 88 पुरा हंति; ज्ञाति. 37 पुरा
विमुञ्चति; शस्य. 27 यावन्निष्ठा; cf. रघु. XII. 30 पुरा दूषयति; कि. XI. 36 पुरा
प्रत्यासीदति. See also रघु. notes V. 25. सप्तद्वीपा—consisting of seven conti-
nents द्विः आपः यस्य; द्वीप) is thus land between two waters (देशभाक्
Persian); see note p 194. अपातिरथ p. 105. प्रसमेन दमनम् सर्वदमनः—
नारद उवाच—द्वीपयति भरतं चारि मृतं संजय सुश्रम । कर्णायसुकराण्यथैः कृतनायः
शिशुर्भवे । हिमावदातायः सिंहजलदंष्ट्रायुगन्धली । निर्वायांस्तरसा कृत्वा विप्रकर्षं बन्ध
च । So he vanquished tigers, mad elephants, buffalos, rhinoceroses
&c. तं सर्वदमेनराहुर्द्विजारेतेनास्यकर्मणा । तं प्रत्यवेधज्जननी मा सत्तामि विजिजहि ।
सोऽधमेधशतेन द्वा यमुनामनु वीर्यवान् । विज्ञाताभ्यां सरस्वत्यां गंगामनु चतुःज्ञातान् । सोऽ-
धमेधसहस्रेण राजसूयज्ञानेन च । पुनर्गजे महायज्ञैः समासवरदक्षिणैः । अग्निदोमातिरात्राभ्या-
मिष्ट्वा विप्रमिता अपि । वज्रयेयसहस्राणां सहस्रैश्च सुसंवृतेः । इष्ट्वा ज्ञाकुन्तलो राजा तपोयन्त्रा
द्विजाधनेः । सहस्रं यत्र पद्मानां कण्ठाय भरतो ददौ ।... चक्रवर्ती ब्रह्मनाम्ना जितारिर्हजितः
पद्मैः &c.—महाभा. श्लोकपर्व 68. So in ज्ञातिपर्व 29. शिखरिणी.

कृतः संस्कारः यस्य.

दुहितुः मनोरथस्य संपत्त्या ।

भूतः विस्तारः येन. विस्तर according to the rule means 'expatiation'.
दुहितरि वत्सला दुहितुः वा cf. मातृवत्सलः p. 205.

P. 221. मम—शेषे षष्ठी with reference to me, न अतिक्रुद्धः, अतिक्रोध—
would have brought on a curse from him on the king—See अस्मान्
साधु विधिस्त्य संयमधनान् p. 101.

तस्य शापस्य निवृत्तौ—तस्य one that is already known to him by his
yoga power.

स्वस्य अपत्येन दारैश्च अपत्यदारेण (समाहारांगीकारे) अपत्यदारैः वा सहि*. राज्ञ
धानी (place of being).

विडौर्जाः—इंद्रः; according to the कोश, विडे मेदकमोजो यस्य. प्राज्या
वृष्टिः यस्य. प्राज्य may be derived as प्रभूतमाज्यं यस्मिन्—abounding in ghee.
वितताः यज्ञाः येन. स्वर्गः एषामस्तीति स्वर्गिणः अमराः यज्ञांशभुजः ।

P. 222. युगानां शतानां परिवर्ताः तान्. कृत, चेता, अपर and कलि are the
4 युग, which together will make a महायुग. Incredible longevity is
spoken of in the पुराण s. cf. the length of राम's rule. अन्वोन्म्यं कृत्यानि.
उभयोः लोकयोः अनुग्रहेण श्लाघनीयानि. cf. त्वत्कार्ये वासवः कुपितं च तस्येष्टमाचरेः—
विक्रमो. V. संपद्विनिमयेनोभौ बभूवुर्भुवनद्वयम्—रघु I. 26 प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायो-
द्यतकामौ—ibid IV. 16. देवाभ्यवयतानेन ते देवा भावयंतु वः परस्परं भावयंतः
श्रेयः परमवाप्स्यथ—मगव. III. 11. मालिनी.

यथाशक्ति—शक्तिमनातिक्रम्य. सकलया शक्त्या is the meaning. श्रेयसे श्रेयोऽर्थे
श्रेयोलाभाय वा.

किं ते भूयः &c. This marks the conclusion of the drama as the main
purpose has been achieved. But the final conclusion is the recital
of the भरतवाक्य. भरत is the author of the original नाट्यशास्त्र. भरतस्य
वाक्यम्—Such a one as that sage would recite.

प्रकृतीनां हिताय—हितार्थं हितं साधयितुं वा. पार्थिवः the king for the time
being सरस्वती—वाणी composition. सरस्वती is originally the river of कुरु-
क्षेत्र, famous for the seats on its banks of the earliest ब्राह्मण phi-
losophers.—See महाभा. शल्यपर्वन् 37 et seq. Like the नर्मदा in modern
times, it seems the सरस्वती was circumambulated by pious devotees.
अन्तेन महान्तः महीयताम्—मही पूजायाम्, कंडूवादिभ्यो यक् P 3—1—27. महीयते
पूजां लभते इत्यर्थः । सि. कौ. महीयताम् therefore means पूजां लभताम् । cf.
महीयते.

P. 223. अपवत्तु caus. of क्षि. नीलखासौ लोहितश्च—*cf.* विलोहिताय धूषाय नीलप्रीषाय वै नमः—महाभा. शांति. 284. विलोहिताय रजोगुणिने ... नीलप्रीषाय कंठे विषधारित्वेन. comm. कंठे (नीलः) जटायुश्च (लोहितः)—भाष्यजी on अमर. पुनर्भवः—Rebirth, repetition of birth and death. It is to avoid this that human birth is to be utilised, according to most Indian philosophers. परिगताः शक्तयः यस्य. *cf.* स जयति परिणतः शक्तिभिः शक्तिनाथः—मालती. V. जगद्धर's comm. is शक्तिभिः ब्राह्मी मोहधरी कौमारी वैष्णवी वाराही माईश्री चामुंडा चंडिकास्वामिरष्टाभिः ... यद्वा ज्ञानेच्छाप्रयत्नात्मिकाभिः । (See Apte's Dic.). ब्राह्मी &c. are called मातरः in the कोशs. But they are described as attending on क्षिर in कुमार VII, 38. चंद्रसे. has परिगता आभिजा शक्तिः सकलभूतनृणासनानुग्रहकर्म सामर्थ्ये यस्य । नित्यशक्तिरित्यर्थः । यद्वा ... सगौरिकः । आगमे शक्तिपदेन गौर्यभिधानात् । K has परिगता माता शक्तिः येन स तथोक्तः अत एव नीललोहितः वामभागे नीलः दक्षिणभागे लोहितः तथा चोक्तम् । अर्धमहर्षिभेदकमर्थे प्रक्रियां ब्रूति विदुमराज्ञेः । तावकं वदुदमा... । मातृमंति पितृमंति जगति । See also कूर्मपु. (Bib. Ind) p. 101. रुचिरावृण. *cf.* the नांदी of this drama.

APPENDIX. A.

—:—

CONSTRUCTION OF THE SANSKRIT DRAMA.

Sanskrit rhetoricians have made attempts to determine the principles on which the Sanskrit drama is constructed. In the *रसुक्त्य* and the *सहितदर्पण* we find compact collections of such principles. Dramatic composition in fact is considered as the sublimest of the works of genius* and the pains taken by students in the study of the details will never be wasted.

But in the most primitive form still to be witnessed in India the drama was the representation of some story full of action and feeling, by means of puppets; these puppet-shows too seem to have superseded mere picture-shows, each scene of which was shown to the spectators, while the details were described by the person exhibiting it †. In the puppet-shows, he who manages the wires is literally the *मूषकार* (*मूषन्नि षारयते इति*), and the name has duly come down to apply to the Manager of the representation. The primitive *मूषकार* delivered the speeches by ventriloquial contrivances, the intermediate descriptions or interludes taking the form of songs sung by himself in his natural voice. Some kind of back ground before which the representation took place represents what is called *भेषट्य* in the later drama. The stage or the ground on which the representation was held is the later *रंगमूषि*. The whole theatre is in a secondary sense called *रंग* on p. 3.

The performance naturally begins with some propitiatory song. This is the original *पूर्वरंग*.‡ The *नांदी* is a part of the *पूर्वरंग*. After the

* नाटकांत कवित्वम् । न तच्छानं नतच्छिन्तं न सा विष् न सा कल्प । न तत्कवे
समायोगे नाटके सन्न दश्यते ।—भारतीय नाट्यशास्त्र. XX 122.

† cf यमाट—मुद्रा. I. cf. also the चित्रदर्शन in उचरता. I.

‡ यमाटस्यस्मृतः पूर्वं रंगविज्ञापकांतये । कुक्षीलकाः प्रकुर्वन्ते पूर्वरंगः स उच्यते ।
मत्स्यहारादेकान्यगम्यस्य भूयस्वि यद्यपि । तत्कल्प्येवयं कर्तव्यं नांदी विज्ञेयज्ञानये ।
आशीर्वाचनसंयुक्ता स्तुतिर्विस्मात्प्रयुज्यते । देवदेवकृपादीनां वस्त्राणांदीते संज्ञितम् ।

पूर्वैरंग the सूत्रधार, as a स्थापक or establisher, establishes or introduces the main story.

Now some parts of the plot or the story need not be actually represented on the रंगभूमि, as being less interesting. But as a description of them is necessary to connect the more interesting parts, the interludes, above spoken of, were performed by separate scenes later called विच्छेदक and प्रवेशक; the former more correctly stopped the action and explained the connection before the next part of the plot came on; the latter explained the circumstances under which the next character or characters, were to appear on the stage. The विच्छेदक and प्रवेशक seem originally to have been single characters, the स्थापक himself acting that part or other persons according to convenience. The words now mean subordinate divisions of the drama itself; the main divisions being numbered according to their order and merely called अङ्क or numbers. The conclusion of each division is marked by the exit of all characters from the stage. The last अङ्क ends with a song invoking a general blessing on the world;—This song represents the भरतशक्वयुक् in the नाटक.

The simplest elements above described have developed into a complex system known as the नाट्यशास्त्र, which gives every detail of the construction and performance of the drama. The drama was originally called रूपक, नाटक being a particular kind of the रूपक.

नाटक comes from the root नट् to act, to dance, to jesticulate, meaning thus a performance in which dancing and jesticulation play the principal part; now it means the representation on the stage of a story full of feeling and action, as has been said above. The representation begins with the नर्तकी which is sung either by the सूत्रधार or by a person having the same appearance as the सूत्रधार. The usual direction about the appearance of the सूत्रधार on the stage is नर्तयते सूत्रधारः. But in the actual performance, the modern practice is that the सूत्रधार invariably sings the नर्तकी and begins the performance.

The नर्तकी is followed by a dialogue between the सूत्रधार and another character, either the नटी his wife, or some subordinate male companion. This dialogue introduces to the audience the name of the drama with

some information about the author, sometimes a musical performance is included in this part and the whole scene concludes with artfully introducing one or more characters of the main story. This part is thus appropriately called the प्रस्तावना.*

The प्रस्तावना may again be followed by a विष्कम्भ† serving to explain the connection of the following scene to the audience. Like the विष्कम्भ, the प्रवेशक‡ sometimes stands at the beginning of an अंक or Act, but never at the beginning of the first Act. Another preparatory scene is called अङ्गवतार§, as the one before the VIth Act of शकुन्तला. The विष्कम्भ may occur with any अंक, while the प्रवेशक can appear only between two Acts; another difference between these is that the प्रवेशक must have one or more नीच characters, while the विष्कम्भ has मध्यम characters only. Thus the divisions of a drama are अङ्कः, the first of which begins with the नादो and प्रस्तावना; an अङ्क may commence with a विष्कम्भ or अङ्गवतार or प्रवेशक as the case may be with the reservation about the प्रवेशक already pointed out. A नाटक has usually from five to ten Acts ¶, the प्रकरण ¶ has the plot and hero different from those of the नाटक; in other respects the प्रकरण is like the नाटक.

The above mechanical division conforms as far as possible to the structure of the story. Thus the नाटक has a beginning, a middle

* नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते
(चित्रैर्वाक्यैः स्वकायैरेत्यैः प्रस्तुतास्तेभिर्भिर्भयः अमुं तनुं विशेषं नात्रा प्रस्तावनापि सा ।
सा. द. VI.

† अर्थोपप्लेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ब्रूयित्वाकावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमिदं यपि
वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाज्ञानां निदर्शकः संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदार्यकरय दर्शितः
मध्यम मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः शुद्धः स्यात्तु संकीर्णो नीच मध्य-
-मकल्पितः ।

‡ प्रवेशकोऽनुदासोक्त्यः भीष्मपात्रप्रयोजितः अङ्कद्वयांतर्विज्ञेयः क्षेत्रं विष्कम्भके यथा ।

§ अङ्कानि सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः यत्राङ्कोऽवतरत्येवोऽकावतार इति स्मृतः ।

¶ पञ्चाङ्कमेतद्वरं दशाङ्कं नाटकं परम् । दशाङ्कः ।

¶ प्रवेशप्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् । कुंगारोऽग्नी नायकरत्नं विज्ञोऽमारयोऽध्वरा
बलिक्ता सापायधर्मकामार्थपुरो धीरप्रज्ञातकः ।

and an end. The beginning (मुखसंधि)* must give us the main cause (आरंभ) of the conception of the object to be gained (बीज); the middle (गर्भसंधि) must represent the advancement towards the attainment of the object (प्रप्त्याज्ञा) with some circumstance (पताक्र)† making the attainment doubtful; the end (निर्वाहसंधि) shows how the obstacle has been removed the attainment made certain (कार्य) and finally realised (कलागम) Two other संधि are made, प्रतिमुखसंधि preceding and विमर्शसंधि following the गर्भसंधि. ‡ The मुखसंधि of the अभिज्ञानशकुंतल introduces the heroine to the hero and love between them commences; their lasting union is the final object and to effect it is the aim of the whole action; the संधि closes with the king's

* मुखं प्रतिमुखं गर्भः सविमर्शो निबहणम् । (सावमर्शोपसंहारः)

बीजविन्दुपता काख्यप्रकरीकैर्यलक्षणाः । आरम्भयत्नप्राप्त्याज्ञानियताविकलागमाः ।
अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमाश्रिताः । यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ।
औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे । प्रयत्नस्तु तदप्रसौ व्यापारोऽतित्वराश्रितः ।
उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याप्ता प्राप्तिर्संभवः । अपायाभवतः प्राप्तिर्नयताप्तिः सुनिश्चितौ ।
समप्रकृतसंगतिः फलयोग उदाहृतः । स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुर्बोध्यो विस्तार्यनेकधा ।
अवांतरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् । प्रतिपाद्यकथाङ्गं स्यात्पताका व्यापिनी कथा ।
अव्यापिनी प्रकरिका कार्यं निर्याहकृत्फलं ॥

† स्याज्ज वा प्राप्तिर्संभवः—दशैरुः ।

‡ It is very natural that opinions about the exact demarcation of these divisions will differ. I have tried to draw rough lines which Srinivasa gives very vaguely in another way:—प्रथमाङ्के...तबोवणविरौहणो विआरस ... इत्यादिनातुरागबीजस्य कथनं मुखसंधिः । तथा द्वितीयाङ्के तृतीयाङ्के च प्रसि-
मुखसंधिर्न तयोस्तत्त्वक्षणोपपन्नत्वात् । तथा हि प्रथमाङ्कोपक्षितस्यानुरागस्य द्वितीयेऽङ्के मृग-
याव्यापारनिवर्तनम् । क्विप्रार्थनातिरोहितस्य तृतीयाङ्कप्रवेशकानन्तरं ततः प्रविशति कामय-
मानावस्थेया राजेन्द्रादि (ना ?) समानरूपो बिन्दुरुक्तः । तथा द्वितीयेऽङ्के शकुंतलापाप्यु-
पायं विचार्य तृतीयेऽङ्के कं मु खलु संस्थिते कर्मणीत्यादिना यावदेनामच्छायादिना च
शकुंतलापप्यर्थप्रयत्नो मालिनीतीरगमनादिरूपो निबद्धः । तथैव चतुर्थपञ्चमयोर्गर्भसन्धि-
त्वम् । तथा हि शकुंतलाया दुष्यन्तनगरप्राप्त्याधापस्तत्त्व (शा पञ्चालत्र ?) राज्ञो विस्मरणम् ।
पञ्चमाङ्के राजा शकुन्तलां निर्वर्ण्य...नैव शक्नोमि हानुमिस्वादीना ... प्रकृत्येष्वर्ण कृतानि-
त्युभयाङ्करूपो गर्भसंधिः तथा षष्ठाङ्कस्यावमर्शसन्धित्वम् । तथा हि...व्यसनाद्रनोद्धेयस्य
बीजस्यालोचनम् ।... अनुशयात् ... आलोचनं कृमिति । तथा सप्तमाङ्करूप निर्वाहस-
न्धित्वं तच्च ... मनोरथादिपदैः पुनर्बीजोद्धेदः कृतः ।

eagerness to marry Shakuntala.* The प्रतियुक्तसंधि goes through various subordinate incidents, such as retirement from the chase, the calls of duty to the city and to the hermitage, the warding off of the obstacles to penance, and then the hero directs his endeavours to obtain the hand of the heroine. † The गर्भसन्धि includes the curse which mars the hopes afterwards; while, having made the audience aware of this obstacle, it points out, in Kanva's speech, his hope that the lasting union would soon come off ‡. In the विमर्श-सन्धि are to be reckoned the invitation of इन्द्र, which leads the hero in the way of the attainment of the object, and the observations of Sanumati show how the impediments have been removed.§ In the last all the necessary arrangements have been effected, the husband, the wife and the son are united and the कार्य is done. ¶

The नाटक closes with a benediction or prayer which is always said by the hero in response to an inquiry by one who has been helpful to him in the कलमग्न; this prayer is the भरतवाक्य.

There is generally one hero and one heroine, each having one or more friends of either sex. The नायक, नायिका and characters of undisputed dignity in the world are उत्तम or प्रधान; servants, low-castes and persons of low habits generally are अधम; the rest being called मध्यम characters.

The नाटक must have one predominant रस as शृंगार in शकुंतला, other रसों playing a subordinate part. The नायक and नायिका are idealised by rhetoricians and the new author following their rules must copy those ideals.

* अहो मधुरमासां दर्शनम् &c. and न खलु शक्नोमि शकुन्तलाभ्यापारादात्मानं विमर्शयितुम् &c.

† मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना मारुत्येन &c. and क नु खल्व्वात्मानं विमोदयामि ... किं मे भियादर्शनादृते शरणमयं यत् ... तत्रैव तावद्रुच्छामि.

‡ इतः प्रोः शकुन्तलां पतिगृहं विमर्शय लक्ष्मिदानीं स्वारथ्यम्, and किमिदमुपपन्न-रसम् ... पावसो खलु वअणोवण्णसो, which is the effect of the curse.

§ सम्महा पमजिज्जर्तं तु ए पञ्चादेसदुस्सं सज्जदलाए...अपरिच्छिन्ना दार्ढ्यं दे संददी भविस्सदि, and आयुस्मन् भूयतां यदास्मि हरिणा भवत्सकांक्षं प्रेषितः.

¶ अस्मिन्नशोकवृक्षमुले तावदास्तामायुष्मान्, and कक्षायां विमर्शयेय यथा पुत्रवर्त्तनां शकुन्तला ... दुप्यन्तेन प्रतिगृहीता, &c.

The विदूषक is an important character in the Sanskrit drama. He is always represented as a friend of the hero. He is a Brahman, fond of sweetmeats and full of humour and occasionally shrewd. Among the attendants are the कंचुकिन्, प्रतीहारी, द्वाःस्थ, चेट्टी's; others being brought in according to the requirements of the story. The कंचुकिन् is represented as having reached old age in the king's service and noted for loyalty and devotion to his master.

In the arrangement of events the पताकास्थानक plays an important part. The visit of the hermit boys in Act II.; the entrance of विष्णु-वदा in Act IV. (स हि तुवर तुवर p. 87); the presenting of the चित्रफलक in Act VI; these are all पताकास्थानक's of the first kind—सहसैवार्थसंगतिगुणवत्युपचारतः । पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम्—सा. द. 300.

The suggestion to दुष्पंत and शकुंतला of गौतमी's arrival is technically termed चूलिका by the commentators अर्थवैयर्थ्यसंश्लेषकार्यस्य सूचना (see ft. n. on p. 3 above).

The stage-directions (नाट्योक्तयः or नाट्यधर्माः) are the following: सवैश्राव्यं प्रकाशं स्यादथर्वं स्वगतं मतम् । विपताकारेणऽप्यापवार्यांतरा कथाम् । अन्वोपासमेषणं यस्याज्जनानि तज्जनान्तिकम् । रहस्यं कथं तेऽप्यस्य परावृत्त्यापवारितम् । किं ब्रवीत्येवमित्यादि विना पाद्यं ब्रवीति यत् । भुत्वेवानुक्रम्येकस्तस्यादाकाशभाषितम् । नाट्येन implies formal action (see note p. 77); परिक्रम्यं walking about on the stage; निष्क्रम्यं is going back into the tiring-room; प्रविश actual entrance or being discovered as the case may be (cf. the entrance of शकुंतला on p. 56.). नेपथ्ये behind the scene. आकाशे in the air, means overhead from the tiring-room. साधु 10th conj. is used in the sense of ' to go '.

Then the following forms of address are observed: भगवंतो वैरवोच्या विद्वदेवधिलिङ्गिनः । विप. मात्स्यामजः श्यायौ नटौ. सखभूयौ मिथः । रथी सृतेन चायुष्मान् पूज्यः शिष्यात्मजानुजाः । वत्सेति... देवः स्वामिति नृपतिर्भूत्यैर्मतेति चाधमैः । आमंत्रणीयाः पति-वज्येष्टमध्याधमैः स्त्रियः । समा हलेति.

Then the following principles are observed as to the language of the characters क्लीषां तु प्राकृतं प्रायः शूरसेव्यधमेषु च । पिशाचात्यंतनीचादौ पैशाचं मागधं तथा (see note p. 136).*

* The student is recommended to read साहित्यदर्पण VI. and दशरूप for a more detailed study of Sanskrit dramaturgy.

APPENDIX B.

I.

THE STORY OF DUSHYANTA AND SAKUNTALA IN THE MAHABHARATA.

[The lengthy speeches have not been quoted at full length, since, although in themselves interesting, they have no connection with the plot of this play.]

जनमेजय उवाच ।

संभवं भरतस्याहं चरित्रं च महामते
शकुन्तलायाश्चात्पार्ति श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
दुष्यन्तेन च वीरेण यथा प्राप्ता शकुन्तला
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वज्ञ सर्वे मतिमता वर

वैशंपायन उवाच ।

स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलबाहनः
वनं जगाम गहनं हयनागस्तैर्वृतः
सुपर्णप्रतिमेनाथ रथेन वसुधाधिपः
तद्वनं मनुजव्याघ्रः समृत्त्यबलबाहनः
कोट्यामास दुष्यन्तः सूक्ष्मविविधान्मृगान्
बाणगोचरसंप्राप्तास्तत्र व्याघ्रगणान् बहून्
राज्ञा चाद्रुतवर्षेण बोधिव सप्तप्रियैः
कोञ्चमानं महारण्यं तत्पुत्रः स्म मृगाधिपाः
व्याधामहान्तदृश्याः पतन्ति स्म विचेतसाः
केचित्तत्र नरव्याघ्रैरभक्षन्त बुभुक्षितैः
केचिदग्निमर्षोत्पाद्य संसाध्य च वनेचराः
मक्षयन्ति च मांसानि प्रकुटय विधिवत्तदा
तत्र केचिद्भजा मत्ताः प्राद्वयन्ति स्म वेमिताः
बन्वा वज्रवरास्तत्र ममृदुर्मनुजान् बहून्
ततो मृगसहस्राणि हत्वा सवलबाहनः
राजा मृगप्रसंगेन वनमन्वद्विवेक्ष ह

एवंगुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः
 आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम्
 मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यां सुखोदकाम्
 तस्यास्तीरे भगवतः काश्यपस्य महात्मनः
 आश्रमप्रवरं रम्यं महर्षिगणसेवितम्
 चकाराभिप्रवेशाय मतिं स नृपातिस्तदा
 महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कथं तपोधनम्
 अवस्थाप्य वनद्वारे सेनाभिदम्बाच्च सः
 मुनिं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम्
 काश्यपं स्थापयतामत्र यावदागमनं मम
 सामात्यो राजलिङ्गानि सोऽरणीय नराधिपः
 पुरोहितसहायश्च जगामाश्रममुत्तमम्
 ततोऽगच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्विमृज्य तान्
 नापश्यन्नाश्रमे तस्मिन्स्तमृषिं संशितव्रतम्
 सोऽपश्यमानस्तमृषिं शून्यं दृष्ट्वा तदाश्रमम्
 उवाच क इहेत्युच्चैर्वनं सप्तादयन्निव
 श्रुत्वाथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी
 निश्चकामाश्रमात्तस्मात्तापसविषधारिणी
 स्वागतं त इति क्षिप्रमुवाच प्रातिपूज्य च
 उवाच स्मयमानेव किं कार्यं क्रियतामिति
 तामब्रवीत्ततो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम्
 आगतोऽहं महाभागमृषिं कथमुपासितुम्
 क्व गतो भगवान्भद्रे तन्ममाचक्ष्व शोभने

शकुन्तलोवाच ।

गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमाश्रमात्
 मुहूर्तं संप्रतीक्ष्य त्वं द्रष्टास्येनमुपागतम्

वैशंपायन उवाच ।

अपश्यमानस्तमृषिं तथा चोक्तन्तया च सः
 तां दृष्ट्वा च वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम्
 विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च
 रूपयौवनसम्पन्नामित्युवाच महीपतिः
 का त्वं कस्यासि सुश्रोणी किमर्थं चागता वनम्

(५)

शकुन्तलोवाच ।

सत्यं मे प्रातिजानीहि यथा वक्ष्याम्यहं रहः
मयि जायेत यः पुत्रः सभवेत्स्वदनन्तरः
यद्येतदेवं दुष्यन्त भस्तु मे सङ्गमस्त्वया

वैशंपायन उवाच ।

एवमस्तिवाति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन्
अपि च त्वां हि नेष्यामि नगरं खं कुचिस्मिते
एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम्
जग्राह विधिवत्पाणानुवाच च तत्रा सह
विश्वास्य चैनां स प्रायादमवीच पुनः पुनः
प्रेषयिष्ये तवार्थाय बाहिनीं चतुरङ्गिणीम्
तया त्वानावयिष्यामि निवासं त्वं कुचिस्मिते

वैशंपायन उवाच ।

इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स नृपो जनमेजय
मनसा चिन्तयन्प्रायात्काश्यपं प्रति पार्ष्विणः
भगवांस्तपसा युक्तः भूत्वा किं नु करिष्यति
एवं स चिन्तयन्नेव प्रविशेत् स्वकं पुरम्
मुहूर्तयाते तस्मिन्स्तु कण्ठोऽप्याश्रममागमत्
शकुन्तला च पितरं द्विधा नोपजगाम तम्
विज्ञायाथ च ता कण्ठो दिव्यज्ञानो महातपाः
ब्रूवाच्च भगवान्प्रीतः पश्यन्दिव्येन चक्षुषा
त्वयाद्य मग्ने रहसि मामनादस्य नः कृतः
पुंसा सहस्रमायोगो न स धर्मोपपातकः
क्षत्रियस्य हि गोधर्मो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते
सकामायाः सकामेन निर्मेन्नो रहसि स्मृतः
धर्मोत्तम च महात्मा च दुष्यन्तः पुरुषोत्तमः
अभ्यगच्छः पतिं यत्नं भजमानं शकुन्तले
महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः

शकुन्तलोवाच ।

मया पतिर्वृतो राजा दुष्यन्तः पुरुषोत्तमः
तस्मै वसन्निवाच त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि

परिहासोऽयमित्युक्त्वा माधव्यं प्रेषयत्पुरम्
प्राहिणोत्सह तेनैव सर्वानप्यनुयात्रिकान्
स्वयं विघ्नापनोदाय तत्रोवाच ससाराधिः ।

III. शकुन्तला च तन्वङ्गी सुकुमारायतेक्षणा
भृशं चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा
कामसंतप्तसर्वाङ्गी बलवत्पीडिताऽभवत्
सख्यौ च चक्रतुर्भूय उपचारं रुजाहरम्
प्रीष्मतापपरिक्लान्तां कृष्णमास्तरणे शुभे
बीजयन्त्यौ सदासीने पद्मपत्रैर्मुहुर्मुहुः
रुजापनयनोपायं चिन्तयन्त्यौ परस्परम्
कुरुतः स्नेहसंलापं सख्या आर्तिहरं भृशम्
यावच्चिन्तापरो भूपस्तामान्विष्यन्नुपागतः
तत्रैव मालिनीतीरे लतावलयवेष्टिते
हर्षतापसमायुक्तः प्रियां दृष्ट्वा बभूव सः
विश्रब्धकाथितान्यासां पुनः श्रोतुं स तारिष्वान्
भूयोभूयश्च निर्बन्धात्सख्योराह शकुन्तला
यथा मे राज्ञे दुष्यन्तेऽभिविष्टं मनः किल
ततः प्रियंवदादेशात्स्मरलेखं चकार सा
श्रुत्वा च प्राथितां गाथामुपासपन्महीपतीः
उवाच च प्रिये चित्तं त्वदेकायतनं मम
प्रतिजज्ञे च तत्सख्योः कामबाणवशं गतः
परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे
समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम्
अथ गान्धर्वविधिना विवाह उभयोरभूत्
आपन्नसत्त्वा संजाता दुष्यन्ताश्च शकुन्तला
पृतावति समादाय शान्तितर्षमुपागता
द्वष्टुं शकुन्तलामार्यां गौतमी भगिनी पितुः
तां दृष्ट्वा नृपतिर्दृष्ट्वात्मानं समगूढतः
शकुन्तला च निष्क्रान्ता सहान्याभिः सुदुःखिता
ततो विरहसंतप्तो भूयः सङ्गसमुत्सुकः
विललाप लतागुल्मे राजर्षिर्भृशपीडितः
प्राहूतश्च पुनः सन्ध्यासमये तापघैर्द्रुतम्
निष्क्रान्तो रक्षणं भूयः कर्तुमाश्रमकर्मणाम् ।

1V. स्वस्थानाव गते राक्षि गच्छसु दिवसेष्वव
 स्फुटगर्भाऽभवत् कन्या संप्राप्तथाश्रमं गृहः
 सख्योच्चिन्ता समुत्पन्ना किं पिता प्रतिपत्स्यते
 यदा ह्यास्यति वृत्तान्तं वैवाहिकमिमं मुनिः
 कस्मिंश्चित्समये तावदुर्वीक्षाः कोपनो मुनिः
 अभ्यागतोऽतिथिस्तत्र तं तु नावेच्छकुन्तला
 अलम्बपतिसंदेशा मुग्धा शून्यमनाः सती
 अनन्यमानसा राक्षि नाशृणोन्मुनिमापितम्
 असहिष्णुर्दिलोकयैवं ददौ शार्पं महामुनिः
 यत्कृते मामवामंस्थाः स त्वां नैव स्मरिष्यति
 सखी रत्नाकर्ण्य सापोरि प्रणम्य विनयान्विता
 सानुक्रोशं मुनिं कृत्वा सापमोक्षमवाचत
 उक्त्वा च मुनिस्तस्या अभिज्ञानविभूषणे
 दक्षिते स्मरणं पत्न्याः पुनः स्थातृपतेरिति
 अथ वैवाहिकं वृत्तं सर्वं वामशरीरिणी
 गुरवेऽवेदयत्तेन समनुष्यत काश्यपः
 आदिदेशाप्यसौ शिष्याम्राजधानीं सकुन्तलाम्
 अथैव प्रापयध्वं मे विदितं सर्वमेव हि
 तरवः प्रदुस्तस्यै वाससी भूषणानि च
 प्रस्थिता च पतिस्थानं मुनिगृहा सकुन्तला
 अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वरं प्राप्य च काश्यपात्
 आपृच्छय च वनज्योत्स्नां प्रसान्म्य मृगबालकम्
 गच्छन्ती चक्रवाकी सा रुदती स्वप्रियं विना
 हृद्गोवाच ररः सख्योर्यथा मे दूयते मनः
 दुःखोपजननं सख्यौ मन्येऽपराधकं पति
 इत्यादिकानि संभाष्य पितरं परिवत्सजे
 अथ प्रहसतिः कण्वः संदेशं प्राह भूपतेः
 यथा तवेतरा भार्यास्तथैवास्तु सकुन्तला
 इति संदिश्य शिवात्मा कन्याविरहदुःखितः
 आदिदेश सुतां स्नेहादनुशासनमात्मनः
 शुभ्रवस्त्रं गुरुपत्युभौ प्रतीपं गमस्तथा
 गृहिणी भव योग्यास्य पुत्रं प्राप्स्यसि पावनम्
 एवं संदिश्य बर्मात्मा न्वसज्जता महामुनिः
 प्रत्यपितन्वाच हव विशदात्मा बभूव च ।

V. अथ शापबलघ्नानो नृपो व्यवहितस्मृतिः
 परिणीतो स्वयं भार्या विसस्मार शकुन्तलाम्
 तथाप्यकारणात्मातमौत्सुक्यं तस्य मानसे
 यावच्च ऋषयः प्राप्ताः समादाय शकुन्तलाम्
 प्रत्युद्गम्याथ तानराजा प्रप्रच्छानामयं गुरोः
 तेऽप्यक्त्वा कुशलं सर्वं गुरोः संदेशमनुवन्
 यथा ज्ञाता मया राजंस्त्वया व्यूढा शकुन्तला
 संप्रति प्रेषिता स्वीयं नगरं त्वं गृहाण ताम्
 अपूर्वं किमुपन्यस्तमिति शङ्कापरो नृपः
 नावेदयद्वने पूर्वं परिणीतामृषः सुताम्
 अज्ञातपूर्वा स्त्रीयं मे कथं व्यूढोऽस्म्यहं तथा
 कथं च गर्भिणीमेनां मन्ये निजपरिग्रहम्
 तद्भर्तुर्वचनं श्रुत्वा हृदि शल्यमिवापितम्
 पटेन मुञ्चमावृत्य प्ररुद शकुन्तला
 दक्ष ऋषयो राजन्नात्मकृत्यं निगूहसि
 स्तेनवच्चरितं यत्ते क्षान्तं तेन महात्मना
 मुग्धामकैतवां बालामतिसंधातुमीदृशे
 विनिपातफलं कर्म व्यवस्यत इदं त्वया
 शकुन्तला च प्रप्रच्छ पूर्ववृत्तं यथाकृतम्
 न तु कस्यापि वृत्तस्य स्मृतिं स लभते नृपः
 तत्तस्तेन स्वयं दत्तमंगुलीयकमात्मनः
 पुरस्कृतुं व्यवसिता न तु तद्दृश्यते करे
 तद्धयासीत्पातितं तीर्थे पूर्वमेव विलोक्य सा
 विदीर्णहृदयोपायं न लेभे दुःखमोचनम्
 सहाया ऋषयश्चापि ब्रुवन्ति परुषं वचः
 अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम्
 राजानं च पुनः प्रादुर्भमज्ञास्तापसा अथ
 एषा राजन्मबरपत्नी त्यज वैनां गृहाण वा
 राजा च तापसानाह भर्मावेक्षितया मम
 स्वीकार्या कथमेषा स्यादन्यव्यूढेति शङ्किता
 एवं वैचित्र्यमापन्नः किंकर्तव्यतया नृपः
 मूढः प्राह गुरुं स्वीयं भगवान्किं व्यवस्यताम्
 पुरोहितोऽनघीद्राजन्ना प्रसूतेर्ऋषेः सुता

तिष्ठत्स्मद्दे पश्चात्तिर्गन्धं पुनर्जन्मना
यावच्च तद्गृहं याति दुःखमग्ना शकुन्तला
अप्सराः काचिदागम्य गृहीत्वा तां गता दिवम्
रूपतिः सकलं श्रुत्वा विचित्रं चरितं च तत्
शापलुप्तस्मृतिः शय्यां सप्तापेदे सुदुःखितः

VI. भवान्तरे तु केनापि शचीतीर्थनिवासीना
धीवरेण महामरत्यो लब्धो जालोपजीविना
कल्पितस्यास्य कोष्ठे तु स ददर्शगुरीयकम्
भादाय चापणं प्राप्तो विक्रेतुं चनसिप्सया
भूषणमांकितं तत्तु दृष्ट्वा तं राजपूषाः
गृहीत्वा प्रापयामासुर्भूषणं राजसंनिधौ
दृष्ट्वा तूपायनं भूप आदिदेसास्य सत्वरम्
संप्राप्त्यभरणं तच्च साभ्रपूरेक्षणोऽभवत्
प्रयुत्पन्ना स्मृतिः पूर्वा क्रूरव्यवसितं च तत्
विज्ञातं दुःखदतरं महाश्चानुशयोऽभवत्
दासन्तमुत्सवंस्तावत्प्रतिषिध्य शुचिमतः
विनोदयितुमात्मानं प्रमदोद्यानमागमत्
माचक्षीमण्डपे तिष्ठन्विदूषकसमन्वितः
प्रियाप्रतिकृतिं चाक्ष प्राप्तुमादिष्टवास्ततः
भत्रान्तरे सानुमती मेनकाप्राहिताप्सराः
संप्राप्तावधरा याता वृत्तं द्रष्टुं महीपतेः
आसीनृपेण कथितं पूर्ववृत्तं विदूषके
कथं न स्मापितोऽहं तु पप्रच्छेति विदूषकम्
उवाच स यथा ज्ञातं मया मृत्पिण्डबुद्धिना
परिहासोऽयमिच्छेत् तथा प्रोक्तं त्वया तथा
भृशमुद्विग्नचित्तश्च भूपः कार्यनिरास्यमानम्
विन्यस्य सचिवे तत्र स्तिब्धवाऽकापाश्चकार सः
बलवद्भवितव्यं ताद्विचिन्त्याकुलमानसः
प्रत्यादेशाद्यवाह्यं प्रियावस्वामनुस्मान्
अपि वाप्सरसा नीता समुक्षिप्य प्रिया मम
स्वप्नो वाचं भ्रमो वाचं परिच्छेत्तुं न पार्यते
अंगुराविक पुण्यं ते कथु मे हि विदूषके

कथं प्रियाकरं प्राप्य भ्रष्टं स्यास्त्वं किलान्यथा
 मुद्राक्षराणि यावन्ति तावत्स्वैव दिनेषु ते
 नेता यास्याति मत्प्रेष्य इत्युक्तं न कृतं मया
 अहो नृशंसभावो मे सतीं यस्त्यक्तवानहम्
 प्रिये ऽनुशयतस्तस्य दर्शयात्मानमेहि मे
 एवं विलपतस्तस्य चेटी चित्रमुपानयत्
 लिखितं यत्स्वयं तेन स्निग्धेन चतुरेण च
 साक्षादेव प्रियां हित्वा स चित्रमृगटौष्णिकाम्
 बब्रुहमन्यत राजर्षिः संमूढः शोकविह्वलः
 भूयो लिलिखिष्वर्हं यथाप्रथमदर्शने
 चेटीं प्रेषयदानेतुं वार्तिकादिकरणकम्
 एवं चित्तविनोदेन साक्षाद्दर्शनमेव तत्
 मन्वानो भ्रमरात् त्रातुं पुरो भूयः ससार च
 पुनश्चित्रमिति ज्ञात्वा बाष्पव्याकुललोचनः
 प्रियाविरहजादुःखाद् धृतिं नैवान्वदिन्दत
 अन्तःपुरे च विदितं वृत्तमेतन्महीपतेः
 विदूषकश्च मुक्त्वा तं देव्या भीतः पलायितः
 भनपत्यं मृतं श्रुत्वा धनिकं मंत्रिपत्रकात्
 स्वानपत्यतया खेदः संजातो नृपमानसे
 कथमापन्नसत्त्वां तां धर्मपत्नीमुपास्थिताम्
 शंसवत्परित्यज्य शोचाम्यहमनाथवत्
 कथं नु तृप्तिमाप्स्यान्ति पितरोऽधंततौ मायि
 इत्यादि विलपन्भूयो भूपो मोहमुपागतः
 यावद्विवि महेन्द्रस्तु कालेभ्युद्भवाद्रिपोः
 दुर्जयाख्याद्रणात् क्षासं प्रपेदे बलगर्वितात्
 दुष्यन्तेन च वध्यं तं ज्ञात्वा सूतं स मातलिम्
 आह्वातुमहिनेच्छाप्रिं दुष्यन्तं सुहृदं भुवः
 स चागत्याथ दृष्ट्वं शोकमोहसमावृतम्
 प्रवृत्तोऽन्तर्हितो हन्तुं छलेनैव विदूषकम्
 श्रुत्वा चार्तस्वरं तस्य क्रुद्धो भूपः समुत्थितः
 ससारं च धनुः कुर्वन् दृष्टवान्मातलिं स्वयम्
 ततोऽभिगम्य वृत्तान्तं राज्यभारं स्वमेक्षिणि
 विन्यस्य राक्षसं हन्तुं तथैव प्रगतो दिवम्

VII. निर्वर्त्तनं कार्यमिन्द्रस्य कण्ठ्या संसदि सकिवाप्

प्रस्थितो भुवभागन्तुं सूतेन सह पौरवः
 विचरंश्च वियन्मार्गे दृष्टवानद्भुतं गिरिम्
 सुतं पप्रच्छ तन्नाम मातलिश्च न्यवेदयत्
 स्वायंभुवान्मरीचैर्यः प्रबभूव प्रजापतिः
 सुरामुगगुहः सोऽयं सपत्नीकस्तपस्वति
 श्रुत्वैतद्विच्छन्नपतिर्द्वष्टुं तं च महामुनिम्
 भवतीर्यं तरोर्मूले सूतवाक्यादुपाविशत्
 मातलिश्चाश्रमे यातो द्रष्टुं देवगुहं पुरः
 निवेदयितुमायातं महीपालं महर्षये
 उपविष्टस्य ॥ जर्षेर्मुञ्जोऽस्पन्दत पूर्ववत्
 संस्मृत्य पूर्ववृत्तान्तं जगाद स हताशवत्
 मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे वृथा
 पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते
 चिन्तयन्नेवमादीनि शिञ्जामा तत्र पश्यति
 बालमद्भुतकर्माणं प्राप्तं क्रीडापरं ततः
 अर्षपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम्
 प्रकोढितुं बलादेव कर्षितं सिद्धपोतकम्
 दृष्ट्वा तमीरसस्नेहो नृपचित्तं समस्पृशत्
 किमेवं स्यान्नु मद्गुप्तिरित्यादि व्यमृशत्पुनः ।
 महतस्तेजसो बीजं बाकोऽयं प्रतिभाति मे
 लक्षणानि च भव्यानि पश्याम्यस्य शुभे करे
 स्पृहयत्येवमे चित्तं बालायास्मै यशस्विने
 तनयाङ्गरजःस्पृष्टा धन्याः खलु विभान्ति मे
 ततश्च तापसीवाक्यादूर्तिकृत्य पशुं स्वयम्
 गृहीत्वा तनयं केमे स्पर्शादत्यद्भुतं सुखम् ।
 नामादिकं च विज्ञाय तापसीभ्यः स्वलक्षकम्
 मातुर्नामापि च धृत्वा मन्यते सर्वमद्भुतं ।
 जातं च संशयच्छेदि राज्ञा रक्षाकरणकम्
 स्पृष्टं यत्पतितं स्पृष्टं सर्पो भूत्वा परं दशेव ।
 एवं सर्वमभिज्ञाव दृष्ट्वा भार्या सकुन्तलाम्
 एकवेणीभ्यां दानां सुदृशीलां पतिव्रताम् ।
 कीर्य मे ऽनुष्ठेयं रेवि विस्मृतं हि मया पुरा

मर्षयेति प्रियां परनीं प्रणनाम सुविह्वलः ।
 ज्ञात्वा चाकास्मिकं वृत्तं साधुपूर्णेक्षणा सती
 कान्तेन सहिता हृष्टा वीरपुत्रा यथास्विनी ।
 ददर्श राजा मारीचं सपत्नीकं महामुनिम्
 आशिषः प्राप्य चाप्यस्माज्ज्ञात्वा विस्मृतिकारणम् ।
 बचनीयात्तदा मुक्तमात्मानं ज्ञातवानृपः
 संदिष्टवांश्च कण्वाय वृत्तं तद्गगनानृषिः ।
 एवं सुखोपसंहारं हृष्टा तत्संविधानकम्
 नान्यच्छिष्टं प्रियतरं प्रजाल्लिखामहीयते ।

APPENDIX C.

—:—

INDEX TO METERS WITH DEFINITIONS.

N. B.—The पाद or line of a verse may be divided into groups of three syllables. These groups are differently named according to the number of मात्राs they contain (a मात्रा being the time taken in pronouncing a prosodially short vowel) ; thus मगण or the group म contains three गुरु or prosodially long syllables. Representing a long syllable by | and a short one by s, we shall have, मगण meaning ||| यगण s||, रगण |s|, सगण ssi, तगण |s, जगण s|s, भगण |ss, नगण sss. when syllables remain at the end after such division, they are called ऋषु or गुरु as the case may be and the letters ऋ (s) and ग (l) are used to represent them. The number of syllables after which the caesura occurs, is symbolically given in the definitions by means of the names of certain objects whose number is generally supposed to be fixed. c. g. मुनि means 7, समुद्र means 4 &c.

अनुष्टुभ्—

श्लोके षष्ठं गुरु त्रैयं सर्वत्र रघु पंचमम्
द्विचतुःपादयोर्द्वैस्त्वं सप्तमं दीर्घमन्नाशोः ।

अपरवक्त्र—

ननरलगृतायुजं समे तु यदपरवक्त्रमिदं नजी जरी ।

भार्या—

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या

इन्द्रवज्रा—

ताविन्द्रवज्रा जगता निरुद्धा ।

उपजाति—

यत्र द्वयोरप्यनयोस्तु पादा भवन्ति तस्याहुपजातिवृत्तम् ।
द्वयोरिद्वयज्जोपेद्वयज्जयोः ।

उपवृत्त—

अयुजोः सप्तजा गगौ सभे च सभरा गा उपवृत्तमेतदाहुः ।

उपेन्द्रवज्रा—

उपेन्द्रवज्रा जतत्राश्च गी ह्यात् ।

गाथा or गीति—

यस्याः प्रथमतृतीयौ द्वादशमात्रात्मकौ मती पादौ
अन्यावष्टादशमितमात्राविहितौ च सा भवेद्वीतिः ।

त्रिष्टुभ्—

The one instance only of this occurring in this play (pp. 94-5) is not regular. It is a mixture of वातोर्मी and शालिनी, varieties of त्रिष्टुभ्. The 1st and 3rd lines resemble वातोर्मी and the 2nd and 4th resemble शालिनी. The syllables are 11 in each line.

हुतविलम्बित—

हुतविलम्बितमेव नभी भरी ।

पुष्पिताग्रा—

ननरयविहिता यदाऽयुजोः ह्यात्
नजजरगैः समयोश्च पुष्पिताग्रा ।

प्रहर्षिणी—

श्याकाशैर्मनजरगाः प्रहर्षिणी ह्यात् ।

मन्दाक्रांता—

मन्दाक्रान्ता मभनततगा गः समुद्रर्तुशैलेः ।

मालिनी—

यदि ननमययाः ह्युर्माकिनी नागशैलेः ।

रथोद्धता—

री नरी रुधुगुरु रथोद्धता ।

रुचिरा—

जभी सज्जी मिति रुचिरा चतुर्भेदः ।

वंशस्थ—

जती च वंशस्थमुदाहृतं जरी ।

वसन्ततिलक—

तस्यावसन्ततिलकं तमजा जगौ नः ।

घातोर्मी—

घातोर्मीचं गदिता म्मी तगौ नः ।

शार्दूलविक्रीडित—

सूर्योश्चेत्तु मसी जसौ च ततया शार्दूलविक्रीडितम् ।

शालिनी—

वेदेः शैलेः शालिनी मथ ती गौ ।

शिखारिणी—

रक्षे वद्रेक्ष्वा वमनसमन्तः शिखारिणी ।

सुन्दरी—

भयुजोर्यदि श्री जगौ समे समरा र्गौ वरि सुन्दरी तदा ।

स्रग्धरा—

विप्रैः शैलेः क्षितिर्गैरभनवयवाः स्रग्धरोति प्रासिद्धा ।

हरिणी—

नसमरसका गद्येत्वाद्भिर्जलेहरिणी नयैः ।

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by**

**Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts**

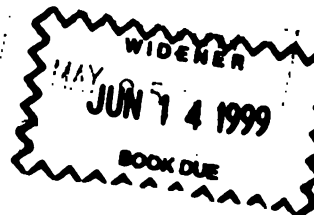

1996

The borrower must return this item on or before the last date stamped below. If another user places a recall for this item, the borrower will be notified of the need for an earlier return.

Non-receipt of overdue notices does not exempt the borrower from overdue fines.

Harvard College Widener Library Cambridge, MA 02138 617-495-2413

Please handle with care.
Thank you for helping to preserve
library collections at Harvard.

